JEAN DELUMEAU
La Civilisation de la Renaissance
© Leş Editions Arthaud, Paris, 1984.
Toate drepturile
asupra prezentei ediţii în limba română sînt rezervate Editurii Meridiane.
Jean Delumeau
civilizaţia renaşterii
Volumul l
Traducere de DAN CHELARU
EDITURA MERIDIANE BUCUREŞTI, 1995
Pe copertă:
Piero della Francesca,
Legenda Sfintei Cruci.
Vizita reginei din Saha la Solomon.
Frescă,
Bis. Sân Francesco, Arezzo. (Detaliu).
Carte finanţată
de Guvernul României
prin Ministerul Culturii
ISBN 973-33-0297-X ISBN 973-33-02X3-X
AVERTISMENTUL EDITORULUI
Această carte reprezintă textul lucrării lui Jean Delumeau, Civilizaţia Renaşterii, publicată în 1967 de Editura Arthaud. Anexele (Indexul documentar si Bibliografia) au fost aduse la zi. Au fost scoase din această ediţie numai ilustraţiile din afara textului; raportarea la acestea, ca si la explicaţiile amănunţite ale lor se poate realiza consultînd volumul complet al colecţiei „Marile Civilizaţii".
PREFAŢĂ
Celor două volume pe care Jacques Le Goff si Pierre Chaunu le-au publicat în această colecţie si care sînt consacrate Evului Mediu si Europei clasice, vine să li se adauge astăzi prezenta Civilizaţie a Renaşterii, pe care o datorăm lui Jean Delumeau.
Planul adoptat de autor pentru a aborda această vastă mişcare de civilizaţie cuprinsă în termenul de Renaştere este de o precizie si de o claritate cu totul clasice. Istorie, realitate a vieţii cotidiene, mentalitate si aspiraţii noi, cadrul acesta tripartit i-a permis să ordoneze armonios mulţimea cunoştinţelor si reflecţiilor ieşite dintr-o experienţă de erudit. Ceea ce frapează în expozeul său este fără îndoială prudenţa scrupuloasă care transpare din cuprinsul tuturor capitolelor, al tuturor paginilor. Formularea unor judecăţi generale asupra unor situaţii foarte complexe care, pentru unul sau altul dintre aspecte, nu ne sînt cunoscute decît într-un mod imperfect, i se pare autorului riscantă, adeseori temerară, fiind încercat de nevoia modulării în apreciere atît cît să nu depăşească hotarele impuse de starea actuală a informaţiilor noastre si de complexitatea faptelor, încă dintru început, însuşi termenul de Renaştere pe care îl datorăm umanismului italian i se pare insuficient, aproape inexact. Renaşterea presupune cel puţin o toropeală si un somn în prealabil. Or, este o amăgire să cauţi o ruptură netă în urzeala continuă a vremurilor. Valoarea extensivă a termenului se va limita deci la ideea justă si precisă a promovării Occidentului si a avansului pe care acesta îl ia cu repeziciune asupra civilizaţiilor paralele.
/ se va datora lui J. Delumeau faptul de a fi subliniat, aşa cum trebuie, legăturile cu trecutul, fără a lipsi de apreciere valoarea înnoirii, într-astfel se evaluează mai bine importanţa progresului material şi tehnic pe care îl cunoaşte secolul al XVI-lea european şi se apreciază cu mai multă dreptate elanul surprinzător al navigaţiei, înmulţirea marilor descoperiri planetare care lărgesc aproape cu brutalitate orizontul limitat al contemporanilor, apariţia tiparului care vine să răspundă unei chemări adînci a curiozităţii oamenilor, în fine, progresele civilizaţiei orăşeneşti, cu elanul tehnicilor hărăzite unui viitor mare, precum acela al băncii. Mai mult, perfecţionarea armamentului sileşte tactica şi strategia să se schimbe neîncetat, iar progresele rapide în folosirea tunului impun inventarea unor formule noi şi eficace de incinte şi fortificaţii.
Poate că la sfirşitul studiului, tocmai această noţiune de modernism se reliefează cu cea mai mare putere şi cu limpezimea cea mai vie. Legată prin multe fire de secolele precedente, Renaşterea prezintă totuşi, în înfăţişarea oamenilor şi a realizărilor lor, trăsături şi aspecte care prevestesc în mod uimitor caracteristicile vremurilor noastre. Fără îndoială nu avem de căutat aiurea izvorul mişcărilor şi aspiraţiilor profunde pe care le nutrim. Promovare a individului, a persoanei, reabilitare a femeii, reforma educaţională care se vrea o veritabilă formare a omului iar nu o greutate în plus a spiritului strivit de povara t unoştinţelor, revalorizare a trupului şi a educaţiei fizice, reflecţie personală şi liberă asupra omului, naturii şi religiei sale, în sfirşit, elan în entuziasmul pentru izbînda literară şi

tehnică, gust pătimaş pentru glorie care face să reînvie cele mai frumoase dispoziţii ale Greciei şi Romei, tot acest fapt care ţine pe de-a-ntregul de veacul al XVI-lea european nu se vădeşte oare a fi în acelaşi timp şi al nostru?
RAYMOND BLOCH

INTRODUCERE

Promovarea occidentului

Dacă s-ar Mătură din cărţile de istorie cei doi termeni solidari - şi solidar inexacţi - de „Ev Mediu" şi de „Renaştere", înţelegerea perioadei care se întinde de la Filip cel Frumos pînă la Henric al IV-lea ne-ar fi uşurată. Dintr-un singur condei s-ar lăsa deoparte un lot întreg de prejudecăţi. Mai cu seamă ne-am descotorosi de ideea că o tăietură brutală a despărţit un veac al întunericului de o epocă a luminii.

Creată de umaniştii italieni, reluată de Vasari, noţiunea unei resurecţii a literelor şi artelor graţie Antichităţii regăsite a fost desigur rodnică, precum rodnice sînt toate manifestele pe care tinere generaţii cuceritoare le lansează de-a lungul secolelor. Ea semnifică tinereţe, dinamism, dorinţa de reînnoire. Posedă necesara injustiţie a declaraţiilor adolescentine abrupte, care rup ori au impresia că rup cu gusturile şi categoriile mentale ale înainte-mergătorilor. Numai că termenul de „Renaştere", chiar în accepţiunea strîmtă a umaniştilor care îl aplicau în esenţă literaturii şi artelor plastice, ne apare azi ca fiind neîndestulător. Acesta are aerul că respinge ca barbare creaţiile robuste şi în acelaşi timp misterioase ale artei romane, ca şi cele mai zvelte ale epocii gotice. El nu ţine seama nici de Dante, nici de Villon, nici de pictura flamandă a secolului al XV-lea. Mai cu seamă extins, începînd cu istoriografia romantică, pînă la dimensiunile unei civilizaţii, a devenit inadecvat. Oare Burckhardt, care neglija economia, nu a spus, acum un secol deja, că, în esenţă, Renaşterea nu fusese o reînviere a Antichităţii? Or, dacă li se dă proble-
melor economice şi tehnicii locul care le revine, judecata lui Burckhardt cîştigă încă în adevăr. Căci întoarcerea la Antichitate nu a fost cîtuşi de puţin implicată în invenţia tiparului şi a ceasului mecanic, în perfecţionarea artileriei, în punerea la punct a contabilităţii în dublă partidă sau a poliţei şi în organizarea expunerii lor bancare. Cuvintele au, cu toate acestea, viaţa grea. Ele ni se impun, în pofida noastră. Cu ce să fie înlocuit cuvîntul „Renaştere"? Cu ce altă vocabulă să se marcheze această mare evoluţie care i-a condus pe strămoşii noştri către mai multă ştiinţă, mai multe cunoştinţe, mai multă dominare asupra naturii, mai multă iubire de frumos? Din lipsă de ceva mai bun, am păstrat pe tot parcursul acestei cărţi termenul consacrat de uz. Dar să rămînă înţeles că termenul de „Renaştere" nu-şi mai poate păstra sensul originar. In cadrul unei istorii totale, el semnifică şi nu poate semnifica decît promovarea Occidentului pe vremea cînd civilizaţia Europei a lăsat în urmă în mod decisiv civilizaţiile paralele. Pe vremea primelor cruciade, tehnica şi cultura arabilor şi chinezilor egalau şi chiar le depăşeau pe cele ale occidentalilor, în 1600, lucrurile nu mai stăteau aşa. Ţelul meu a fost deci să studiez temeiul şi modalitatea ascensiunii Occidentului pînă în clipa cînd şi-a elaborat o civilizaţie superioară de asemenea manieră încît, apoi, pe nesimţite, s-a impus unei lumi întregi.

Cîţi istorici, atîtea spaţii deosebite acordate Renaşterii, într-o optică pe care o împărtăşeam, problemele de periodizare - unul dintre coşmarurile istoriografiei cînd se apleacă asupra perioadei intermediare care a despărţit epoca feudală de cea a lui Descartes - îşi pierdeau din acuitate. Am optat pentru o istorie lungă, fără să caut stabilirea unor tăieturi artificiale. Tot ce era element de progres a fost chemat să figureze într-un vast peisaj extins de la sfîrşitul secolului al XlII-lea pînă în zorii celui de-al XVII-lea, din Bretania pînă la Moscovia. în schimb, fiindcă orice construcţie istorică are nevoie de eliminări şi tăceri, am lăsat cel mai adesea la o parte factorii de stagnare care nu au izbutit să îngreuneze o civilizaţie bogată totuşi în inovaţii. Cadrul general ast-

fel delimitat, era evident că Renaşterea propusă aici nu va fi nici artistică în mod special nici mai ales italienească. Accentul a fost pus pe dinamismul Europei în întregimea ei. Ştiinţa picturală a fraţilor Van Eyck şi miniaturile regelui Rene, inventarea furnalului şi realizarea caravelei, anticipările profetice ale lui Nicolas de Cues şi irenismul erasmian mi-au părut a însemna promovarea Occidentului în aceeaşi măsură ca şi studiile de perspectivă ale lui Piero della Francesca şi ale lui Leonardo. Totuşi rămîne adevărat că Italia, prin umaniştii săi, prin artiştii săi, prin oamenii de afaceri, prin inginerii şi matematicienii săi, a fost ţara de avangardă şi principalul responsabil al marii dezvoltări europene. , Istoricul rămîne mirat în faţa dinamismului manifestat de Occident vreme de o mie de ani. De-a lungul perioadei studiate de noi, aerul greoi al structurilor şi tehnicilor rurale, conservatorismul corporaţiilor, scleroza tradiţiilor scolastice nu au izbutit să echilibreze forţele evoluţiei a căror putere s-a manifestat cu o energie nouă. Pentru ce această energie? Moştenirea civilizaţiei greco-romane, aportul fertilizator al creştinismului, un climat temperat, ogoare fertile, iată tot atîţia factori, neîndoios alături de mulţi alţii, care au favorizat mulţimea concentrată în vestul continentului euro-asiatic. Cu toate acestea, încercările nu i-au lipsit: unele naturale precum Ciuma Neagră, altele provocate de jocul competiţiilor politice, economice sau religioase. O conjuncţie de nenorociri s-a abătut asupra Europei între 1320 şi 1450: foamete, epidemii, războaie, brutala ridicare a mortalităţii, rarefierea producţiei de metale preţioase, înaintarea turcilor; provocări care au fost înlăturate cu curaj şi di pricepere. Istoria Renaşterii este istoria acestei provocări şi a acestei riposte. Punerea în discuţie a gîndirii clericale din Evul Mediu, demarajul demografic, progresele tehnice, aventura maritimă, o nouă estetică, un creştinism regîndit şi întinerit: acestea au fost

elementele principale ale răspunsului occidentului la dificultăţile de tot felul care se acumulaseră în drumul său. „Provocare - ripostă": recunoaştem aici terminologia lui A.Toynbee şi găsesc că ea redă într-un mod admirabil fenomenul Renaşterii. Nu voi urma însă urmele marelui istoric englez. Văzute de sus, istoria umanităţii în general şi, în special, aceea a umanităţii
11
occidentale apar mai puţin ca o succesiune de creşteri şi dezagregări cît mai curînd aidoma unui mers înainte, întretăiat fără îndoială de opriri şi de întoarceri, dar care nu au fost decît provizorii. Desigur, porţiuni ale umanităţii au eşuat pe plan local, dar, luată' global, umanitatea nu a încetat să progreseze de la secol la secol, inclusiv în răstimpul perioadelor conjunctural defavorabile. Pentru că, fără să neglijez studiul conjuncturii în epoca Renaşterii, am insistat cu precădere pe modificările structurilor materiale şi mentale care i-au permis civilizaţiei europene să înainteze, între secolele al XlII-lea şi al XVII-lea, pe drumul destinului său extraordinar.
A identifica'o cale nu înseamnă a o găsi permanent înflorită, nici faptul că nu a existat şi o altă cale posibilă. Fiindcă istoricul trebuie să înţeleagă mai degrabă decît să judece, nu am căutat să ştiu dacă perioada Renaşterii trebuia preferată „epocii catedralelor", dacă trebuia privilegiată în raport cu „marele secol". La ce bun această neobişnuită şi totuşi frecventă împărţire de lauri? Aşadar, nu am înfăţişat o Renaştere numai cu reuşite şi cu frumuseţi. Cea mai elementară datorie de luciditate obligă, din contră, la declaraţia că secglele al XV-lea şi al XVI-lea au fost martorele, într-un anumit fel, ale creşterii obscurantismului - acela al alchimiştilor, astrologilor, vrăjitoarelor şi vînătorilor de vrăjitoare. Acestea au continuat să aibă în vedere o tipologie umană - condottierii de exemplu - şi nişte sentimente precum dorinţa de răzbunare, multă vreme considerate a fi sentimente proprii Renaşterii, cîtă vreme ele erau o moştenire a perioadei anterioare. Timp al duşmăniei, cu înspăimîntătoare lupte, cu afaceri smintite, epoca lui Barbă Albastră şi a lui Torquemada, a masacrelor din America şi a autodafeurilor, frapează şi pe istoricul secolului al XX-lea prin duritatea sa socială. Această epocă nu numai că a inaugurat deportarea negrilor în Lumea Nouă, dar a adîncit şi mai mult, chiar în Europa, prăpastia dintre cei privilegiaţi şi cei nevoiaşi. Bogaţii au devenit mai bogaţi, iar săracii, mai săraci. Nu s-a insistat oare prea mult pe ascensiunea
12
burgheziei pe vremea lui Jacques Coeur, a familiei Medici şi ale Fugger-ilor? Realitatea este mai complexă, întrucît noii îmbogăţiţi s-au grăbit să treacă în rîndurile nobilimii schimbate la faţă şi pline de ardoare. Aceasta din urmă era din ce în ce mai docilă faţă de Principe. Amănuntul nu îi scădea condiţia de clasă posedantă. Şi, convertindu-se la cultură - fenomen căruia nu i s-a subliniat îndeajuns importanţa -, a ajuns să impună civilizaţiei occidentale o estetică şi gusturi aristocratice însoţite, în compensaţie, de desconsiderarea muncii manuale.
Arareori, pe vreo porţiune a istoriei, au mai mers mînă-n mînă cel mai bun cu cel mai rău ca pe vremea lui Savonarola, a familiei Borgia, a sfîntului Ignatie şi a lui Aretino. In fapt, Renaşterea se arată a fi un ocean de contradicţii, un concert scrîşnind pe alocuri de aspiraţii divergente, o coabitare anevoioasă a voinţei de putere şi a unei ştiinţe care bîjbîie încă, a dorinţei de frumos, a unui apetit bolnav al oribilului, un amestec de simplitate şi complicaţie, de puritate şi de senzualitate, de milă şi ură. Eu mi-am refuzat, deci, să mutilez Renaşterea şi să nu îi observ, asemenea lui H. Haydn, decît un spirit antiştiinţific sau, în sens opus, asemenea lui E. Battisti, decît o progresie înspre raţional. A fost şi una şi alta. In aceasta rezidă caracterul său deconcertant, complexitatea şi inepuizabila sa bogăţie. Astfel, acordînd numărului, pe urmele pitagoreicilor, un caracter aproape mitic şi religios, a fost condusă totuşi pe această cale indirectă către cantitativ şi noţiunea ştiinţifică profitabilă precum că matematicile constituie ţesătura universului.
Renaşterii i-au plăcut căile ocolite. De aceea, întoarcerea la Antichitate amăgeşte încă spirite alese care pretind că judecă epoca lui Leonardo în funcţie de acest demers şi îi reproşează de a fi zăbovit într-un trecut îngropat demult. La drept vorbind, aparentul urcuş către izvoarele frumuseţii, cunoaşterii şi religiei nu a fost decît un mijloc de a progresa. Au fost „jefuite" în voie „templele Atenei şi ale Romei" pentru a le împodobi pe cele din Franţa, Spania sau Anglia, începînd din se-
13
colul al XVI-lea, s-a văzut în Michelangelo cel mai mare artist al tuturor timpurilor. Aristotel a fost demolat cu ajutorul lui Platon şi al lui Arhimede. Graţie erorilor de calcul ale lui Ptolemeu, Columb a descoperit Antilele. Luther şi Calvin, crezînd că restaurează Biserica primitivă, au dat o nouă înfăţişare creştinismului. Renaşterea, care s-a complăcut în „embleme" şi criptograme, şi-a disimulat profunda originalitate şi dorinţa de înnoire în spatele acestei hieroglife încă înşelătoare: falsa imagine a unei întoarceri către trecut.
De-a lungul contradicţiilor şi pe cărări întortocheate, şi tot visînd paradise mitologice sau utopii imposibile, Renaşterea a realizat un extraodinar salt înainte. Niciodată vreo civilizaţie nu acordase atîta loc picturii şi muzicii, nici nu lansase către cer cupole atît de înalte, nici nu ridicase la nivelul marii literaturi atîtea limbi naţionale ivite într-un spaţiu atît de restrîns. Niciodată în trecutul umanităţii nu fuseseră puse la punct atîtea invenţii într-un atît de scurt interval de timp. Căci Renaşterea a fost mai întîi progres tehnic; ea i-a dat occidentalului mai multă autoritate asupra

unei lumi mai bine cunoscute. L-a învăţat să traverseze oceanele, să fabrice fonta din fier, să se folosească de arme de foc, să indice ora prin mijlocirea unui motor, să tipărească, să utilizeze cotidian scrisoarea de schimb şi asigurarea maritimă.
In acelaşi timp - progres spiritual paralel progresului material -, ea a determinat eliberarea individului, scoţîndu-1 din anonimatul medieval şi începînd să-1 dezlege de restricţii colective. Burckhardt notase într-un mod genial această caracteristică a epocii pe care o studia. Toţi succesorii săi nu pot decît să îl urmeze pe acest drum, subliniind însă cît de dureroasă a fost această naştere a omului modern. Ea s-a întovărăşit cu un sentiment de singurătate şi micime. Contemporanii lui Luther şi ai lui De Bellay s-au descoperit a fi păcătoşi şi nestatornici, ameninţaţi de diavol şi de stele. A existat o melancolie a Renaşterii. Şi poate pe bună dreptate, dacă nu se consideră partea rea a formulei şi se defineşte doctrina justificării prin credinţă ca un „romantism al consolării", însă descoperire a omului este prea puţin spus. Istoriografia recentă a demonstrat că Renaşterea a însemnat şi descoperirea copilului, a
14
familiei în sensul limitat al termenului, a căsniciei şi a soţiei. Civilizaţia occidentală a devenit atunci mai puţin antifeministă, mai puţin ostilă dragostei casnice, mai sensibilă faţă de fragilitatea şi delicateţea infantilă. Creştinismul s-a aflat atunci confruntat cu o nouă şi complexă mentalitate constituită din frica de osîndă, din nevoia de pietate personală, din aspiraţia spre o cultură mai laică şi din dorinţa de a cuprinde în religie viaţa şi frumuseţea. Cu siguranţă că anarhismul religios al secolelor al XlV-lea şi al XV-lea a sfîrşit cu o ruptură dar şi cu un creştinism întinerit, mai bine structurat, mai deschis realităţilor cotidiene, mai locuibil pentru laici, mai permeabil frumuseţii trupului şi a lumii. Cu siguranţă că Renaşterea a fost senzuală; ea a optat, uneori, în special la Padova, pentru o filozofie materialistă. Dar păgînismul ei, mai mult aparent decît real, a păcălit spirite care căutau anecdota şi scandalul. Uimită de frumuseţea corpului, ea a reuşit să îi redea locul legitim în artă şi în viaţă. Dar aspiraţia sa nu mergea pînă la a se desprinde de creştinism. Majoritatea pictorilor au reprezentat cu egală convingere scene biblice şi goliciuni mitologice. Procedînd astfel, nu aveau sentimentul de a fi în contradicţie cu ei înşişi. Mesajul lui Lorenzo Valla a fost înţeles: creştinism nu a mai înseninat obligatoriu ascetism. Laicizarea şi umanizarea religiei nu au constituit, în secolele al XV-lea şi al XVI-lea, o descreştinare.
Această stabilire a lucrurilor reclamă o alta, de alt ordin. Dar amîndouă provin din aceeaşi dorinţă de a explora în profunzime o perioadă care a fascinat mai ales prin decorul, sărbătorile şi excesele sale. Căci problema nu era nici de a ceda facilului şi de a prezenta o Renaştere în care ar fi ţinut afişul tot otrava tip Borgia, curtezanele veneţiene, mariajele lui Henric al VIH-lea, balurile de la curtea de Valois. Dimpotrivă, atenţia trebuie să fie reţinută de transformările cu răsunet incalculabil mascate de trompe l'oeil-un, dintre acelea oferite de toate epocile. Urmîndu-1 pe John U. Nef, am pus accentul prin urmare pe promovarea cantitativului şi, în plus, pe ascuţirea spiritului de abstractizare şi de organizare, pe afirmarea înceată dar sigură a unei mentalităţi mai experimentale şi mai ştiinţifice.
15
Ferindu-mă de cărările bătătorite, de anecdotic şi de superficial, dornic să ofer o nouă sinteză şi să procedez ia o reinterpretare a Renaşterii, am avut grijă mereu să evit paradoxul şi formulele care zăpăcesc fără să convingă. Am căutat mai degrabă să demonstrez, să clarific şi să-i ofer cititorului o documentare cît se poate de largă. Mi-a venit de multe ori în minte^o vorbă a lui Calvin, în vreme ce scriam această carte, în amurgul vieţii, privindu-şi retrospectiv opera, declara: „M-am studiat cu naivitate." Eu am încercat să procedez la fel.
Aceste cîteva pagini de introducere au avut scopul de a crea o legătură, o complicitate între lector si autor. Datoram explicaţiile necesare celor ce mă citeau, S-a împlinit şi vremea să mă retrag din calea subiectului meu, indicînd însă planul urmat. Prima parte constituie o orînduire a principalelor fapte din cele patru domenii: politic, economic, cultural şi religios. Â doua este o penetrare în realităţile concrete ale vieţii de fiecare zi. A treia, paralelă cu a doua, dar în plan spiritual, caută să discearnă o mentalitate 'diferită de cea a trecutului şi să se îngrijească de aducerea la lumină de noi sentimente.
Partea întîi
UNU DE w FORJA
Capitolul l
EXPLOZIA NEBULOASEI CREŞTINE
Importanţa Europei în epoca Renaşterii nu se plasează în planul demografic. Către 1600, populaţia acesteia nu atingea încă 100 milioane de locuitori. In schimb, cifra era, se pare, aceea a Indiei încă de la începutul secolului al XVI-lea, cu 30 sau 40 de milioane în Dekkan şi 60 de milioane în nord. China, către 1500, ar fi adunat 53 de milioane de suflete şi 60 de milioane în 1578. Cu siguranţă, Africa şi America erau, şi acestea, puţin populate în raport cu imensitatea teritoriilor lor: se avansează în privinţa primeia o cifră de 50 de milioane la începutul secolului al XVI-lea, iar în privinţa celei de-a doua se ezită între 40 şi 80 de milioane. Dar în aceste două continente, vaste zone pustii separau nuclee de populare îndeajuns de intensă. Platoul vulcanic mexican (circa 510 000 km2) ar fi conţinut 25 de milioane de locuitori în momentul în care Cortes* şi spaniolii au dat năvală în această lume pînă

atunci necunoscută europenilor. Imperiul incaş ar fi grupat, la începutul secolului al XVI-Jea, între 8 şi 10 milioane de supuşi. Or Franţa, considerată între limitele ei actuale, conţinea mai puţin de 15 milioane de locuitori în 1320; nu este sigur că depăşea 18 milioane în 1620. între aceste două date extreme, în Europa, progresul demografic, în funcţie de valurile de ciumă, foamete şi de războaie, rămînea modest. Italia trecea probabil de 10 pînă la 12 milioane de suflete, Germania (între frontierele din 1937) de la 12 pînă la 15 milioane, Spania de 6 milioane şi jumătate pînă la 8 şi jumătate, Anglia şi Scoţia la un loc de Ia 4 la 5 milioane şi jumătate.
18
Mai merită însă să se remarce că la începutul secolului al XVI-lea, cele mai importante oraşe ale lumii se aflau în afara sferei de civilizaţie occidentală. Astfel, Con-stantinopol şi Mexico, două capitale care nu ştiau una de cealaltă, ar fi strîhs laolaltă prima 250 000 de locuitori şi a doua 300000, aşadar mai mult decît Parisul (peste 200000 de suflete) şi Neapole* (circa 150000). însă în Europa, şi cu deosebire în vestul continentului, se aflau dinamismul şi cheile viitorului.
O primă dovadă a acestui dinamism intern se va descoperi comparînd două hărţi ale Europei: cea din 1320 şi cea din 1620. Cîte schimbări între cele două date! La începutul secolului al XlV-lea, Peninsula Iberică este divizată în cinci state: Navarra, Aragon, Castilia, Portugalia şi regatul Granadei. Portugalia nu a pus încă piciorul în Africa. Nu o va face decît în 1415, luînd Tangerul. Castilia, sfîşiată de-a lungul întregului secol al XlV-lea de lupte intestine, eşuează în 1319 în faţa Granadei şi în 1343 în faţa Algesirasului. Aragonul însă, mai viguros, încearcă să-şi creeze un imperiu mediteranian.
Franţa lui Filip al Vl-lea* de Valois - care accede la tron în 1328 - se întinde pînă la Gând şi Bruges, dar nu conţine nici Metz, nici Grenoble, nici Marsilia, nici Montpellier, nemaivorbind bineînţeles de Strasbourg şi de Perpignan. Lyon este la graniţa ducatului de Savoia. Bordeaux, Bayonne, toată Guyenne şi în plus Ponthieu sînt în mîna englezilor, chiar dacă regele Angliei consimte încă să presteze omagiu suveranului său francez. Bretagna constituie un ducat practic independent.
Cît despre Anglia, ea a reuşit, nu fără trudă, să anexeze Ţara Galilor care nu va fi totuşi încorporată total decît sub Henric al VIII-lea*. Ea nu se află însă în termeni buni cu regatul Scoţiei, vecin şi rival. Irlanda este deja un fel de colonie engleză, dar o colonie neglijată, a cărei coastă orientală este singura controlată efectiv de către Eduard al HI-lea, devenit rege al Angliei în 1327.
Imperiul este pradă anarhiei şi neputinţei, într-un fel cronic şi durabil, însă Liga Hanseatică, născută la mijlocul secolului al XH-lea prin penetrarea germanică a ţărmurilor Balticii, constituie o putere, în 1330, ea va forma o federaţie de 77 de oraşe capabilă să impună regelui Danemarcei, prin pacea de la Stralsund, scutirea de vamă pentru corăbiile hanseatice care traversează
19
Sund-ul. împăratul Carol al IV-lea va consacra măreţia Hansei* ducîndu-se la Liibeck pentru o vizită ceremonioasă, în schimb, în Germania începutului de secol al XlV-lea, Brandenburgul nu aparţine încă Hohenzoller-nilor. Nu îl vor obţine decît în 1415. în privinţa habs-burgilor, duci de Austria şi de Stiria, care au suferit eşec în luptele lor împotriva elveţienilor - Confederaţia
datează din 1291 -, ei nu posedă încă nici Carintia nici Carniola, nici Tirolul. Nu vor obţine coroana imperială decît în 1440, cu Frederic al IlI-lea. La nord-vest Ţările de Jos, ca uniune politică, nu s-au născut înspre est, secolul al XlV-lea este o epocă strălucită pentru regatul Boemiei, parte integrantă din Imperiu, căreia îi sînt alipite Moravia şi Silezia. Dinastia Luxemburg se
IMPERIUL NOVGORODULUI

Imperiul Hizaniin]a începutul !<a secolului XIV
Domeniul OloniHTi c ă l re 1350
Posesiuni ale regilor Angliei
Brcmen \
• i Koln
Posesiuni ale Hahsbnrgilor Posesiuni veneţiene Brernen Ora^u baiivcaticc Caffa Posesiuni genoveze
Ralisbonne Pragj
~ da Composlella~
UNGARIA Moncaşţro J
~~- ~*~—', ._——•------
BULGARIA/Varna----- Sinop — Trcbi/ondâ
ti -__. _----S—HN»»^ ^»
IJI, "«=sa^—— MERJNIZILOR REGATUL
REGATU HAFSKIf.OR

instalează la Praga în 1310. Nu va dura decît pînă în 1437. Apogeul ei se situează sub domnia lui Carol al IV-lea, rege al Boerniei de la 1347 pînă la 1378, rege al Germaniei începînd cu 1346, încoronat împărat în 1355. El a fost ctitorul universităţii din Praga.
Teoretic, împăraţii au posibilitatea de a exercita un control asupra unei părţi a Italiei dar, de fapt, aceasta le scapă. Călătoria lui Henric al Vll-lea în 1312 şi a lui Ludovic de Bavaria în 1328 în peninsulă se soldează cu eşecuri. Strălucitoare şi divizată, Italia este constituită din mai multe state mici care îşi fac fiecare, jocul lor personal. Situaţia este aici foarte instabilă: ea se va modifica de multe ori între 1320 şi 1620. De la Vecerniile siciliene din 1282, Sicilia aparţine Aragonului, care anexează Sardinia în 1325. Dar nu va exista un regat al Celor Două Sicilii, întinzîndu-se prin urmare şi peste Italia de Sud, decît începînd cu 1442. Mai la nord, feudalii par a fi stăpînii „Statului ecleziastic" din care papalitatea a dezertat, stabilindu-se din 1309 la Avig-non. La Florenţa*, unde Dante, exilat din 1302, nu se putea întoarce, luptele interne nu stingheresc afacerile. Dar, mare citadelă bancară şi textilă, oraşul de pe Arno nu domină decît un teritoriu restrîns şi nu va ajunge la mare decît în 1406, după ce va fi înfrînt Pisa. La Milano*, familia Visconti* a început o carieră care va fi strălucitoare mai ales la sfurşitul secolului al XlV-lea şi în prima jumătate a celui de-al XV-lea. în 1395-1397, Gian Galeazzo va primi de la împărat titlurile de duce de Milano şi de Lombardia. Blocată dinspre uscat de - i Apenini, Genova* este în secolul al XlV-lea un bogat ! oraş maritim, mîndru de agenţiile sale de la Marea Neagră şi Egee. Caffa, în Crimeeâ, unde ajung drumurile terestre ale Extremului Orient, îi aparţine din 1286. O parte a coastei Asiei Mici, Lesbos, Kios şi Samos cad , şi ele sub stăpîhirea Genovei între 1340 şi 1360. Ea domină aşadar producţia şi vînzarea de alaun* oriental, în special a celui de Foglia, vechea Focie. Inamicul Genovei, Veneţia*, este interesată înainte de toate de Mediterana orientală, Cruciada a IV-a făcîndu-1 jpe doge' „stăpînul unui sfert şi jumătate din România", în 1320, Serenissimul controlează Istria şi coasta dalmată, posedă comitatul Kefaloniei, Negroponte (Eubeea), ducatul Na-xos şi Creta. Comerţul cu Constantinopolul este activ.
22
'*,
Jn 1470, el a trebuit să abandoneze Negroponte, dar mai înainte ocupase deja Korfu, Modon şi Koron. în 1489, se va instala în Cipru.
în centrul Europei, Ungaria este, în secolul al XlV-lea o mare putere, în mîinile unei dinastii angevine din 1308. Acest vast ansamblu teritorial cuprinde, afară de Ungaria actuală, Bosnia, Croaţia, Slovacia şi Transilvania. Regele dispune de resurse stabile şi de o armată puternică. Dinastia Luxemburg va succede angevinilor în .1387. Apoi, ameninţarea turcească şi crizele interne îl vor aduce la tron pe Matei Corvin (rege între 1458 şi 1490) care va fi un strălucitor Mecena.
Mai mult, prima jumătate a secolului al XlV-lea este martora dezvoltării unei Serbii mari care a profitat de îhfrîngerile Imperiului bizantin. Aceasta se întinde de la Dunăre la Adriatica, iar apogeul ei se situează în epoca lui Ştefan al IX-lea Duşan (1331-1355) care împlineşte cucerirea Macedoniei, ocupă Albania, Epi-rul, Tesalia, domină Bulgaria şi visează la cucerirea Constantinopolului. Moartea sa ruinează însă acest efemer imperiu sîrbesc; el se va prăbuşi definitiv la Kos-sovo (1389), sub loviturile otomanilor.
Imperiul grecesc, restaurat în 1261, nu şi-a mai regăsit puterea de altădată. Continuînd să lupte împotriva latinilor care se menţin în Peloponez, bazileii se îndepărtează de Asia Mică. Or, aici se naşte pericolul. La începutul secolului al XlV-lea, un trib turcesc, împins de mongoli spre margini, începe să-şi facă simţită prezenţa: otomanii. Către 1350, ei ocupă, în faţa Constantinopolului, toată partea răsăriteană a Mării Marmara. Acest teritoriu, centrat în jurul Bursei, are un acces favorabil la Marea Neagră şi Egee. Punînd piciorul în Europa, otomanii iau în stăpînire Adria-nopolul în 1362, îi bat pe sîrbi la Kossovo în 1389, îi zdrobesc la Nicopole, în 1396, pe indisciplinaţii cruciaţi occidentali de sub comanda lui loan fără Frică. Bulgaria este cucerită; Valahia va plăti tribut. Incursiunea brutală a lui Tamerlan în Asia Mică, înfrîngerea pe care i-o administrează Iui Baiazid I în 1402 la Ankara vor da Imperiului bizantin un răgaz de cincizeci de ani.
La sfîrsitul Evului Mediu, Scandinavia joacă un rol modest, în ciuda unirii de la Kalmar înfăptuite în 1397, sub egida Danemarcei, a celor trei regate. In schimb,
23
secolele al XlV-lea şi al XV-lea sînt martorele ascensiunii Poloniei şi reculului Ordinului teutonic care a dominat pentru un timp toată coasta baltică, dm Pomerania la Narva. în 1386, ducele păgîn al Lituaniei - un Jagel-lon - se căsătoreşte cu moştenitoarea tronului Poloniei
şi se converteşte la creştinism. Dintr-o dată, se pomenesc unite pentru patru veacuri o Polonie mică împărţită de o parte şi de alta a Vistulei între Cracovia şi Toran, şi o Lituanie mare avînd ca axă Niprul şi ale cărei principale oraşe

sînt Vilnius şi Kiev. în 1410, Cavalerii teu-
Limite teoretice ale Imperiului Regatul Danemarcei UHU Regatul Suediei
Posesiuni ale Hohenzollemilor
2. EUROPA CĂTRE 1620
24
25
toni suferă o gravă înfrîngere la Griinwald (Tannen-berg). în 1454, Danzigul este pus sub protecţia Poloniei. Acest port este destinat unei dezvoltări impetuoase.
Este prea devreme să se vorbească de Rusia la începutul secolului al XlV-lea. Novgorodul îşi datorează prosperitatea Hansei, iar principatul Moscovei este vasal Hoardei de Aur. în ciuda prezenţei la Moscova, încă din această perioadă, a unui patriah ortodox independent de Constantinopol, trebuie să fie aşteptat Ivan al III-lea (1462-1505), „întregitorul pămînturilor ruseşti", pentru ca Moscovia să se impună Novgorodului şi să se elibereze de tutela mongolă.
Să întoarcem filele istoriei. Reluînd harta Europei în ajunul Războiului de Treizeci de Ani, o vom găsi profund simplificată. Castilia şi Aragonul s-au unit în 1479, regatul Granadei a dispărut în 1492, Navarra a fost anexată în 1512. Din 1580 pînă la 1640, Spania şi Portugalia vor avea acelaşi suveran, întărită de bogăţiile Mexicului şi statului Peru, stăpînă peste îndepărtatele Filipine, dispunînd momentan de imperiul portughez în Extremul Orient şi în Brazilia, Spania, în ciuda eşecurilor sale din Franţa şi din Flandra şi bătăliei pierdute în 1588 de Invincibila Armada, rămîne în 1620 prima putere mondială, în Europa, ea deţine Ţările de Jos meridionale, Franche-Comte, Charolais, Milano, fortăreţe pe coasta toscană, regatul Neapolelui, Sicilia şi Sardinia.
Franţa căreia Henric al IV-lea i-a insuflat aplomb rămîne mai modestă decît Spania, dar, ce-i drept, mai omogenă. Regatul ocupă deja patru cincimi din teritoriul actual. Dauphine a fost alipit în 1349, Montpellier în 1382, Provenţa în* 1481. Cu şase ani înainte, regele Angliei renunţase la coroana Franţei şi la toate posesiunile sale de pe continent, cu excepţia Calais-ului, redevenit francez numai în 1559. In 1491, Ana de Bretania se căsătoreşte cu Carol al VIII-lea*; în 1532, ginerele său, Francisc I, uneşte definitiv ducatul cu regatul. In schimb, Franţa renunţă de bunăvoie, sub Carol al VIII-lea, la Artois, la Franche-Comte şi Roussillon cîştigate de Ludovic al Xl-lea: era un fel de a lăsa prada pentru umbra italiană. Mazarin şi Ludovic al XlV-lea vor cori-
26
ja această greşeală. Dar, în 1559, cele trei episcopii de limbă franceză, Metz, Toul şi Verdun au fost anexate şi, în 1601, Henric al IV-lea, pentru a elibera oraşul Lyon, obţine Bresse, Bugey şi ţinutul Gex. Cu toată criza Războiului de o Sută de Ani, a eşecului expediţiilor în Italia şi a dramei războaielor religioase, Franţa începutului de secol XVII este o ţară unită şi robustă pe care Carol Quintul şi Filip al II-lea nu au putut-o cuminţi.
în 1620, Anglia şi Scoţia, multă vreme ostile una faţă de alta, au de 17 ani acelaşi suveran. De-acum înainte aceste regate, trecute amîndouă de partea Reformei, vor rămîne unite. Sînt încă puţin populate, dar destinul britanicilor este trasat cu netezime. Incepînd cu 1570, corăbiile lor negustoreşti au invadat Mediterana; în 1588, marinarii Elisabetei au zădărnicit orgolioasa şi temuta încercare a Invincibilei Armada. Exact la 1620 „Părinţii pelerini" debarcă în America de Nord.
Imperiul îşi păstrează structura laxă, multiplele stătuleţe şi principate, la fel de multe ca zilele anului, însă cele două mari familii care vor avea să stăpînească scena Europei centrale pînă în 1918 sînt pe cale de a-şi făuri puterea. Casa electorală a Hohenzollernilor, în ajunul Războiului de Treizeci de Ani, tocmai cîştigase noi posesiuni la vest şi la est: pe de o pare ducatele de Cleves şi de Mark (1614), pe de alta Prusia, afară de graniţele imperiului (1618). In privinţa Habsburgilor de la Viena, ei au însemnătate în Europa mai puţin prin coroana imperială care nu conferă nici o putere reală, cît prin blocul pe care 1-au constituit cu răbdare înce-pînd cu secolul al XlV-lea în jurul ducatelor Austriei şi Stiriei. Ei domnesc aşadar asupra unui ansamblu teritorial care se întinde de la Adriatica pînă la hotarele Poloniei, de la Voralberg la extremitatea orientală a Slovaciei. Mai la vest, ei mai posedă încă diverse teri--torii, în special în Alsacia. Boemia, devenită în majoritate protestantă la începutul secolului al XVII-lea, ar fi dorit să-şi recapete vechea independenţă, înfrîngerea de la Montagne Blanche (1620) o face pentru trei veacuri solidară cu destinul Habsburgilor de la Viena.
La începutul secolului al XVII-lea, Hansa şi-a pierdut mult din prestigiu şi din putere. Războiul de Treizeci de Ani îi va da o lovitură de moarte. Corăbiile olandeze iau locul din ce în ce mai mult celor hanseatice.
27
isesiuni engleze m i Jupă tratatul de la V; ;•)
PosesfunlenRleze în Franţa «Hl|||(j moartea Iul Carol al V-lca (1380)
3. FRANŢA ÎN 1328, 1360, 1380 ŞI 1429 (După J. Le Goff, Evul Mediu)
Provinciile Unite constituie unul dintre paradoxurile europene ale secolului al XVII-lea. în 1609, Spania, ajunsă, la capătul puterilor din cauza „războiului pentru Flandra" care a măcinat-o asemenea unui cancer, a consimţit la un armistiţiu care recunoştea provizoriu independenţa micii republici calviniste. In 1648, va trebui să se plece în faţa

evidenţei: 2 milioane de oameni înghesuiţi pe 25 000 km2 vor ţine piept celui mai mare imperiu pe care îl cunoscuse lumea vreodată. Cît despre Belgia, ea există virtual în Europa din 1620. între 1579 şi 1585, Alexandru Famese recucereşte pentru Spania Ţările de Jos meridionale, care devin unul dintre locurile importante ale reformei catolice, în 1598 însă, Filip al II-lea, face din el un stat autonom încredinţat unor arhiduci. Fie că ţine de Madrid sau, mai tîrziu, de Viena, viitoarea Belgie, întărită de tradiţii şi de succesele unui Ev Mediu prosper, formează deja o unitate aparte.

Elveţia îşi confirmă şi ea originalitatea, atingînd aproape încă de la sfîrşitul secolului al XV-lea, gra-

28

niţele actuale. Soldaţii săi au făcut să tremure Europa în vremea lui Carol Temerarul; ea a fost, de asemenea, unul din centrele de propagare ă Reformei. Pacea din Westfalia o va desprinde în mod oficial de imperiu.

Dincolo de Alpi, Italia rămîne divizată. Către 1560, ea a dobîndit în linii mari configuraţia pe care o va păstra pînă la campania lui Bonaparte din 1796. După pacea de la Lodi (1454), s-a creat un echilibru italian care prefigura încă de pe atunci pe cel european din secolele XVII - XIX. în frunte sînt cinci state mai importante decît celelalte: ducatul Milano, republica Veneţia, Toscana (devenită mare ducat în 1569 în folosul casei Medici), domeniul pămîntesc al papei şi regatul Neapolelui. Spania are în mînă primul şi ultimul dintre aceste cinci state, astfel încît libertatea de acţiune a celorlalte trei, şi cu atît mai mult a micilor principate, este foarte limitată. Veneţia suportă cu greutate protectoratul Habsburgilor asupra Italiei dar îşi face serioase griji în privinţa Imperiului Otoman, în timpul războiului din 1469-1479, ea a trebuit să lase turcilor Negroponte, unele insule din Marea Egee şi mai multe puncte de sprijin în Moreea şi în Epir. In 1571 - în chiar anul victoriei de la Lepanto -, ea părăseşte Ciprul. Foarte curînd a realizat gravitatea pericolului otoman şi a căutat soluţii pentru a schimba situaţia. Marea extensiune veneţiană pe continent datează de la începutul secolului al XV-lea: Vicenţa şi Verona au fost anexate în 1406, Udine în 1421, Brescia şi Bergamo în 1428. Dar ce înseamnă oare Veneţia - şi mai mult, ce înseamnă Genova, privată de agenţiile orientale - în epoca dominaţiei spaniole? Pe hartă, puţin. Dar pe planul civilizaţiei, rolul Italiei rămîne imens, chiar în 1620. Ea a dominat într-adevăr - si cu aroganţă - cele trei veacuri care îi despart pe Dante de Galilei. In peninsula propriu-zisă, statele cele mai importante nu sînt neapărat cele mai înfloritoare. Urbino a fost Atena secolului al XV-lea şi Ferrara*, unul din cele mai importante centre ale Renaşterii.

Dincolo de Adriatica începe lumea otomană care se desfăşoară pe trei continente, de la Buda la Bagdad, de la Nil în Crimeea, şi care îşi întinde protectoratul puia şi asupra unei părţi a Africii de Nord. Cucerirea Con-stantinopolului (1453), sfîrşitul micului imperiu grec de la Trebizonda (1461), sechestrul asupra Egiptului (1517),

29 '

ocuparea Belgradului (1521), înfrîngerea administrată la Mohacs (1526) cavalerilor unguri şi regelui lor Ludovic, care a rămas printre cei morţi, anexarea metodică a insulelor din Marea Egee între 1462 (Lesbos) şi 1571 (Cipru) au făcut din sultan un fel de Augustus musulman. El este în acelaşi timp^ succesorul lui Muhammad, „slujitorul oraşelor sfinte", în Europa, el este stăpînul Balcanilor, la sudul S avei şi al Dunării, şi al celei mai mari părţi a Ungariei. Transilvania, Moldova şi Valahia îi plătesc tribut. In 1480, o forţă turcească debarcase la Otrante. Se uită adesea că strălucitoarea Italie a .Renaşterii a tremurat în faţa primejdiei turceşti şi că apogeul otomanilor se situează în miezul veacului al XVI-lea, sub Soliman Magnificul (1520-1566). Chiar după Le-panto, corsarii turci şi din Africa de Nord au continuat să bîntuie coastele tireniene. Să recitim mai degrabă Jurnalul lui Montaigne, călătorind în Italia în 1581. Este vorba despre regiunea Ostiei: „Papii, şi mai cu seamă acesta (Grigore al XIII-lea*), au pus să se înalţe pe acest ţărm de mare turnuri mari ori santinele, cam din milă în milă, ca să privegheze la descinderea pe care turcul o făptuieşte adesea, chiar la vremea viei de ia vite şi oameni. Din aceste turnuri, prin bubuituri de tun îşi dau de ştire unii altora cu aşa mare repejune că larma ajunge pe dată la Roma."

Jagellonii, suverani, de la 1386 la 1572, ai Poloniei şi ai Lituaniei, reunite acum, nu şi-au văzut întotdeauna eforturile de a ţine piept turcilor încununate de succes: în 1444, Ladislas al III-lea a fost înfrînt de ei la Varna; la începutul secolului al XVI-lea, s-a văzut silit să lase otomanilor Moldova şi Bucovina. Totuşi, regii Poloniei mai cîrmuiesc în veacul al XVI-lea un foarte vast - prea vast — teritoriu fără apărare naturală, care ţine de la Poznan la Niprul inferior, şi de la hotarele Transilvaniei, pînă la actuala Estonie, în epoca Renaşterii a existat o epocă de aur poloneză, mai ales sub Sigismund I, care a domnit între 1506 şi 1548. Soţia lui era o Sforza, iar curtea regelui a fost un centru al umanismului. Dar după stingerea dinastiei jagellone şi după domnia lui Ştefan Băthory (1576-1586), ţara, la ale cărei destine veghează acum o ramură a familiei Vasa, se îndreaptă spre dificultăţi crescînde. Nesupunerea nobilimii se conjugă cu primejdiile din afară.

30

Polonia este înconjurată de duşmani: turci, suedezi şi moscoviţi.

în 1532, la chemarea lui Gustav Vasa, Suedia s-a despărţit de Danemarca. Uniunea de la Kalmar fusese totdeauna fragilă, încă mult mai efemeră (1592-1595) a fost unirea Poloniei cu Suedia pe vremea lui Sigis-mund I Vasa. Acest rege catolic rănea convingerile unei Suedii foarte ataşate Reformei. Mai mult, cele două ţări erau rivale în Baltica, în

1620, Gustav Adolf este rege de unsprezece ani. El visează să transforme Baltica într-un „lac suedez", smulgînd deja ruşilor Ingria şi Carelia orientală.
La începutul secolului al XVII-lea, suedezii şi polonezii se ciocnesc cu adevărat de o Rusie ce se
----------•----------_____^—sj_____
4. CELE CINCI MARI STATE ITALIENE ÎN 1494-1515
fDijnX T r\..i___ . , „ . __
(După J. Delumeau şi J. Heers, La Fin du Moyen Age, Ies XVIe et XVII6 siecles.)
31
afirmă. Ivan al III-lea (1462-1505) s-a căsătorit cu nepoata ultimului Basileu. A preluat însemnele imperiale şi s-a proclamat „autocrat" şi „suzeran", în 1522, Smolensk este luat Poloniei de către ruşi. Apoi, ei suferă înfrîngeri dinspre vest. Profitînd însă de dezagregarea hanatelor mongole, ei ocupă Kazanul în 1552, Astrahanul în 1554. Este epoca lui Ivan al IV-lea cel Groaznic (1533-1584) care, la suirea sa pe tron, şi-a luat titlul de „ţar al tuturor Rusiilor". Morţii^ sale şi celei a lui Boris Godunov le urmează tulburări, însă opt ani mai tîrziu, Mihai al IlI-lea (1613-1645) inaugurează dinastia Romanovilor. în vreme ce Polonia şi Suedia vor trece în umbră, de Rusia va trebui să se ţină seamă din ce în ce mai mult.
La începutul secolului al XlV-lea, Europa era încă o nebuloasă cu forme neprecizate, cu viitor nesigur, în 1620, din contră, diviziunile politice de pe continent apar, dacă nu fixate, cel puţin clarificate şi consolidate în linii mari. în ciuda vremelnicei dispariţii a Poloniei la sfirşitul secolului al XVIII-lea, a independenţei Greciei cîţiva ani mai tîrziu şi a cîtorva retuşuri ici şi colo, harta Europei nu va fi, la 1850, radical diferită de ceea ce era în momentul izbucnirii Războiului de Treizeci de Ani. într-un cuvînt, epoca Renaşterii, adică această mare perioadă de mutaţii care se întinde de la domnia lui Filip al Vl-lea de Valois pînă la cea a lui Ludovic al XlII-lea, este cea în care Europa se defineşte politic, descoperind ca urmare a exemplului italian şi prin jocul rezistenţei franţuzeşti în faţa ambiţiilor habsburgilor regula de aur a echilibrului între puteri. Un raport de forţe a înlocuit idealul unităţii europene realizate sub autoritatea împăratului.
în a sa De monarchia, Dante scria pe la 1320: „Unde nu mai e nimic de rîvnit, lăcomia nu are zile. Odată distruse obiectele jinduite, dispare şi agitaţia legată de ele. Or, Monarhul (Dante îl desemnează în acest fel pe „împăratul pămîntului") nu are nimic a-şi dori fiindcă jurisdicţia lui nu e mărginită decît de ocean, ceea ce nu este cazul altor prinţi ale căror moşii se învecinează cu alte moşii, bunăoară precum regatul Castiliei cu cel al Ara-gonului. Monarhul este aşadar, dintre toţi muritorii, cel
32
care poate fi supus legii cel mai făţiş." Dar pe la jumătatea veacului al XVI-lea^n englez, John Cork, reluînd formulele juriştilor lui Filip cel Frumos, declara orgolios: Toate noroadele ştiu că cel mai straşnic rege din Anglia este împărat în propriul său regat şi nu dă socoteală nimănui." A f i „împărat în regatul său", aceasta voia să spună că se repudia, în privinţa fondului, ierarhia feudală care distingea odinioară suzeranii de vasali, suzeranul suzeranilor fiind împăratul. Războiul de o Sută de Ani a făcut demonstraţia că sistemul feudal nu mai era adaptat realităţii. Cînd, în 1337, se adresa sfidător lui Filip al Vl-leâ, suzeranul său pentru Guyenne şi Ponthieu, Edu-ard al III-lea vroia cu deosebire să retragă domeniilor sale continentale orice unnă de dependenţă, într-adevăr, în tratatul de la Bretigny (1360), loan cel Bun a trebuit să îi se recunoască vechiului său vasal, în proprietate deplină - deci fără „jurămînt de credinţă" -, cea mai mare parte a sud-vestului Franţei. Nu mai puţin semnificativ este tratatul de la Arras, încheiat în 1345 între Carol al VH-lea şi Filip cel Bun, duce de Burgundia. Acesta se învoia să iasă din alianţa cu englezii; în schimb, Carol al VH-lea îi dăruia mai multe „oraşe regale", în special de pe Somme, şi îl scutea pe timpul vieţii sale de orice obligaţie faţă de regele din Franţa.
Cum ar fi putut oare împăratul să-şi păstreze, în aceste condiţii, o autoritate efectivă asupra suveranilor Europei? în mod cert, mitul imperial a avut viaţă grea şi a continuat să chinuie minţile. Francisc I şi Carol al Spanie] au fost concurenţi cu ocazia vestitei alegeri din 1519. In fapt, Carol Quintul* şi-a păstrat puterea nu prin titlul său de împărat, ci prin faptul că stăpînea efectiv teritorii importante în afara imperiului, începînd cu 1522, şi-a dat seama că era dificil să guvernezi în acelaşi timp centrul şi sudul Europei şi i-a cedat fratelui său Ferdinand teritoriile austriece ale casei de Habsburg. în 1556, descurajat de a nu fi reuşit nici măcar să păzească unitatea religioasă a Germaniei, şi-a împărţit domeniile în două, iăsîndu-i lui Ferdinand Europa centrală şi coroana imperială, iar lui Filip al Il-lea, Spania, Ţările de Jos, Franche-Comte, posesiunile italiene şi America. Un conglomerat prea mare pentru a fi viabil multă vreme. Viitorul aparţinea cu adevărat construcţiilor teritoriale fundamentate pe un sentiment naţional autentic.
33
Nu toate colectivităţile naţionale ale Europei au reuşit să se deschidă la sfîrşitul Evului Mediu şi în debutul vremurilor modeme. Insuccesul trebuia să fie consemnat cu precădere în acea parte a continentului afectată de valul otoman. Aici populaţiile s-au înghesuit între ele, au aşteptat mai mult sau mai puţin în linişte vremuri mai bune. Schema este mai nuanţată în privinţa Boemiei, care a scăpat ocupaţiei turceşti. Ţara şi-a văzut personalitatea afirmată

mai întîi pe vremea lui Carol al IV-lea, binefăcătorul oraşului Praga, şi mai apoi pe vremea lui Jan Hus, care predica în cehă şi care a contribuit la alungarea germanilor, în 1409, de la universitatea din capitală. Războaiele husite din secolul al XV-lea au avut un triplu aspect: religios, social şi naţional. La începutul secolului al XVII-lea, regatul Boemiei, trecut în majoritatea de partea Reformei, se bucura, în interiorul ansamblului guvernat de habsburgi în Europa centrală, de un loc privilegiat iar suveranului îi plăcea să stea la Praga. Politica religioasă brutală a lui Ferdinand al II-lea, răscoala cehilor provocată de aceasta (1618), înfrîngerea suferită'la Montagne Blanche (1620), represiunea care i-a urmat au provocat o eclipsare a sentimentului naţional în Boemia unde coroana a încetat să mai fie electivă. Bineînţeles că regatul îşi păstra, teoretic, independenţa iar Praga, mai ales, devenise în vremea reformei catolice un oraş baroc ale cărui monumente păstrează un mişcător farmec, între elitele cehe şi germane se instaurează un fel de colaborare, pînă într-atît încît este greşit să se vorbească, istoriceşte, pentru perioada secolelor al XVII-lea şi al XVIII-lea, despre o „ocupaţie" germană a ţării. Dar acţiunea lui Jan Hus şi represiunea care a urmat înfrângerii de la Montagne Blanche lăsaseră suficiente amintiri pentru a face cu putinţă renaşterea naţională din veacul al XlX-lea. în adevăr, înflorirea naţiunilor din Europa Renaşterii a avut mai multe succese decît eşecuri, fie că este vorba de ţările din Occident fie, în est, de Rusia ori Suedia.

Şi totuşi, s-ar putea obiecta în cazul Italiei. Machia-velli, în Prinţul (1516), a reclamat zadarnic unificatorul care ar fi concentrat energiile naţionale şi unificat ţara. De Ja sfîrşitul secolului al XV-lea, Italia a cunoscut efectiv, nu numai un du-te-vino dar, încă mai grav, instalarea în mai multe locuri a armatelor străine, în 1494, Carol al VUI-lea trecea Alpii şi, ca un „nou Cyrus", se ivea tri-

umfător la Milano, la Parma, la Florenţa, la Roma, în Italia de Sud. El s-a încoronat „rege al Neapolelui, al Siciliei şi al Ierusalimului". Cîteva luni mai tîrziu, însă, cînd prinţii din Italia şi din alte părţi s-au coalizat împotriva lui, a fost din cale afară de bucuros să-şi deschidă, la Fomoue (iulie 1495) cu preţul unei bătălii aprige, drumul de întoarcere înspre Franţa. Totuşi, încă din 1499, Ludovic al XII-lea* trimitea din nou în Italia armata franceză. Ea a ocupat Milano, pe al cărui duce, Ludovic Maurul, 1-a făcut prizonier şi 1-a deportat la Loches unde a şi murit. Stăpîn pe Genova şi pe Lombar-dia, regele Franţei i-a zdrobit pe veneţieni în 1509 la Agnadello. Adevărat este că cinci ani mai devreme a trebuit să renunţe la visul lui Carol al VUI-lea şi să-i lase regatul Neapolelui lui Ferdinand de Aragon. în 1512, „Liga Sfîntă" pe care o pusese pe picioare luliu al II-lea*, împăcat de-acum cu veneţienii, îi gonea pe francezi din Milano, cu toată victoria fără viitor de la Ravenna a lui Gaston de Foix.

Regii Franţei au continuat să se încăpăţîneze în ambiţiile lor italieneşti. Anul 1515 a fost martorul începutului de domnie a lui Francisc I şi al strălucitoarei victorii de la Marignan. Milano a redevenit francez, nu pentru multă vreme. Şase ani mai tîrziu, oraşul scapă de Regele Preacreşti.1, ai cărui soldaţi au fost decimaţi la Pavia (1525): 8 000 de francezi au fost ucişi în luptă ori s-au înecat în Tessin. Imperialii nu au pierdut decît 700 de oameni. Prin tratatul de la Madrid (ianuarie 1526) Francisc I părea a renunţa la Italia, dar, cîteva luni mai tîrziu, înfiripa împotriva lui Carol Quintul liga de la Cognac şi se reapropia de papă. Jefuirea Romei a prilejuit o nouă descindere franceză - a lui Lautrec - în Lombardia şi pe direcţia Neapole: alt eşec sancţionat de pacea de la Cambrai (1529). Dar, în 1535, moare ultimul duce Sforza care nu guvernase decît cu numele la Milano. Acesta trecea sub oblăduirea directă a lui Carol Quintul. Ca măsură de protest şi ca să-şi asigure o bază de plecare pentru ulterioare incursiuni către miazăzi, Francisc I a dat ordin să se ocupe în 1536 Savoia şi Piemontul, acolo unde trupele franceze au rămas mai bine de douăzeci de ani. în 1542, se gîndea încă să reia Milano. Sub Henric al II-lea*, soldaţii regelui Franţei s-au războit de mai multe ori în Italia; în 1551, luptau împotriva lui luliu al lll-lea

împrejurul Parmei şi Mirandolei. în anul următor, Sienna s-a ridicat împotriva imperialilor cu strigătul: Francia, Francia!, iar în 1557 Franţois de Guise, la chemarea papei Paul al IV-lea ameninţat de spanioli, şi-a făcut apariţia la Roma şi a încercat fără sorţi de izbîndă o „călătorie de pe urmă la Neapole". Pacea de la Cateau-Cambresis a pus capăt raidurilor cavaleriei franceze, dar nu fără prezenţa trupelor străine pe pămînt italian, fiindcă spaniolii erau instalaţi aici în 1504 şi pînă la urmă aveau să rămînă mai mult de două veacuri.

Aşa se face că peninsula a avut de suportat în decursul secolului al XVI-lea trecerea şi prezenţa apăsătoare a soldaţilor francezi, elveţieni, germani şi spanioli. Neputincioasă, a asistat la prădarea Romei în 1527. Sub comanda unui francez, trupele imperiale — adică pedestraşi germani, frecvent luterani, spanioli, italieni chiar -au simţit atunci o satisfacţie sadică în a jefui, a pîngări şi a călca în picioare un oraş socotit „Babilonul modern", dar pe care toată Europa îl invidia. Totuşi, Italia nu s-a pierdut deloc cu firea. Pe vremea aceea, în pofida lui Macchiavelli, nu aspira la unitatea politică, dar avea conştiinţa unităţii sale spirituale şi ştia că Alpii erau frontiera ei naturală. Juliu al II-lea exprima simţirea compatrioţilor cînd făcea distincţie între italieni şi „barbari" pe care convenea să îi expulzeze. O jumătate de veac mai tîrziu, Paul al IV-lea se trudea şi el să „elibereze Italia de oşti străine". Tentativele au dat greş. Dar spaniolii nu au reuşit şi nici n-au căutat chiar să îi asimileze pe milanezi, pe napolitani ori sicilieni, care şi-au păstrat limba, patrimoniul cultural şi individualitatea proprie. Nu se vorbeşte oare mult prea grăbit despre o „Italie

spaniolă" a secolelor XVI şi XVII? Realitatea este cu mult mai nuanţată, mai ales dacă ne gîndim că Roma, Veneţia şi Florenţa au rămas independente, chiar dacă, pe planul relaţiilor externe, au avut nevoie să ţină seama de puterea spaniolă. De aceea, arta şi spiritul italian au putut să-şi continue libere dezvoltarea în aceste trei lăcaşuri ale civilizaţiei occidentale. Este oare o întîmplare că atîţia artişti lombarzi au ajuns să se stabilească la Roma în a doua jumătate a secolului al XVI-lea? Suflul nou şi strălucirea acumulate de Cetatea eternă în epoca reformei catolice şi într-un moment în care papii, cu deosebire Sixtus al V-lea (1585-1590), căutau să întărească liber-
36
tatea de manevră a Simţului Scaun şi a statului ecleziastic sînt o dovadă că Italia îşi conse'rvase esenţa geniului său şi că rămînea credincioasă marelui său trecut care o aşezase odinioară în fruntea lumii. Divizată, ea îşi păstra o coerenţă internă pe care nu o avea nicicum asamblajul disparat care era sub ascultarea lui Filip al II-lea*. La fel Germania, îmbucătăţită, pradă războiului civil, avea mai departe graniţe relativ stabile care au protejat un capital cultural şi un soi de conştiinţă colectivă căreia Luther i-a fost dovadă elocventă.
Oare decăderea acestei conştiinţe colective, care s-a dezvoltat cu atîta putere în Confederaţiile elveţiene, nu explică ea în adîncime eşecul noii Lorene pe care ducii de Burgundja au vrut să o pună la punct la sfîrşitul secolului al XlV-lea şi în secolul al XV-lea? Cînd a intuit urmările unor măriri succesive ale domeniului burgund, fidel liniei politice a lui Filip cel Frumos, Carol Temerarul (1467-1477) .a vrut, ocupînd Alsacia, Lorena şi Champagne, să strîngă laolaltă posesiunile din nord cu cele din sud şi să facă un bloc unic de la Zuiderzee la Mâcon şi Bale. Ludovic al Xl-lea* şi elveţienii s-au angajat să îl împiedice, în orice caz, însă, această construcţie teritorială pripită putea să pară superficială. Locuitorii Ţărilor de Jos nu se simţiseră vreodată „burgunzi": mărturie stau revoltele repetate din Liege, Bruges şi Gând, împotriva lui Filip cel Bun, Carol Temerarul, Filip cel Frumos şi Carol Quintul. Eşecul construcţiei burgunde lăsa să se întrevadă viitoarea explozie a imperiului spaniol din Europa. Tulburările care s-au stîrnit în Ţările de Jos începînd cu 1560 au avut, se înţelege, motive religioase, însă suspendarea activităţii Stărilor Generale de către miniştrii lui Filip al II-lea şi ostilitatea faţă de soldaţii spanioli explică, de asemenea, parţial răscoala din Flandra. Dacă, dimpotrivă, diferitele ţinuturi donate prin partajul din 1556 habsburgilor de Viena au ajuns să se constituie timp de mai multe veacuri într-un grup relativ solid, este pentru că în centru se găsea un nucleu iradiant care se străduia să germanizeze regiunile periferice.
Tot aşa de revelator ca prăbuşirea noii Lorene a secolului al XV-lea este aceea a monarhiei franco-engleze pe punctul de a lua naştere din Războiul de o Sută de Ani. In 1337, Eduard al III lea, care deţinea pe continent Guyenne şi Ponthieu, nemulţumindu-se doar cu înfrun-
37
P-wraiuiii ale dud... _ ,,,,,,,,,.,,,,,, , urarea ^ ,,,,, , ,ui |Ji|ip JJ ^ »
PoKtiuui &*,j,Mtc Q
<fc FUip cd Buu (14I<J - 1467)
P>w*ium <**ît,diu.- VNy?^
* ^-'n* Tuuaswil (1467 - U77> O //~{
, , ^-r^N/_____L_
J. STĂPÎNIREA BURGUNDĂ ÎN SECOLUL AL XV-LEA
a,il Cll'y***ri**'"1'"1" "
tarea suzeranului său, Filip al Vl-lea, i-a contestat coroana Franţei .şi a revendicat-o pentru sine. Este adevărat că prin tratatul de Ia Bretigny (1360), Eduard al IIMea a renunţat la această coroană, numai că loan cel Bun i-a concedat aproape a treia parte din Franţa. Şaizeci de ani mai tîrziu, tratatul de la Troyes îl dezinoştenea pe delfinul Carol - viitorul Carol al VH-lea - şi îi dădea în căsătorie fiului lui Henric al V-lea pe Catherine, fiica lui Carol al Vl-lea. în textul tratatului se putea citi: „Amîn-două coroanele, ale Franţei şi ale Angliei, vor rămîne împreună pe veci şi vor aparţine unei singure persoane, anume fiului nostru Henric cîte zile va avea iar după el, urmaşilor săi." Dar, în 1453, englezii nu mai aveau în Franţa decît Calais.
38
Replierea englezilor înspre Anglia nu era decît consecinţa dezvoltării în Franţa a unui fel de conştiinţă naţională al cărei interpret nobil şi impresionant a fost Jeanne d'Arc. în 1429, îi scria ducelui de Bedford: „Să-i daţi Fecioarei trimise aice de Domnul Regele din Ceruri cheile tuturor oraşelor cinstite pe care le-aţi apucat şi le-aţi pîngărit în Franţa... Sînt venită aici de la Domnul Regele din Ceruri pentru ca să vă îndărăptez din toată Franţa... Şi să nu credeţi că veţi cuprinde vre o dată regatul Franţei lui Dumnezeu."
Şi englezii şi francezii erau într-adevăr pe cale să descopere tot ceea ce îi despărţea. Dictonul cu „ipocrizia" englezească pare a se fi născut în secolul al XlV-lea. Li s-au mai găsit şi alte cusururi, loan cel Frumos, canonic din Liege (1290-1369) favorabil pe de altă parte lui Eduard al III-lea, nu ezita să îi categorisească pe englezi „pizmaşi de felul lor pe toţi străinii cînd îi află mai presus de dînşii, chiar în ţara lor... Pizma n-a murit niciodată în Anglia." Pe la 1450, un francez scrie Debat des herauts d'arme s de France et d'Angleterre, în care sentimentele antiengleze

acumulate de-a lungul Războiului de o Sută ,de Ani ies la iveală: „Cu acoperirea dihoniei din Franţa, aţi furat, aţi tulburat regatul acesta şi aţi făcut rele cu duiumul." Acuzaţiei i se face ecou Livre de la descrip-tion des pays de Gilles Le Bouvier scrisă în aceeaşi vreme: „Acea naţie (Anglia) de oameni cruzi şi crunţi... Şi fac bătaie cu toată lumea de pe faţa pămîntului pe apă şi pe uscat." De asemenea, sînt în egală măsură lacomi şi pricepuţi într-ale negustoriei. „Tot cîştigul lor de prin străinătăţile pe unde se duc îl trimit îndărăt în regatul lor. Şi rjentru aceea el e avut."

In Debat, citată mai sus, fiecare dintre cei doi heralzi caută motivele de superioritate ale ţării sale. Cel din Franţa invocă geografia şi clima şi îi declară rivalului englez: „Regatul Franţei este prea bine aşezat, cum voi nu sînteţi, căci el stă între regiunile calde şi cele reci, cele calde care se află peste munţi sînt greu de răbdat din cauza arşiţelor mari şi exagerate, iar cele reci în care staţi voi vătăma grozav trupul omenesc, căci iarna începe la voi aşa de repede şi ţine aşa de mult, încît lumea îşi blestemă ceasul de frig şi nici o roadă nu tihneşte, iar ce

creşte e strepezită şi stîrpită la soroc. Pe cîtă vreme Frahţa, care este între două şi la mijloc, are verdeaţă lăstărită şi aerul e dulce şi plăcut pe aici şi roadă se face belşug şi sănătoasă şi bună la gust şi lumea o duce aici de drag şi cu măsură, iar căldura şi frigul nici prea-prea nici foarte-foarte." Ce departe sîntem de secolul al XH-lea, cînd un călugăr, Richard de la Cluny, mort în 1188, nu mai găsea cuvinte să laude Anglia în onoarea căreia scrisese un poem în latineşte:

Anglie, glie mănoasă, colţ de lume roditor... Anglie, ţară de jocuri, slobod popor, pus pe zburdat, Ţară dulce, ce spun eu dulce? ţară numai de bucurii, Care nu datorează galilor nimic, ci Galia ei Ii datorează tot ce are fermecător si vrednic de iubire.

Lucrării Debat compuse de un francez la mijlocul secolului al XV-lea îi răspunde, o sută de ani mai tîrziu, De-bate between the herulds of England and France de John Coke. Autorul insular laudă firesc prin glasul heraldului său caracterul plăcut, vitejia şi bogăţia Angliei. Doamna Prevedere, îndrituită să facă dreptate, nu poate decît să se pronunţe împotriva Franţei: „Sentinţa mea este că regatul Angliei are de stat lîngă Onoare şi de-a dreapta ei mai vîrtos decît Franţa; iar dumneata, sire herald al Franţei, în toate adunările unde va fi de înfăţişat onoare, să-ţi.ştii în toată vremea datoria şi să-i faci loc în faţă heraldului din Anglia."

La sfirştiul secolului al XVI-lea, orgoliul naţional englez urma să aibă în Shakespeare un cîntăreţ genial. In Richard al U-lea (către 1595), Jean de Gând, înainte de a-şi da sufletul, exalta Anglia: „Acest tron august al regilor, această insulă purtătoare de sceptru, acest pămînt de măreţie, lăcaş al lui Marte, acest al doilea Eden, acest pe jumătate Rai, această fortăreaţă zidită întru paza de năvală şi de năzăririle războiului, acest fericit neam de oameni, acest mic univers, această piatră preţioasă încrustată într-o mare de argint care o apără aidoma unui meterez sau unui şanţ de apă împrejurul unui castel de invidia ţinuturilor mai puţin dăruite." Era după înfrîn-gerea Invincibilei Armada!

Ceea ce este de observat dincolo de injurii, lăudă-roşenii şi de hiperbole este conştiinţa sinelui şi a cel or -

lalţi pe care o capătă în epoca Renaşterii majoritatea popoarelor europene. Ele constată acum că sînt diverse. Francezii au reputaţia de a fi superficiali, ardenţi şi schimbători, în secolul al XlV-lea, loan cel Frumos dă asigurări: „Au tot zis că plătesc şi plată s-au făcut," Două sute de ani mai tîrziu, ambasadorul veneţian Marc-Antoine Barbaro îi defineşte astfel: „Francezii sînt mîndri şi orgolioşi din fire, îndrăzneţi foarte în vreme de război; de aceea, cînd lovesc prima dată e greu să le ţii piept. E multă pornire în armata lor şi puţină ordine. Dacă ar fi în stare să-şi stăpînească furia, francezii ar fi de neînvins; dezordinea lor provine din aceea că nu pot îndura pentru multă vreme ostenelile şi neplăcerile." In a sa Livre de la description des pays, Gilles Le Bouvier se străduieşte să caracterizeze popoare, naţiuni şi provincii. Elveţienii sînt declaraţi „oameni cruzi şi aspri". Cît despre scandinavi şi despre polonezi, ei sînt, spune el, „oameni îngrozitori şi turbaţi şi sîngeroşi şi lovesc mai abitir decît cei crescuţi cu vin". Sicilienii sînt buni creştini şi geloşi tare pe femeile lor", napolitanii, „înalţi şi neciopliţi şi mari păcătoşi". Castilienii sînt „mîncăi de came şi năbădăioşi, rău îmbrăcaţi şi încălţaţi şi răi catolici, chiar dacă în ţară foarte bogată". Gilles Le Bouvier face, în schimb, elogiul florentinilor: „Oamenii aceştia neguţătoresc prin toată creştinătatea şi tot cîştigul îl aduc în oraşul Florenţa şi de aceea e aşa bogat; oamenii aceia sînt foarte înţelepţi oameni şi îmbrăcaţi cuviincios, foarte cumpătaţi la băutură şi la mîncare." In acelaşi mod este omagiat şi Hainaut ai cărui locuitori „de vază şi de rînd sînt oameni grozav de cinstiţi, îmbrăcaţi frumos cu stofe bune şi cu pene alese, foarte buni comercianţi, bine înzestraţi cu văsăraie de cupru şi cositor pe la casele lor".

Sînt judecaţi străinii, dar este judecat şi propriul popor, uneori fără menajamente, în al său -Apel către nobilimea creştină a naţiunii germane (1520), Luther nu se sfieşte să evoce „mulţimea chiolhanelor şi chefurilor monstruoase din care noi, ceştilalţi nemţi, făcutu-ne-am o meteahnă aparte din cauza căreia nu ne bucurăm în străinătate de o faimă extraordinară; nu e cu putinţă să ne lecuim de aici înainte prin predicare, aşa de tare s-a înrădăcinat şi ne-a intrat în fire". De unde, conchide reformatorul, trebuie să se lase în seama autorităţilor civile lupta împotriva beţiei. Iar Montaigne (Essais, II, IX)

41
stabileşte, la modul ironic, valoarea intelectuală şi fineţea mai multor popoare din Occident în funcţie de comportamentul în război: „Un senior italian a spus o vorbă cîndva de faţă cu mine în defavoarea naţiei sale: că subtilitatea italienilor şi agerimea concepţiilor lor ar fi aşa de mari încît prevăd pericolele şi accidentele oricît de vagi care ar putea surveni şi să nu se mire careva dacă adesea la război îi vede păzindu-se fără motiv, adică înainte de a fi recunoscut vreo primejdie, că noi şi spaniolii care nu sîntem aşa de pricepuţi nu ţinem cont, şi că trebuie să ne bată Ia ochi şi să pipăim cu degetul primejdia înainte de a ne înspăimînta şi că atunci nu ne mai păstrăm cumpătul, dar că nemţii şi elveţienii, mai greoi şi mai mojici nu au timp să se gîndească decît abia după ce sînt burduşiţi de lovituri". Această percepere de sine şi de semeni la nivel de popoare luminează bine lucrurile în această perioadă în care se naşte Europa modernă. Ea explică nu numai de ce baronii francezi 1-au îndepărtat în 1328 pe Eduard al III-lea, nepot al lui Filip cel Frumos însă născut în Anglia, dar şi pentru ce au preferat portughezii, mai degrabă decît unirea cu Castilia în 1385, alegerea ca rege a unui bastard, loan I, fondatorul dinastiei Aviz-ilor şi pentru ce aceiaşi portughezi, două veacuri şi jumătate mai tîrziu, au refuzat să mai menţină un suveran spaniol: de unde şi revolta din 1640. Această conştientizare explică de asemenea cum un cuvînt - mai mult decît atît, o noţiune - ca „graniţă" a putut înlocui cu încetul, începînd din secolul al XlV-lea, termenul şi realitatea de „piaţă"; că „vămile" au fost, la finele Evului Mediu, o inovaţie comună tuturor ţărilor Europei; că s-a dezvoltat mercantilismul care este expresia economică a unei voinţe de independenţă; că au prins a se defini, urmare a exemplelor italieneşti, „apele teritoriale" de-a lungul coastelor unor state, jurisdicţiile de amiralitate apărînd în Anglia în 1360 şi în Franţa în 1373.
Cum să se dea uitării, pe de altă parte, tot ce a fost „naţional" în comportamentul religios al apusenilor începînd cu secolul al XlV-lea? Caterina de Sienna a cerut cu înfrigurare întoarcerea papei „în mijlocul oamenilor de la Roma sau din Italia". Anglia s-a înfuriat să vadă Franţa punînd papalitatea sub tutelă. Membrii conciliului de la Konstanz - iniţiativă revoluţionară - se grupaseră
42
pe ‚naţiuni". Peste Rin ca şi peste Marea Mînecii a crescut'din ce în ce mai mult iritarea faţă de scurgerea banilor spre Roma ca şi faţă de nominalizarea beneficiarilor străini. Reforma care a triumfat în secolul al XVI-lea într-o jumătate a Europei poate apărea în mod legitim, dintr-un anumit punct de vedere, ca o reacţie a individualismului naţional. Luther scria în Apel către nobilimea creştină a naţiunii germane: „Noi (germanii) ne numim imperiu, dar papa dispune de bunul nostru, de onoarea noastră, de persoanele noastre, de vieţile noastre, de sufletele noastre şi de tot ce avem, aşa că nemţii trebuie duşi de nas şi îmbătaţi cu apă rece." Cît despre regele Angliei, el a primit de la Parlament, în 1534, „dreptul de a examina, respinge, ordona, reface, corecta, admonesta şi amenda acele greşeli, erezii, abuzuri, obrăznicii şi dezordini... cu scopul de a păzi pacea, unitatea şi liniştea regatului în ciuda tuturor uzanţelor, cutumelor şi legilor străine şi a oricărei autorităţi dinafară". Oare din întîmplare primul mare reformator elveţian, Zwingli, la început paroh la Glaris, şi-a început cariera protestînd împotriva trimiterii de mercenari helveţi în afară ţării?
Astfel, individualismul acesta despre care vom vorbi mai departe şi care este una din trăsăturile marcante ale Renaşterii este perceput mai întîi la nivelul popoarelor Europei care, diferenţiindu-se şi opunîndu-se unele altora, dramatic uneori, dobîndesc atunci sentimentul originalităţii lor funciare. Lecţie generatoare de spirit critic, de relativism, aşadar fecundă, îndoiala metodică a lui Mon-taigne*, înaintea celei a lui Descartes, trebuia să permită repunerea pe tapet a multor prejudecăţi: „Ce adevăr este acela delimitat de munţi, devenit minciună în lumea care începe dincolo de aceştia?" Fiecărei naţiuni, adevărul ei.
Incepînd cu secolul al XlV-lea, se conturează o nouă geografie universitară care exprimă şi întăreşte simultan diversificarea crescîndă a Europei. Se creează universităţi*, printre altele la Praga (1347), la Cracovia (1364), la Viena (1365), la Koln (1388), la Leipzig (1409), la St. Andrews (1413), la Louvain (1425), la Upsalla (1477), la Copenhaga (1478), la Alcala (1499) etc. Această multiplicare, adăugată efectelor Marii Schisme şi exodului întreprins de o mulţime de clerici care, în ciuda Războiului de o Sută de Ani, studiau la Paris, au avut ca rezultat reducerea recrutării internaţionale pentru universităţi
43
şi ruinarea în interiorul' acestora a sistemului „naţional" care constituise pînă în acel moment piesa de rezistenţă a structurii lor.
Şi umanismul* a colaborat la naşterea-naţiunilor europene. Afirmaţia poate surprinde. Lorenzo Valla* a refuzat să moară pentru patrie, un agregat de indivizi din care nici unul nu trebuia să îi fie mai drag decît persoana proprie. Erasmus, spirit cosmopolit, care nu a scris decît în latineşte, a fost, în anii care au precedat Reforma, un fel de preşedinte al „republicii literelor". Cu toate acestea, latina renovată a servit mai ales la exaltările istoriei naţionale. Iniţiativa porneşte din Italia cu Flavio Biondo care compune între 1439 şi 1453 o Istorie a decadenţei Imperiului roman (Historiarum ab indinatione Romano-rum imperii decades) şi o Italie ilustrată (Italia illustra-ta). Acest umanist constata că, în vremea sa, graţie bunăvoinţei divine şi calităţilor italienilor, demnitatea şi gloria peninsulară se manifestau din nou, după o eclipsă de o mie de ani. în plus, el dădea în Italia illustrata „întîia reprezentare

geografică a peninsulei în întregime", în Spania şi în Anglia italienii au făcut să se nască interesul pentru antichităţile naţionale. Lucio Marineo, un sicilian care preda la universitatea din Salamanca, publica în 1495 un De Hispanice laudibus, iar Polidorio Vergilio a început în 1506, la cererea lui Henric al VH-lea, marea sa H istoria anglica. Redescoperirea Germaniei de Taci-tus, publicată în 1500 de Conrad Celtis, a suscitat în Germania o întreagă literatură scrisă în latină dar hotărîtor naţionalistă, al cărei dialog Arminius, compus în 1520 de Ulrich von Hutten, a furnizat un bun exemplu. Arminius a devenit eroul naţional şi simbolul rezistenţei germane în faţa Romei: aluzie evidentă la răscoala luterană în contra papalităţii. Dar umaniştii nu s-au mulţumit să scrie în limba latină. Admiratori ai scriitorilor antici, de multe ori au vrut să îi imite şi să îi egaleze, fiecare în limba sa. Procedînd astfel, ei au continuat, cu mijloace noi şi pe baza unei culturi mult mai ample, opera primilor scriitori mari: Dante, Chaucer, Froissart etc., care deschiseseră drum diverselor literaturi naţionale, în Europa se descoperă aproape pretutindeni, în secolul al XVI-lea, voinţă afirmată a promovării limbilor vemaculare. în celebra sa Defense et illustration de la langue franţaise (1549), Du Bellay* deplîngea dispreţul cu care, în Franţa, era privită

franceza: „Numai pentru măruntele genuri frivole, balade rondeluri şi alte coloniale... Dacă-i vorba jde exprimarea unor idei mari se foloseşte latinească." în prefaţa Ia Franciade, Ronsard sfătuieşte şi el: „Foloseşte cuvinte franţuzeşti get-beget." Mai tîrziu, Agrippa d'Aubigne va aminti în prefaţa la Tragiques aceste vorbe ale lui Ronsard: „Vă sfătuiesc cu limbă de moarte deloc să nu lăsaţi a se prăpădi cuvintele vechi şi să le folosiţi şi să le apăraţi cu vitejie de cele netrebnice.care nu au eleganţă dacă nu sînt stîlcite de latinească ori italienească." Aşa că poeţii şi prozatorii francezi ai secolului al XVI-lea s-au străduit să conserve cuvintele vechi, să inventeze vocabule noi şi să introducă în literatura naţională „marile genuri" imitate după Cei Vechi: odă, epopee, tragedie, comedie, satiră, epistolă sau, de la italieni, sonetul. Ei nu s-au dat în lături să jefuiască Atena şi Roma ca să „îmbogăţească templele şi altarele" din Franţa.

în competiţia internaţională a limbilor „vulgare", toscana avea din secolul al XlV-lea, mulţumită lui Danie, Petrarca şi Boccaccio*, un avans considerabil asupra francezei. Totuşi, un admirator al lui Virgilius şi al lui Dante, Sperone Speroni, scria în 1542 o apărare a limbii florentine, Diallogo de l le lingue, din care Du Bellay a tradus pur şi simplu mai multe pasaje în a sa Defense, folosind însă în favoarea francezei ceea ce fusese trecut de colegul său italian în favoarea idiomului toscan, în Portugalia, de asemenea, se exaltă limba pămîntului. Umanistul Antonio Ferreira (1528-1569), căruia i se datorează o celebră tragedie (Ines de Castro), a putut fi considerat un Du Bellay portughez, într-o zi a exclamat: „Să înflorească, să vorbească, să se audă şi să trăiască limba portugheză, şi peste tot unde va ajunge arată-se mîndră de dînsa şi trufaşă." Englezul Roger Ascham (1515-1568) care a fost cîtva timp preceptorul Elisabetei şi „cel mai popular dintre educatorii vremii sale", trebuie să fie alăturat lui Du Bellay şi lui Ferreira. Toţi trei fuseseră impregnaţi de cultură greco-romană. Or, tustrei au preluat din această cultură dorinţa de a întări şi de a sluji limba ţării lor. Ascham afirma în partea introductivă din Toxophilus că ar fi avut parte de mai multă faimă dacă ar fi folosit latina, fiindcă engleza continua să rămînă o hmbă inferioară, o pradă pentru ignoranţi şi incapabili, iar el voia să ajute la perfecţionarea ei prin inserarea tur-

nurilor şi distincţiei din latină. Proza engleză, anunţa el trebuie să înveţe de la şcoala lui Cicero şi Seneca. î^ îndepărtata Polonie, Nicolaj Rej, recunoscut a fi „părintele literaturii naţionale", nu judeca astfel, în toate scrierile şi mai cu seamă în capodopera sa, Oglinda statelor (1568), a încercat să dovedească posibilităţile polonezei în faţa latinei.

Aceste eforturi au fost încununate de succes. Secolul al XVI-lea a văzut elanul decisiv al marilor literaturi europene: este secolul lui Ariosto şi al lui Macchiavelli, al lui Luther şi al lui Rabelais, al lui Ronsard şi al lui Spenser, al lui Camoens şi al sfîntului Juan de la Cruz. în 1620, dată la care putem limita rezonabil Renaşterea, Shakespeare şi Cervantes au dispărut de patru ani. Această victorie a limbilor naţionale nu se află doar la vîrful activităţii intelectuale, ci poate fi surprinsă şi în intimitatea vieţii popoarelor. Pe vremea cînd, în regatul lui Francisc I, edictul de la Villers-Cotterets (1539) impunea în locul latinei graiul din Ile-de-France actelor judecătoreşti şi notariale, toscana devenea limba Romei, deci a capitalei fireşti a Italiei. Papii Renaşterii, Medici în special (1513-1521 şi 1523-1534), prin chemarea la Roma a artiştilor toscani, prin popularea cu florentini a curiilor şi a birourilor Vaticanului, au fost principalii autori ai reculului limbii latine şi ai dialectului roma-nesco. în ce priveşte Reforma, în măsura în care i-a făcut pe oamenii din popor să citească mai mult Biblia*, a impulsionat puternic consolidarea şi difuzarea limbilor vemaculare. Luther a fost, fără voie, principalul autor al unificării, cel puţin relative, a vorbitorilor de germană.

în clipa în care naţiunile europene se afirmau, unitatea civilizaţiei occidentale se întărea: două fenomene 1 aparent contradictorii şi totuşi solidare, a căror dialectică este unul din caracterele majore ale răstimpului pe care îl studiem. Descoperirea şi cultivarea lumilor exotice urmau să aibă drept rezultat imediat înteţirea tensiunilor dintre europeni şi lămurirea o dată mai mult a înfrăţirii lor în destin.

Capitolul H

ASIA, AMERICA ŞI CONJUNCTURA EUROPEANĂ

în 1454, Constantinopolul căzuse de un an; prinţii din Europa, învrăjbiţi, nu reuşeau să încropească o contraofensivă comună împotriva turcilor. Emisar papal în Germania, umanistul /Enea Silvio Piccolomini, viitorul Pius al II-lea*, scria cu mîhnire unui amic: „Aş vrea mai curînd să fiu tratat drept mincinos decît profet... Dar nu pot ajunge să-mi închipui că ar fi vreo rază de bine... Creştinătatea nu are un cap căruia să consimtă a i se supune toţi. Papa şi împăratul îşi văd tăgăduite drepturile. Nici respect nu se găseşte, nici ascultare. Ne uităm la papă şi la împărat ca la nişte figuri decorative înzestrate cu titluri goale." «

Regrete zadarnice ale unui literat deschis către cultura nouă şi care priveşte totuşi către îndărăt. Europa dezbinată, în ciuda ori mai curînd din cauza rivalităţilor interne, era deja pe cale să-şi croiască un destin unic, deschizîndu-şi larg porţile, într-adevăr, apusenii rîvneau de mult să iasă din ei înşişi. Nu stătuse în China vene-ţianul Marco Polo din 1275 pînă în 1291? La începutul veacului următor, papa a numit un misionar ^franciscan arhiepiscop la Beijing. Vreme de mai bine^de 50 de ani, un drum comercial extrem de sigur care traversa toată Asia şi ajungea pînă la birourile comerciale ge-noveze de la Marea Neagră - Tana şi Caffa - a permis pătrunderea produselor chinezeşti în Europa. Din nefericire, înaintarea turcească, începînd din 1350, a interpus curînd o barieră între Europa şi China mongolă. Cînd au atins, în prima parte a veacului al XVI-lea, ţărmurile Imperiului Ceresc, portughezii au

avut impresia că descoperă o lume la fel de nouă, asemenea lui Cortes la pătrunderea în Mexic.

Dar curiozitatea europeană rămăsese trează. Dovadă cele o sută treizeci şi opt de manuscrise din Livre des merveilles de Marco Polo. Henric Navigatorul a deţinui unul din acestea iar Cristofor Columb a avut în biblioteca sa unul dintre primele exemplare tipărite ale celebrei lucrări. Blocarea drumului chinezesc nu i-a descurajat pe cei mai temerari dintre occidentali în călătoria lor spre Orient şi Orientul extrem, în 1419, un veneţian, Niccolo Conţi, a plecat într-un lung periplu care, prin Damasc, Bassora, Ormuz şi Dekkan 1-a purtat în Sumatra. Portughezul Pero da Covilhan a părăsit Lisabona în 1487, pentru Alexandria, de unde a trecut succesiv prin Cairo, Marea Roşie, apoi Calcutta. Drumul de întoarcere 1-a condus la Ormuz şi de aici în Abisinia, unde s-a instalat, în 1493 (sau 1494) un ge-novez, Hieronimo di Santo Stefano, trecînd prin Cairo, Aden si Calcutta, a ajuns pînă în Ceylon, în Birmania şi în Sumatra. Jurnalul de călătorie al bolognezului Lodovico Varthema, publicat în 1510, a cunoscut la vremea sa un succes comparabil cu cel atins de Livre' des merveilles. Părăsind Veneţia în 1502, Varthema a ajuns la Cairo şi Damasc, apoi, dîndu-se drept pelerin musulman, a ajuns la Mecca. Apoi s-a dus la Goa, în Bengal, la Malacca unde nu sosiseră încă portughezii. Nu este sigur dacă se va fi dus în insulele mirodeniilor. La întoarcere, a trăit puţin timp la Calcutta în care Vasco da Gama* ajunsese în 1498. El a fost primul european ajuns în India pe calea Mării Roşii şi care s-a întors pe cea a Capului.

Şi alte călătorii dezvăluie spiritul întreprinzător al europenilor înaintea marilor expediţii maritime de la linele veacului al XV-lea. Anselme d'Isalguier, din Tou-louse, a traversat Sahara în 1402 şi a trăit apoi zece ani la Gao, înainte de a reveni în Franţa, încă din 1291, nişte genovezi, fraţii Vivaldi, au încercat să meargă în Indii prin Atlantic. Nu au mai ajuns să se întoarcă, în schimb, compatriotul lor, Lanzarotto Malocello a ajuns în Canare la începutul veacului al XlV-lea. Către mijlocul aceluiaşi veac, genovezii au descoperit probabil Azorele şi Madera, dar nu au pornit să le colonizeze totuşi decît din 1420, la porunca lui Henric

' 4£

Navigatorul*. Acelaşi prinţ a ordonat corăbiilor portugheze să înceapă explorarea sistematică a ţinuturilor Africii, în 1445, caravele* lusitane au depăşit Capul Verde. Ele trebuiau să intersecteze „linia echinocţială" în 1471 şi să treacă dincolo de Capul Bunei-Speranţe în 1488, sub comanda lui Bartolomeu Diaz*.

Gustul pentru necunoscut şi pentru mister nu putea înceta să atragă în afara Europei firile aventuroase. Un întreg carusel de mituri şi poveşti i-a întărit pe cei mai cutezători printre occidentali în dubla lor dorinţă de a se îmbogăţi şi de a lărgi fruntariile Bisericii lui Christos. Imaginaţia europenilor a fost umplută de-a lungul întregului Ev Mediu cu povestiri fantastice, mai ales despre Orient. Multe dintre aceste povestiri duceau pînă în Antichitate - colecţii de legende şi descrieri uimitoare de animale stranii şi oameni monstruoşi exploatate pe larg de enciclopedişti şi cronicari din Evul Mediu. India era prin excelenţă pentru occidentali patria insolitului şi a miraculosului. Aici, cocori luptau cu pigmei şi uriaşi cu grifoni. Tot aici trăiau oameni cu căpăţîni de cîine care grohăiau şi lătrau; alţii, care nu aveau cap deloc dar îşi ţineau ochii pe pîntece; alţii apoi care se fereau de soare întinzîndu-se pe spate şi ridicînd un singur însă foarte mare picior - o întreagă lume care îşi va face din nou apariţia, la sfîrşitul celui de-al XV-lea şi începutul celui de-al XVI-lea secol, în universul lui Hieronymus Bosch*. La rîndul său, creştinismul a fost creator de mituri orientale. Nu numai că a aşezat Ierusalimul în centrul lumii, convingere împărtăşită de Cristofor Columb, dar a mai făcut din Alexandru un fel de cavaler creştin (or este cunoscută soarta diverselor Alexandrii în Evul Mediu) şi a plasat în Asia paradisul pămîntesc de unde se răsfirau cele patru mari fluvii ale lumii. Nu se spunea că Alexandru vizitase grădina Edenului în cursul campaniilor sale din India? In inima Asiei era situat de asemenea habitatul uriaşilor Gog şi Magog, căpetenii ale unui norod teribil a cărui invazie ar provoca în ziua de apoi distrugerea

omenirii păcătoase. O credinţă mai liniştitoare era aceea care localiza în India rămăşiţele pământeşti ale apostolului Toma căruia i se atribuia întemeierea unei numeroase şi prospere comunităţi creştine în Dekkan. In Asia a fost plasată la început patria

Ophir-ului de unde veniseră aurul şi giuvaierele lui Solomon — ţară miraculoasă pe care apoi au căutat-o cu insistenţă Columb în Indiile occidentale, Sebasiien Cabot în America de Sud şi portughezii în Africa orientală, în fine, tot în Asia a luat naştere cel mai celebru dintre miturile exotice ale Evului Mediu, cel al Preotului loan. Acest legendar suveran, asociind evlavia unui apostol avuţiei unui Cressus, este menţionat pentru prima dată în 1145. Regatul său - veritabilă „Utopie" a Evului Mediu - unde se găsesc laolaltă Amazoanele, relicvele sfîntului Toma, fîntîna Juneţii şi rîuri ducînd la vale aur, arginţi şi giuvaiere, era situat în epocă, în India. Odorico di Pordenone, care s-a dus în China la începutul secolului al XlV-lea, plasează iarăşi regatul Preotului loan la cincizeci de zile de mers la vest de Cathai. Insă, cu începere din 1340, acesta este localizat în Africa; de unde statornicul interes pe care i-1 vor purta acestuia portughezii în secolul al XVI-lea; se spera că suveranul Etiopiei, aliat al creştinilor din Apus, i-ar putea ataca pe musulmani din spate. Că regatul Preotului loan ar fi alunecat geogra-ficeşte din Asia în Africa nu trebuie să surprindă. Egiptul şi Abisinia au fost considerate multă vreme ca făcînd parte din Asia; multă vreme, Oceanul Indian a fost închipuit ca o mare închisă, „fluviul Ocean". Abia în 1415 o hartă a prezentat pentru prina oară acest ocean ca pe o mare deschisă.
Oceanul Indian şi malurile sale au fost prin urmare, în reprezentările mentale ale occidentalilor din Evul Mediu, o „lume prodigioasă şi exotică unde ei şi-au pus de-a valma miturile religioase, visurile lor de bogăţie, dragostea lor pentru fantastic şi cu dorinţele lor mai mult sau mai puţin refulate într-o Europă creştină, ale unei vieţi sexuale mai libere" (J. Le Goff). La frontiera orientală a continentului, cinci mii de „insule fericite" - este cifra dată de Jean de Mandeville la începutul secolului al XV-lea - i-ar fi oferit Asiei un şirag de perle. Navigînd de la o insulă la alta din Antilele Mici, Columb a crezut că a găsit insulele despre care vorbea Mandeville.
Dar ţările miraculoase nu se găseau toate la est. Eldorado* - sau mai precis Rio d'Oro („rîul de aur") -a fost localizat în Africa la început, căci aurul din Sudan

6. NAUFRAGIU PROVOCAT DE PIETRELE DE MAGNET AFLATE PE FUNDUL MĂRII
(Gravură pe lemn extrasă dintr-un Hortus sanitatis din 1491.)
a dat naştere acestei legende cu viaţă persistentă, deoarece conchistadorii secolului al XVI-lea au căutat după aceea în Venezuela această ţară cu lapte şi miere, în privinţa noţiunii de Atlantida, continent atlantic dispărut din care ar mai dăinui totuşi fragmente, se ştie că ea există din vremea lui Platon. în epoca Renaşterii, învolburată de legendele creştine, mai supravieţuia. Se povestea că la începutul Evului Mediu, sfîntul Brandan vizitase mări fantastice şi insule vrăjite la nord-vest de Irlanda. Mai era acreditat voiajul celor şapte episcopi care, plecaţi din Spania musulmană, ar fi navigat în Atlantic şi, descoperind o insulă fericită, ar fi zidit acolo şapte cetăţi. Această tradiţie persista încă pe vremea lui Henric Navigatorul: un căpitan a raportat prinţului că a descoperit insula celor şapte sfinţi. La mijlocul secolului al XVI-lea, aventurieri spanioli căutau febril în zona Mississippi un paradis de negăsit botezat „cele Şapte cetăţi din Cibola". Cît despre insula Saint-Brandan, o găsim situată la 5° vest de Canare, pe o hartă... din 1/55! Toate aceste miraje au contrabalansat spaimele pe care povestiri terifiante le răspîndeau printre marinari. Se povestea despre corăbiile care se scufundau cînd treceau peste anumite „pietre de magnet", căci cuiele lor erau atrase de magnet şi se detaşau de coca ce se dezmem-51
bra. Şi că marea, din ce în ce mai caldă pe măsură ce se înainta spre sud, dădea în clocot la Ecuator.
O mai bună cunoaştere a lucrărilor şi concepţiilor geografice la greci a fost deopotrivă înlesnită de marile călătorii maritime din Renaştere. O mişcare intelectuală caracteristică din această perioadă: în domenii varii, întoarcerea la trecut a provocat un enorm salt înainte. Grecii, o dată cu şcoala pitagoriciană şi apoi cu Aristotel, susţinuseră sfericitatea pâmîntului. O bună parte a Evului Mediu a crezut din contră că pământul este un disc plat. Această concepţie şi-a pierdut mult din autoritate începînd cu Albert cel Mare (1220-1280) şi cu Robert Bacon (1214-1294). Eratostene (276-194 a. C/ir.) dăduse pentru circumferinţa terestră la ecuator o dimensiune remarcabil de exactă (39 690 km). Dar Ptolemeu (127-160 p. Chr.) a pledat pentru o circumferinţă mult mai restrînsă de 28 350 km: o eroare fecundă care 1-a încurajat pe Columb să întreprindă voiajul său către apus. Ptolemeu a fost uitat o bună bucată de vreme în timpul Evului Mediu. Apoi, în secolul al Xlll-lea, Cosmografia sa (Almaţţest), tradusă din arabă, a ajuns în mîna occidentalilor. In sfîrşit, Geografia sa a fost regăsită, la începutul secolului al XV-lea, mulţumită cercetărilor umaniste şi traducerii sale în latineşte, eveniment considerabil care se petrece în 1406-1410. Episcopul de Cambrai, Pierre D'Ailly* (1350-1420), care alcătuise o Imago Mundi înainte de reapariţia Geografiei lui Ptolemeu, a ţinut cont de această descoperire în ale sale Cosmographia' tractatus duo. Mai mult decît Ptolemeu, Pierre d'Ailly prelungea Asia către răsărit şi prezenta oceanul despărţitor dintre Spania şi Extremul Orient. Cristofor Columb, care avea în biblioteca sa un exemplar din Imago Mundi şi pe care 1-a adnotat din belşug, nu a ezitat să reducă la 5 600 km

distanţa dintre Canare şi China.
Grecii se găseau în dezacord cu privire la numărul şi întinderea zonelor locuite. Pentru Aristotel nu exista decît o singură oikoumene, chiar dacă se întindea departe spre răsărit şi spre miazăzi de Medilerana. Dar Cratos din Mâlos şi mai tîrziu moştenitorii ştiinţei ele-
52
• e Pomponius Mela şi Macrobius, dădeau asigurări ^ antipozii ar fi locuiţi. Albert cel Mare a împărtăşit această opinie şi a afirmat pe deasupra - ceea ce portughezii urmau să confirme - că zona ecuatorială, în general recunoscută ca improprie vieţii, ca fiind prea caldă, conţinea fiinţe umane. Roger Bacon, pe care Pierre d'Ailly 1-a copiat frecvent cuvînt cu cuvînt, a fost devotat aceleiaşi idei şi în plus a postulat existenţa unui pămînt locuit - un soi de prelungire a Chinei - la mică depărtare de Spania. Există deci un raport strîns între ştiinţa ptolemeică, speculaţiile scolastice şi descoperirea Americii.
Dar marile călătorii pe mare nu au putut să îşi atingă scopul decît prin mijlocirea unui consens de mai multe cauze şi circumstanţe care au potenţat starea de spirit creată de mirajul depărtărilor, atracţia legendelor şi recrudescenţa interesului pentru geografia greacă. Vom reveni mai departe asupra unor progrese tehnice care se cuvin a fi menţionate chiar de acum: asamblarea acului magnetic cu harta compasului, ameliorarea şi calcularea latitudinii, punerea la punct, către 1420, a caravelei care putea înainta cu vîntul în faţă; descoperirea de către portughezi a alizeelor şi a vîn-turilor care permit ocolul Africii: tot atîtea chestiuni prealabile la expediţiile lui Columb şi da Gama. Or, aceste progrese au fost realizate cînd Europa resimţea o crescîndă nevoie de aur, argint, mirodenii, parfumuri şi leacuri. Costul războiului era din ce în ce mai ridicat, din cauza mercenarilor şi a artileriei. Pe de altă parte, civilizaţia occidentală se făcea din ce în ce mai luxoasă, în condiţiile unei lipse cronice de metale preţioase. De unde şi dorinţa de a da peste acele ţări fabuloase numite Ophir, Eldorado şi Cathai. în privinţa nevoii de mirodenii, aceasta se explică lesne. Mîncarea din epocă rămînea tare monotonă. Pentru a o diversifica, bucătarul nu avea la dispoziţie decît arta sosurilor, in fine, în ceremoniile religioase, în farmacopee, în lupta zilnică împotriva mirosurilor urîte şi a epidemi-nor se foloseaua leacuri şi parfumuri din abundenţă. Europa nu cerea din Orient aşadar numai piper, dar şi cuişoare, scorţişoară, nucşoară, camfor, tămîie etc., toate produse care se găseau mai ales în India, în Ceylon, m "Aulele Sonde şi Moluce. Din vechime, acestea
53
ajungeau în Apus prin Marea Roşie şi Egipt (ori Siria). La Alexandria sau la Tripoli, vapoarele veneţie, ne, dar şi cele din Franţa, Catalonia, Raguzza şi djn Ancona veneau să preia încărcături preţioase. La sfîr-şitul secolului al XV-lea, portughezii s-au gîndit că ar fi mai avanajos să îi evite pe intermediari şi să se ducă ei înşişi în locurile de producţie. Şi în urmă, încon-jurînd Africa, scăpau de ameninţările turceşti din preajma căilor comerciale aflate în Orientul Apropiat.
Expansiunea europeană nu a avut totuşi numai motivaţii materiale. Portughezii, cu sprijinul Etiopiei, identificată de acum înainte cu regatul Preotului loan, făceau eforturi să preia din spate lumea musulmană, în maniera Sfîntului Ludovic şi a lui Inocenţiu al IV-lea care căutau alianţa sau convertirea Marelui Han. Nu este o întîmplare că Isabela i-a acordat lui Columb titlul de amiral şi 1-a rînduit vicerege al pămînturilor pe care le va mai descoperi (17 aprilie 1492), la mai puţin de patru luni de la luarea Granadei (2 ianuarie). Spaniolii au avut cu adevărat impresia că ar continua peste mări reconquista desăvîrşită în Europa. Roma, dinspre partea sa, a urmărit îndeaproape marele angajament peste mări ale europenilor. In 1493 a apărut un extras din jurnalul primei călătorii a lui Columb. în acelaşi an, papa a fost chemat să schiţeze un proiect de hotar între noile imperii coloniale spaniol şi portughez. Lui Leon al X-lea* i-a dedicat italianul Pietro Martire, creator al expresiei „Lumea Nouă", Decades de orbe novo, publicate cu începere din 1511 şi care rămîn o sursă fundamentală pentru cunoaşterea începuturilor penetrării europenilor în America. Numele sfîntului Franţois Xavier* simbolizează întregul interes pe care Biserica romană 1-a purtat în secolul al XVI-lea noilor ţinuturi îndepărtate controlate de europeni.
Odată depăşit Capul Bunei-Speranţe prinBartolomeu niaz în 1488, ruta maritima a Indiei şia EAI n±, la aflat deschisa pentru portughezi. OU**
pusă de astă dată din zece 1
54
Agenţii portugheze Principalele rute nmritime portughez Bumbac Produse principale aduse în Huropa
7. PORTUGHEZII ÎN OCEANUL INDIAN ÎN SECOLUL ALXVI-LEA (După J. Delumeau şi J. Heers, op. cit.)
pentru India, sub conducerea lui Cabrai*; în 1591, regele Portugaliei, Manuel cel Norocos, a inaugurat practica voiajelor anuale pe mare înspre Orient. Portughezii au descoperit Madagascarul în 1501 şi au durat primul lor fort în India - la Cochin - în 1503, s-au stabilit comercial şi militar pe coasta orientală a Africii - la Sofala^Quiloa, Mombasa şi Mozambic - între 1505 şi 1507. în 1510, au ocupat Goa, care a devenit capitala lui Estado da India şi, în anul următor, Malacca. Din acest port de unde se tranzitau produsele chinezeşti (lacuri, porţelanuri, mătăsuri) şi mirodeniile înainte de a fi reîncărcate cu destinaţia India sau Occident, ei s-au lansat, din 1511-1512, către Insulele

Sonde şi Moluce. Ternate a devenit, începînd din 1514, un centru activ al comerţului portughez, în 1513, Jorge Alvarez a fost primul european, după secolul al XlV-lea, care a pus piciorul pe pămînt chinezesc. Patru ani mai tîrziu, o solie oficială a plecat din Malacca înspre China, dar nu a fost bine primită. Abia în 1557 au reuşit portughezii să se stabilească la Macao, oraşul în care Camoens şi-a început redactarea Lusiadelor sale. în altă parte au avut însă mai mult succes, într-adevăr, în 1515 s-au stabilit la Ormuz, şi în anul următor au construit un fort la Colombo (Ceylon). Către 1516, au explorat delta Gangelui, au stabilit începînd cu 1519 relaţii comerciale cu
55
regatul Pegu (Rangoon), au pus bazele, între 1517_ 1522, a mai multor aşezări pe coasta Coromandel, mai notabile fiind Mailapur şi Pulicat. Timp de cîţiva ani -din 1524 la 1538, data cuceririi turceşti, Adenul a plătit tribut viceregelui portughez de la Goa. La celălalt capăt al continentului, Japonia a fost descoperită din întîm-plare, în 1542, de trei neguţători portughezi care încercau să întreprindă cu China comerţ de contrabandă şi cărora li s-a îndepărtat de uscat corabia pe o furtună violentă. Cipangu din legendele medievale a dispărut în profitul patriei samurailor pe care Franţois Xavier s-a muncit să-i convertească. Din 1560, tot negoţul „din India în India", adică dintr-un port al Orientului într-al-tul era, dacă nu efectuat - căci deseori continua să fie o activitate a chinezilor din Malaca, pe de o parte, şi a arabilor, pe de altă parte -, în tot cazul controlat de portughezi. Aceştia strîngeau la Goa, de unde flota din Europa venea să le ia, porţelanuri şi mătăsuri din China, cuişoare şi nucşoară din Moluce, piper din Sumatra şi de pe ţărmul Malabarului, scorţişoară din Ceylon, stambe din India, covoare din Persia şi aur de pe coasta răsăriteană a Africii.

în decursul călătoriei sale din 1497-1498, Vasco da Gama, care pornise în largul mării în direcţia sud-sud-vest în scopul de a evita vînturile slabe din golful Gui-neii şi curenţii care circulă de-a lungul malului apusean al Africii, a plutit trei luni fără să zărească uscat reali-zîhd în acest fel o navigare în larg de 3 800 de mile marine. Cristofor Columb* nu a plutit decît cinci săp-tămîni în larg, cu prilejul primei sale călătorii şi nu a parcurs decît 2 600 de mile din Canare în Bahamas. Insă acestui genovez elev al portughezilor - el petrecuse multă vremea la Madera - îi revine meritul, în parte involuntar, este adevărat, de a fi realizat cea mai senzaţională descoperire geografică din toate timpurile.

Se ştia ceva despre America înainte de el? O hartă portugheză din 1448 indica o insulă în partea de sud-vest a Capului Verde cu enigmatica inscripţie hola otin-ticha xe longa a ponente l 500 mia: care s-ar putea traduce prin „Insulă adevărată la l 500 mile vest (de Capul Verde)". Să fi atins portughezii coasta americană încă de la mijlocul secolului al XV-lea? Sfiit de asemenea întrebări cu privire la călătoria pe care ar fi întreprins-o
56
•n 1473, la porunca regelui Portugaliei, un căpitan Priginar din Azore, Joâo Văz Corte-Real. El ar fi dat °este o Terra nova dos bacalhaos, „Noul pămînt al morunilor", care ar putea să fie Terra-Nova, fie Labradorul, fie Groenlanda. In fapt, fiii acestui Corte-Real s-au dus efectiv în aceste regiuni. Dar în 1502, Columb era la al patrulea raid în Marea Caraibelor. Oricare ar fi fost cunoştinţele acumulate înaintea lui cu privire la America, şi chiar dacă amiralul Isabelei nu a înţeles că descoperise un continent, importanţa istorică a lui Columb rămîhe excepţională. El a făcut manifestă, graţie unei întreprinderi ştiinţific conduse, existenţa de pămînturi necunoscute la vest şi a suscitat, prin exemplul său, emulaţia care foarte rapid urma să ducă la explorarea Lumii Noi şi la preluarea ei în sarcina europenilor. Primul său voiaj, în 1492-1493, a avut un dublu rezultat: întîi să descopere Bahamas, Cuba şi Santo Do-mingo; apoi, nu mai puţin important, să descopere drumul de întoarcere. Cele trei nave spaniole beneficiaseră la dus de ajutorul alizeului. Ca să revină în Spania, Columb a urcat către nord şi a mers în căutarea vîntu-rilor care suflă înspre Europa. „Ruta de întoarcere pentru veliere era fixată pentru patru veacuri" (P. Chaunu). A două călătorie a lui Columb (1493-1496), întreprinsă cu şaptesprezece corăbii, a semnalat Europei existenţa Dominicului, Guadelupei, a insulei Puerto Rico şi a Jamaicăi. în cursul celei de-a treia (1498-1500), amiralul Isabelei a atins insula Trinidad, apoi Venezuela. El a explorat gurile fluviului Orinoco, cu un asemenea debit încît din această pricină i-a plasat izvorul în paradisul pămîntului. A patra călătorie (1502-1504) efectuată de Columb pe cînd era deja pe jumătate căzut în dizgraţie a fost cea mai anevoioasă dintre toate, dar interesul ei geografic este neîndoielnic. A fost descoperită Martinica şi, mai ales, a fost prelungită coasta Americii Centrale de-a lungul Hondurasului pîhă la amplasamentul viitor al lui Nombre de Dios. Foarte curîhd, Columb a avut imitatori şi concurenţi, dintre care mulţi - Alonso de^Ojeda, Juan de la Cosa, Vicente Yanez Pinzon etc. - îi fuseseră tovarăşi de drum. între 1499-1504, ei au explorat litoralul american, din Surinam în golful Da-rien- fr plus, aproape în acelaşi timp, coasta braziliană a fost atinsă de Vespucci (1499), Pinzon (februarie 57
1500) şi Cabrai (aprilie 1500). Se ştie că acesta din urmă pleca în Indii cu o flotă portugheză. Se pare că a acostat în Brazilia din întîmplare, alegînd o rută prea apuseană, în orice caz, el a luat-o în stăpînire în numele regelui Portugaliei şi a dat de ştire de îndată Europei Descoperirile şi personalitatea florentinului Amerigo Vespucci* sînt controversate; şi totuşi, se pare că în cursul unei călătorii pe care a efectuat-o în 1501-1502 pe socoteala Portugaliei, el a navigat de-a lungul tănnu-' rilor Braziliei pînă dincolo de golful din Rio şi a înţeles că pămînturile americane

alcătuiesc un continent şi nu un şir de insule în largul Asiei.
In pofida aurului din Antile, America s-a dovedit la început decepţionantă şi a apărut mai degrabă ca un obstacol amplasat între Europa şi China, adevărata ţintă a corăbierilor europeni. Atunci cînd Balboa a traversat istmul Panama, în 1513, şi a descoperit „Marea Sudului" a trebuit să cedeze în faţa evidenţei: dincolo de noul continent, se întindea un ocean. S-a încercat deci cu încăpăţînare găsirea unui drum maritim care, dînd ocol sau traversînd pămînturile descoperite recent, ar fi deschis accesul spre Asia. De unde misiunea încredinţată de Spania în 1515 lui Juan de Solis care, anul următor, s-a aventurat în estuarul lui Rio de la Plata, în credinţa că este vorba de un pasaj spre China. Patru ani mai tîrziu, Magellan a intrat la rîndul lui în estuar, tot cu intenţia de a găsi o poartă maritimă spre vest. Finalmente, o va descoperi în cursul unei traversări de treizeci şi opt de zile prin strîmtoarea care îi poartă numele, însă mult mai la sud. Lui Magellan*, portughez trecut în solda Spaniei (lucru pe care Camoens* i-1 reproşează în Lusiade), şi slujit de un stat major în principal portughez, îi revine meritul de a fi înfăptuit în condiţii eroice una din cele mai mari isprăvi ale Renaşterii, în Pacific, marinarii au mîncat pielea arbo-radelor; un şoarece se vindea cu treizeci de ducaţi. Biscuiţii „nu mai erau pîine, ci o amestecătură de colb, viermi şi pişat de şoarece, cu un miros dezgustător". O singură corabie din cele cinci ale expediţiei a revenit în Europa după o călătorie de o mie optzeci şi trei de zile (20 septembrie 1519-8 septembrie 1522). Numai treizeci şi cinci de oameni s-au întors din cei două sute optzeci care luaseră startul. Magellan însuşi fusese ucis

• digenii din Filipine. A doua călătorie de circum-^6 "^ţie cea a lui Francis Drake*, a fost aproape la fTcfe grea: a durat doi ani şi zece luni şi numai unul
sur din cele cinci vapoare pornite din Plymouth s-a - t rs în Anglia. Drake a apucat prin strîmtoarea Ma-"Nlan în vreme ce olandezul Jacob Lemaire, care a făcut a treia călătorie în jurul lumii în 1615-1616, a trecut mai pe la miazăzi, descoperind strîmtoarea care îi poartă numele, precum şi Capul Horn.
Mirajul Orientului extrem a avut viaţă îndelungată. Atunci cînd Mexicul era deja supus de spanioli, Sebastien Cabot a fost însărcinat de către Carol Quintul, în 1526, să se ducă în „Moluce, Tarsis, Ophir, Cipangu şi Cathai" şi să facă o socoteală asupra „aurului, argintului, pietrelor preţioase, perlelor, mirodeniilor, mătăsii, brocarturilor şi a altor lucruri preţioase", în realitate, Sebastien Cabot s-a mulţumit să umble prin Argentina şi Paraguayul actuale. Aici a auzit vorbindu-se despre un imperiu fabulos, al incaşilor, unde europenii nu pătrunseseră. Nişte indigeni i-au adus obiecte din argint provenite din Peru. De aceea, largului estuar descoperit de Solis i-a pus numele Rio de la Plata - „rîul de argint". Pentru spanioli, în curînd, adevăratele bogăţii din Peru veneau să le înlocuiască pe cele mai mult sau mai puţin imaginare ale Chinei. Dar ceilalţi europeni, geloşi pe reuşi ele spaniole şi portugheze, au căutat pe la nord-vest un drum de trecere spre Extremul Orient care să nu stea sub controlul ibericilor. Aşa se explică tentativele eng'eze şi franceze în America de Nord.
Primele se plasează la finele secolului al XV-lea. în 1497, tatăl lui Sebastien Cabot, John, pe numele său adevărat Giovanni Cabotto - un marinar genovez naturalizat veneţian, trecut în serviciul Angliei - a primit de la Henric al VII-lea un hrisov pentru „descoperiri", în cursul unei călătorii de trei luni, se pare că a urmat ţărmul sudic al Tcrrei-Nova, a debarcat probabil în insula Capului-Breton şi s-a întors convins că atinsese partea nord-estică a Asiei. Prin urmare, în 1498, a plecat din nou cu intenţia de a ajunge în centrele de civilizaţie asiatice. Evident că a eşuat, dar urmînd poate coasta ameTicană de nord Pînă la Capul Delaware ori poate pmă la Capul Hatteras. Această ipoteză este sugerată de examinarea hărţii lui Juan de la Cosa (1500) care 59
poartă menţiunea „mare descoperită de englezi" în fat litoralului Americii de Nord. Fiul lui John, Sebastien care părea să fi înţeles destul de repede adevărat natură a noului continent, a depus eforturi să ajungă în Asia înconjurînd America pe la nord. în 1509, a plecat din Anglia într-o călătorie deosebit de îndrăzneaţă care 1-a dus pînă la 67 ° nord şi poate chiar pînă la intrarea în Golful Hudson. Gheţurile şi o revoltă a echipajului 1-au obligat să revină îndărăt. Este posibil să fi urmat atunci coasta americană pe direcţia Sud, căutînd în van o ieşire spre Asia: o nereuşită care a posomorit profund comunitatea maritimă din Bristol, ce fusese la originea acestor tentative.
Călătoria întreprinsă în 1524 de Verrazzano - un savant şi umanist florentin, înrudit cu Rucellai, care a navigat pe spezele lui Francisc I şi care a fost susţinut financiar de negustorii italieni din Lyon — avea acelaşi scop, să ajungă în „Cathai şi în capătul de răsărit al Asiei", în fapt, Verrazzano, căruia i se datorează descoperirea estuarului de la Golful Hudson, nu a reuşit decît joncţiunea între Florida spaniolă şi regiunile descoperite de portughezi în zona Terra-Nova.
Jacques Cartier* fusese însărcinat şi el să găsească ruta de nord-vest înspre China şi să „dea de urma unor insule şi ţări unde se zice că trebuie să se afle mulţime de aur şi felurite bogate lucruri". Cele trei călătorii ale sale din 1534, 1535 şi 1541-1543 au avut, într-un fel, un rezultat negativ. Au dovedit, se înţelege, insulari-tatea Terrei-Nova şi au înlesnit descoperirea Sfîntului Laurenţiu, care a fost parcurs pînă dincolo de Mont-real, dar i-a şi convins pe francezi că fluviul acesta nu oferea o trecere către China. De aceea, regii Franţei şi-au pierdut interesul pentru Canada în decursul veacului al XVI-lea.

Englezii s-au încăpăţînat, într-o măsură mai mare decît restul europenilor, în^a găsi drumul spre Extre-mul-Orient prin nord-vest. In 1566, Humphrey Gilbert, frate de tată cu Şir Walter Raleigh, a scris un Discurs asupra descoperirii unei noi treceri spre Cathay, mult citit în mediile marinăreşti. Unsprezece ani mai tîrziu, în Anglia a fost fondată „Compania Cathay". Pe lista de subscripţie a figurat şi numele reginei. Tot în 1612 a luat fiinţă o „Companie de negustori din Londra,

60

descoperitori ai trecerii către nord-vest". Totuşi, încercările repetate făcute pe rînd de Frobisher, Davis, Hudson, Bylot şi Baffin, între 1576 şi 1616, nu au făcut posibilă' găsirea, pe la nord de Labrador, a locului din care se spera ca Capele să poată duce în sfîrşit, în direcţia sud-vest. în schimb, s-a îmbunătăţit cunoaşterea regiunilor septentrionale. Davis, în 1587, a mers de-a lungul Groenlandei pînă la 72° nord, iar Hudson a parcurs în 1610-1611 golful care îi poartă numele, în 1615, Bylot şi Baffin au dat de ieşirea nord-vestică a acestui golf. în anul următor, au urmărit ţărmul vestic al Groenlandei pînă la 78° nord şi s-au întors, fără să afle că descoperiseră o trecere între Marea Baffin şi Oceanul îngheţat, lucru care avea să se înfăptuiască abia două veacuri mai tîrziu.

Dar nu exista oare nici o cale posibilă spre China prin riord-est? A căutat-o veacul al XVI-lea, iar cosmograful Plancius, un discipol al lui Mercator, i-a afirmat existenţa în 1584. Treizeci de ani mai tîrziu, englezul Chancellor înconjurase Capul nord, intrase în Marea Albă şi atinsese uscatul la gurile Dvinei. Relaţiile comerciale anglo-ruseşti au dus la fondarea oraşului Arhanghelsk, în 1584. Peste doisprezece ani a avut loc marea tentativă a olandezului Barents pe direcţia nord^est. El a atins Spitzberg, apoi Novaia Zemlia pe care expediţia a urmat-o cale de şapte sute de kilometri. Dar nu s-a putut depăşi vîrful nordic al insulei: de pe data de 15 august, marea a început să se strice. Iernatul (1596-1597) la 76° nord a fost foarte dur. Barents a murit pe drumul de întoarcere. Rămînea stabilit că drumurile favorabile înspre. China erau cele pe la sud. Dar spaniolii aveau ceva mai bun decît China.

între 1496, dată a fondării oraşului Santo Dommgo, şi 1519, anul creării zonei Panama şi al debarcării iu Cortes în Mexic, în America a existat un prim imperiu spaniol. Se întindea pe aproximativ 30UUUU Km » avea în componenţă Antilele, istmul Panama, P**™™ început a ţărmului sud-american, pînă la gurile numi Magdalena, şi Florida descoperită în 1513 de Fonce ue Leon. în răstimpul a treizeci de ani, acest imperiu s-a

61

mărit nemăsurat înspre continent. Mexicul (Noua S nie), Peru şi Noua Granada i-au constituit în secolel * XVI-lea şi al XViî-lea, elementele esenţiale. Patru -de pedestraşi, şaisprezece cavaleri şi şase '

î-ail Vf»nit rlc* K~~ --..... , • i •

şase ombă

i-au venit de hac imperiului aztec, care, ce e drept cunoştea nici calul şi nici armele de foc. Mexicani] a văzut în Cortes un zeu răzbunător a cărui întoarcere vestise mitologia lor pesimistă. Pe deasupra, conquista dorul a fost ajutat într-un rnod eficace de tlaxcalanj care îndurau anevoie stăpînirea aztecă, recentă de altminteri. La început, Tenochîitlan (Mexic) a fost ocupat paşnic în noiembrie 1519. Dar oraşul s-a răsculat în anul următor şi spaniolii au fost siliţi să îl părăsească în cursul sinistrei Noche triste (30 iunie 1520). A fost nevoie de o adevărată victorie navală - oraşul fiind ridicat în mijlocul unui lac - şi de lupte de stradă pentru a recupera capitala aztecă (13 august 1521). Aceasta îşi exercita influenţa peste aproximativ 300 000 km2, dar foarte rapid spaniolii s-au încumetat dincolo de acest perimetru, între 1523 şi 1524 au ocupat Yucata-nul, Guatemala şi Honduras. Golful Californiei a fost explorat cu începere din 1533; marele canion Colorado, descoperit în 1540, iar golful din Sân Francisco, în 1542. Se povestea că o ţară de basrn - a celor şapte cetăţi Cibola - se întindea la nord de Mexic. Patru sute de spanioli au pornit din Florida în 1528 pentru a încerca să o găsească; după şapte ani de călătorie, doar patru

Cuithhuacl LACUL CHALCO

8. AŞEZAREA MEXICO

(După

J. Delumeau şi J. Heeres, op. cit.)

62

„vieţuitori au ajuns din nou, prin Texas şi Rio 5 în Noua Spanie. Tot mirajul regiunilor aurifere şi expediţia lui De Soto, începută în 1539 cu sute de oameni. Plecată din Florida, a trecut ssippi pe la miazăzi de actualul oraş Memphis, a tVaversat munţii Ozark, ajungînd pînă la îhtîlnirea Arkansasului cu Canadian River. Numai trei sute de ^uneni s-au întors la Tampico. De Soto murise pe drumul de întoarcere. Adevărul este că în veacul al XVMea spaniolii au străbătut regiunile aflate la nordul Mexicului actual, de la Atlantic şi pînă în California, în 1602, o aşezare permanentă a fost întemeiată la Santa Fe. însă, la data respectivă Peru era pentru Spania partea cea mai interesantă din America.

în 1528, Carol Quintul a primit la Toledo un mic nobil din Extramadura, Pizarro*, care luptase deja în America şi care s-a angajat să întreprindă alte cuceriri peste mări. în anul următor, împăratul I-a numit guvernator pe viaţă al statului Peru. în schimb, scrie Gomara, „Pizzaro a promis mari bogăţii şi mari regate: mult mai mult decît se cunoştea

şi mult mai puţin decît era de fapt." Pizzaro a părăsit Sevilla la 19 ianuarie 1530 cu o sută optzeci de oameni şi douăzeci şi şapte de cai. Cînd a înfruntat, la 16 noiembrie 1532, cele treizeci sau patruzeci de mii de indieni ai lui Atahualpa, în cîmpia Cajarnarca, Pizzaro avea la dispoziţie trei sute de soldaţi. In ziua aceea, Imperiul incaş* s-a prăbuşit.»însă dispariţia sa a fost favorizată de un război civil care ţinea de şapte ani. Răscumpărarea lui Atahualpa s-a ridicat la 971 125 de pesos în aur şi 40 860 măsuri de argint. Peste cîteva luni a fost botezat, apoi gîtuit. Capitala imperiului inca,ş, Cuzco, a fost ocupată la 15 noiembrie 1533. Grădina şi templul Soarelui au fost jefu- . iţe de soldaţi. La sfîrşitul campaniei, fiecare soldat a primit echivalentul a optsprezece kilograme de aur. în
«' Pizarro a întemeiat capitala noului Peru: Lima. . Spaniolii au depăşit repede limitele Imperiului la fd CUm ieşiseră din granitele lumii aztece. Din Almagro şi ^oamenii lui au coborît spre Chile, nâr r" PUS P1010"11 cu Pre*ul unor eforturi extraordi-
dif6 cisFre^ece sute de indieni care însoţeau expe-
Pa au pierit. In ciuda lungii duşmănii araucane, Chile
1 cucerit de spanioli, începînd cu 1540, graţie lui
63
Valdivia care a întemeiat Valparaiso şi Santiago * 1553, o corabie spaniolă a trecut în revistă ţărmul cin an şi a intrat în Pacific prin strîmtoarea Magellan î felul acesta, în mai puţin de treizeci de ani, toată c ta occidentală a Americii de Sud fusese explorată rT supuşii Regelui Catolic. e
Aceştia şi-au stabilit dominaţia asupra Noii Granad (Columbia şi Venezuela în momentul de faţă) cam A& acelaşi timp cu acapararea statului Peru. Primele tent tive de colonizare în regiunea Darien (1509) fuseser descurajante. însă, în 1524, o aşezare a fost creată Ja Santa Marta, iar în 1532 spaniolii au construit portul Cartagena. După aceasta, ei s-au putut avînta înspre interior, ceea ce a şi făcut, între 1536-1539, expediţia condusă de un tînăr şi energic jurist, Quesada. Acesta a avut potrivnici o climă de etuvă, junglă, bolile tropicale, un relief accidentat, lipsa drumurilor, o mulţime de insecte. Cu toate acestea, urmînd malul drept al rîu-lui Magdalena, a izbutit să depăşească zona de pădure şi să ajungă în cîmpiile înalte şi cultivate, într-o savană unde găsise aur şi ceva smaralde a întemeiat oraşul Santa Fe de Bogota, în 1539, în cîmpia Bogotei s-a întîlnit cu un aventurier german, Federmann, care venea din Venezuela şi cu un spaniol, Belalcazar, care venea din Peru. Astfel, joncţiunea celor două domenii cucerite pentru Spania de Pizarro şi Quesada era săvîrşită.
'încă în 1539, un alt spaniol a traversat Anzii la est de Cajamarca şi a ajuns la izvoarele Amazonului, în regiunile situate între rîul Magdalena şi Amazon, europenii erau în căutarea unui nou Eldorado, deformare şi transpunere americană a mitului african. Nu se mai pleca pentru descoperirea fluviului de aur, ci a regatului omului aurit, el Dorado. înainte de 1480, un rege al regiunii Bogota, cu prilejul unor sărbători, s-a uns efectiv cu ulei de terebentină, s-a tăvălit prin pulbere de aur şi a intrat la sfîrşit în apa unui lac unde aruncase dinainte smaralde şi obiecte preţioase. Ceea ce s-a căznit să descopere aventurierii germani trimişi de Welser de Augsburg în anii 1530, apoi spaniolii, din 1530 pînă pe la 1595, în fine, englezii în ultimii ani ai secolului al XVI-lea şi începutul celui de-al XVII-lea în vasta regiune cuprinsă între actuala Columbie şi nordul Braziliei, era capitala de negăsit a omului aurit. Pe
ce
• t u cercetările, aceasta a fost localizată din ce înain ^ ^ ^ or-ce caz^ c^utarea vestitului
^ ^nt^făgăduinţei le-a permis europenilor să-şi ame-fio?eze cunoştinţele cu privire la continentul sud-
1539-1541' o expediţie condusă de Gonzalo p-zarro frate vitreg cu fondatorul Limei, a plecat din Ouito şl după greutăţi incredibile a ajuns pe Coca, ale cărei ape coboară spre Amazon. O ispravă încă mai uimitoare: un locotenent al lui Gonzalo Pizarro, Orel-lana, a reuşit, cu cincizeci de oameni, în 1541, în decursul unui drum de opt luni de zile, să coboare Amazonul, pe un vas, pînă la gurile sale. Expediţia s-a ciocnit cu' cete de indigeni în rîndul cărora luptau femei; de aceea Orellana a numit imensul fluviu pe care îl explorase, Amazon. Alţi spanioli - în căutarea aceluiaşi El-dorado - au descoperit, către 1560, canalul Casaquiari care leagă sistemul fluvial Orinoco de cel al Amazonului, iar în anii 1590 au urcat pe Caroni. Dat fiind că citise rapoarte care poziţionau Eldorado în această porţiune a Americii, Şir Walter Raleigh a trimis o misiune în Guyana (1594) şi în două rînduri s-a deplasat personal pe malurile fluviului Orinoco şi rîului Caroni. Cîte drumuri, atîtea aşteptări înşelate. Raleigh a fost executat la întoarcerea din a doua sa expediţie, în 1618.
Chiar dacă nu a ţinut în mîhă cu fermitate toate regiunile pe care le descoperiseră, spaniolii au tins, cu toate acestea, să constituie^ în America un ansamblu teritorial relativ omogen, în cursul misiunii sale din 1526-1529, Sebastien Cabot atinsese aşezarea Asuncion. Legătura dintre Asuncion şi Cuzco a fost asigurată încă din 1547. în anii următori, colonişti veniţi din Chile au ridicat, la răsărit de Anzi, Tucuman şi Mendoza. Argentina era pe cale de a se naşte. Aşezarea Buenos Aires, creată în 1535 dar abandonată după aceea, a fost definitiv repusă pe picioare în 1580 de circa şaizeci de spanioli veniţi din Asuncion şi de citeva sute de indieni guarani. Dar numai spre sfîrşitul secolului al XVIII-lea (1776) şi-a făcut apariţia un viceregat, La Plata. Pînă atunci, zona aceasta întinsă, Puţm populată, a depins de Peru, devenit în a doua par-je a sec°lului al XVI-lea, mulţumită descoperirii mine-r de argint de la Potosi, cea mai

interesantă dintre 65
MAREA CARAIBILOR «
P A C / F / C .(MAREA SUDULUI)
t>°metl'u' aztecilor către 1486 Domeniul aztecilor în 1519 Domeniul civilizaţiei Maya în sec. VII Domeniul civilizaţiei Maya în 1520 ^S Domeniul incaşilor în sec. XI Imperiul încă în 1533
9. IMPERIILE PRECOLUMBIENE (După J. Delumeau şi J. Heers, ibid.j
posesiunile spaniole din America, însuşi oraşul Potosi, ar fi numărat, încă din 1580, în jur de 120000 de locuitori. Nucleu dinamic al dominaţiei spaniole din America de Sud, Peru trebuia, de-a lungul secolului al XVI-lea, să-şi extindă influenţa în toate direcţiile: înspre Chile, Noua Granada, La Plata şi înspre mare. Dacă expediţia Legaspi şi Urdaneta care a colonizat Filipinele în 1565 a plecat din Acapulco - „galionul de Manilla" luînd de atunci înainte obiceiul de a se întoarce către Mexic urmînd o rută mult mai septentrională decît cea de la dus -de la Callao în schimb şi-au întins pînzele flotele
66
10. AMERICA DE SUD ÎN VREMEA PENETRĂRII IBERICE (După B. Penrose, Travel and discovery in the Renaissance.)
care au încercat să descopere marele ţinut austral despre care incaşii le vorbiseră învingătorilor. Numai că Mendana, în 1567 şi 1595, şi Quiros, în 1605, au eşuat m încercările respective. Nu au întîlnit decît insule - în particular arhipelagul Salomon - fără interes economic. La sfîrşitul secolului al XVI-lea, pe vremea cînd America spaniolă dispunea de 115 pînă la 120000 de «oi, Brazilia portugheză număra doar 24 000, avînd la Dispoziţie 18 000 de indieni şi 14 000 de negri, începu-n modeste. Aici nu a fost nici imperiu incaş, nici lumqUlHtad°ri' nici legende cu Eldorado. Această uriaşă e' defectuos cunoscută, abia dacă a putut oferi, la 67 început, lemn pentru vopsit de culoarea jarului căru datorează şi numele. Totuşi, puţin cîte puţin, Br *a.^ colonială a prins viaţă, în pofida eşecului suferit „Franţa antarctică", aceea pe care, la insistenţele i Coligny, Villegaignon a căutat să o facă viabilă în p ^ ful de la Rio între 1555 şi 1567. Colonizarea portugh za a început către anii 1530. De-a lungul coastei f seseră instituite căpităniі ereditare, în 1549, Thorne d Sousa, numit guvernator general al coloniei, s-a lat
coone, s-a insta
lat la Bahia. Spre sfîrşitul secolului, dezvoltarea nro ducţiei de zahăr, consolidînd -prezenţa portugheză în America de Sud, a asigurat bunăstarea Braziliei coloniale. Aici se inventariau 60 de mori de zahăr în 1579 şi 230 în 1610, cu deosebire împrejurul Bahici şi per. nambucului. Producţia de zahăr, care era de 1 80 000 de arobe către 1560, a atins l 200 000 de arobe în 1600. ,lncă nu exista vreo îndoială asupra faptului că Brazilia va deveni, în secolul al XVIII-lea, unul din izvoarele de aur pentru Europa, în aşteptare, Peru şi Mexicul au furnizat lumii vechi, în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea, cea mai mare parte din metalele preţioase de care a avut nevoie.
LUD P«rmgh«i
"arca "RralringL-re Fcvuir.i" '~7~' Traiului ilc l» Tonh-silliis (I4'J4)
. Sf^IOLI Şl PORTUGHEZI ÎN BAZINUL ATLANTIC CĂTRE 1580 (După J. Delumeau şi J. Heers, op. citj
68
e s.a obişnuit ca prosperitatea „frumosului ""T]VXVI-lea" să fie legată de afluxul aurului şi, mai S i de cel al argintului american. E. Hamilton a cal-m w între 1503-1600 - neţinîndu-se cont de frauda CUnosibil de evaluat - 7 440 de tone de argint şi 154 de de aur au ajuns, din Lumea Nouă, la Sevilla. Dar Ta după descoperirea minelor de argint de la Potosi ?i<545) şi folosirea în America (după 1557) a procedeu-1 : de amalgamare* pentru tratarea minereului argintifer a"1 putut şi Peru şi Mexic să-şi deverseze din plin comorile asupra Europei. Numai în deceniul 1591-1600 au ajuns în Spania din America, peste 2707 de tone de argint şi 19 tone de aur. Din această ţară, şi destul de devreme, metalele preţioase, scurgîndu-se din sipetele spaniole, luau drumul altor ţări ale Europei, începînd cu 1530, ele au ajuns ta Anvers*, capitala economică de atunci a Occidentului. Potrivit raportului unui ambasador veneţian, în primăvara lui 1551, 800000 de ducaţi din Peru erau gata de a fi transformaţi în Ţările de Jos. în 1556, un alt veneţian dădea asigurări precum că 5 milioane de taleri din aur treceau în fiecare an din Spania în Franţa, în ciuda ostilităţii persistente dintre cele două ţări. Italia, foarte legată politic şi economic de Spania, se orientase înspre metalele preţioase americane într-un mod şi mai evident decît Ţările de Jos şi Franţa. La

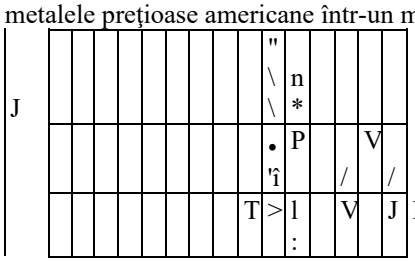

12. INTRĂRILE DE METALE

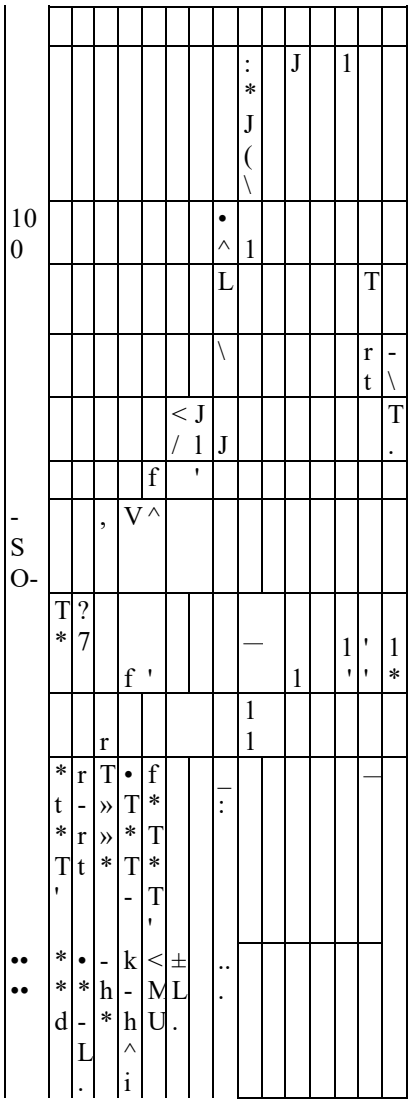

sfîrşitul lui 1594 şi începutul anului următor, fjot Havana s-a făcut aşteptată la Sevilla* într-un mod obişnuit, în martie 1595, ambasadorul la Roma al d ^ lui de Urbino îi scria stăpînului său: „Dacă nu vine fl °e piaţa din Genova ^este fallitixxima." Sevilla deve plămîhul Europei, însă aurul şi argintul, în veacul I^ Cellini, nu se preschimbau doar în monede. Un fran U' scria în 1620 că ele erau de asemenea „cu nemiluita A? temple, preschimbate în vase sacre sau potire, în Sfe nice, în cruci, în crucifixe, în lămpi şi mai ales în rad şi relicvarii." Ceea ce era adevărat pentru Franţa era fortiori pentru Roma unde întîiul aur venit din Americ a slujit la ^reacoperirea plafonului de la Santa Măria Maggiore. în 1622, la Roma se găseau 97 de orfevri şi argintari, 40 de aurari, 38 de gravori de medalii, 17 cize-latori de aur: cifre elocvente.

Urcarea preţurilor în secolul al XVI-lea continuă să îi pasioneze pe istorici; aceasta constituie unul din testele graţie cărora se încearcă să se ghicească şi să se cifreze expansiunea economică a Europei în „epoca de aur" a Renaşterii, în Spania, creşterea a fost de 240/100 într-un secol (1501-1510 - 1601-1610). între aceleaşi date, ea pare a fi depăşit, pretutindeni în Europa, 200/100 şi chiar nivelul 300/100, ţinînd cont de faptul că articolele industriale au crescut mult mai puţin decît produsele alimentare. Marea creştere, se afirmă, a început în Andaluzia încă de la sfîrşitul secolului al XV-lea şi s-a propagat după aceea mai mult sau mai puţin rapid în celelalte ţări ale Europei, în funcţie de importanţa relaţiilor lor cu Spania: de unde seducătoarea ipoteză că aceasta şi-ar avea cauza în afluxul de aur şi de

argint din America. Nu este oare explicaţia pe care o dăduse deja Jean Bodin* în 1568? In fapt, urcarea preţurilor a culminat în Spania, în Italia, în Franţa, in Ţările de Jos la sfîrşitul secolului ai XVI-lea şi în primul deceniu al secolului al XVII-lea, în momentul în care în Europa îşi făceau apariţia cele rnai mari cantităţi de metale preţioase peruviene şi mexicane. Ca urmare, este tentant să se facă o legătura între comorile Americii, pe de o parte şi avîntul creditului, dezvoltarea generală a afacerilor, sporirea bugetelor rruii' tare, creşterea gradului de lux şi strălucitoarea înflorire artistică ce caracterizează veacul al XVI-lea, pe de alta

70

rontrariu

veacului al XVII-lea, mai puţin ali-parte. ^"^gj precedent de minele americane a căror mentat deci. ^^

cunoscuse pe plan economic

producţie ^ ^^^ veacul d xVIII-lea, mai cu 1730, susţinut de aurul din Brazilia şi de a producţiei de argint din Mexic, ar fi din nou drept secolul fericit, creşterea preţurilor,

Tprâbuşirea înregistrată pe vremea lui Colbert, re-fîecîînd această euforie regăsită. O schemă clasică ce prinde cu siguranţă o doză de adevăr, dar care se C de a f i nuanţat, corijat, completat, chiar dacă prosperitatea minieră a secolului al XVI-lea s-a împotrivit marasmului din epoca precedentă.

în veacul al XHI-lea, în Europa occidentală şi centrală se asistase la o adevărată renaştere monetară pe care au probat-o reluarea procesului de batere a monedei de aur (genovez şi florentin în 1252, scud de Saint Louis, ducat veneţian din 1284), şi mai mult încă, punerea în circulaţie a drahmelor de argint, la Veneţia mai întîi şi imediat după aceea la Florenţa, în Franţa, în Flandra, în Anglia şi în Boemia. Secolul al XlV-lea şi cea mai mare parte din secolul al XVJea au fost, dimpotrivă, caracterizate printr-o adevărată prăbuşire a producţiei europene de argint. Minele, destul de marginale, este adevărat, de la Derbyshire şi Devonshire, din Poitou şi din Sardinia s-au epuizat. Şi mai grav a fost declinul exploatărilor din Europa centrală: cele din Ungaria, active din veacul al VUI-lea şi care atinseseră dezvoltarea plenară în veacurile al XIMea şi al XHI-lea, cele din Goslar, în Saxa, care începînd cu veacul al X-lea au fost principalii furnizori europeni de argint şi de cupru, cele din Freiberg, la poalele lui Erzgebirge, deschise în veacul al XH-lea şi care au cunoscut apogeul către 1310. Intrate în depresiune erau, te mijlocul veacului al XlV-lea, şi minele din Meissen (lîhgă Dresda), cele din Tirol, din Carinthia, din Transilvania, din Boemia şi din Moravia.

Nevoia de metale pentru monedă a fost, am mai spus, una din cauzele marilor călătorii de descoperiri geografice. Aceasta explică mai cu seamă obstinaţia cu are portughezii s-au aventurat de-a lungul coastelor xjCane în căutarea aurului din Sudan. După veacul al ea cel Putin, pulberea de aur din Sudan „urca" prin

71

• •,"

caravanele transsahariene către Africa de Nord, de o parte ajungea apoi în Europa. Stabilindu-se la m nc!e nea occidentală a Africii şi întemeind, în 1481, sucu ^" la-fortăreaţă a companiei de comerţ din Elmina^ Golful Guineii, portughezii au deviat către mare s" ^ profitul lor acest multisecular trafic. Africa de Nord ^ trezit sărăcită de Portugalia îmbogăţită: anual, 433 Ja de aur, în medie au ajuns la Lisabona, din 1504 n" ^ în 1507; 444 de la 1517 la 1519. însă, în loc'să S fleţească, aşa cum o făcuse în trecut, comerţul med teranean, acest aur a fost întrebuinţat în Extremul Ori ent pentru plata piperului, a mirodeniilor şi a perlelor Sechestrul lusitan asupra aurului african nu a permis aşadar sprijinirea efectivă a economiei occidentale. Din fericire, aceasta a beneficiat, începînd de prin 1460 de noul avînt al minelor de argint din Europa centrală.

Această înnoire se datorase progreselor tehnice despre care ne vom ocupa mai departe. Aceasta a fost, în orice caz, spectaculoasă, atingînd probabil apogeul în cursul deceniului 1526-1535. După calculele lui J. U. Nef, atunci s-ar fi produs în Europa aproape 85 de tone de argint pe an, cantităţi comparabile celor din secolul al XlX-lea! Către 1550, Europa avea poate de douăsprezece ori mai multe metale monetare decît în 1492. Or, la jumătatea veacului al XVI-lea, aportul Americii, după descoperire se ridica, neţinînd cont de fraudă, la vreo 59 tone de aur şi 264 tone de argint. Revenirea prosperităţii în Europa pe timpul lui Durer (1471-1528), Rafael (1483-1520), Luther (1483-1546) şi Zwingli (1484-1531) a fost susţinută deci mai puţin de bogăţiile Americii, cît de argintul Europei centrale. Cîteva exploatări miniere - de pildă cele din Schnee-berg, în Saxa - au atins apogeul în anii '80 ai veacului al XV-lea. Altele, cu precădere de la Freiberg, nu şi 1-au atins decît la mijlocul celui de-al XVI-lea. Dar majoritatea au cunoscut între 1515 şi 1540 activitate'a lor de vîrf.

Avuţia Germaniei de sud începînd cu ultimul pătrar al veacului al XV-lea şi în timpul primei jumătăţi a celui de-al XVI-lea, ridicarea oamenilor de afaceri bavarezi şi franconieni, iradierea artistică şi umanistă & la Niirenberg*, Augsburg şi Innsbruck în epoca Re' naşterii se explică în special prin faptul că oraşele dm

i

13. FORTĂREAŢA DINSAO JORGE DA MINA (ELMINA) FONDATĂ ÎN 1481 PE COASTA AURULUI
(După B. Penrose, op. cit.)

B avaria şi din Alpii germani se găseau în inima unei întinse zone producătoare de argint (Harz, Tirol, Boe-mia). în plus, aşezate pe cele mai prielnice axe nord-sud ale Europei, ele au fost în măsură să vîndă la Anvers ca şi la Veneţia, alături de barcheturi fabricate într-un sortiment bogat în regiunea lacului Constanza, argintul, cuprul şi fierul extrase din minele Europei centrale, în secolul al XVI-lea, cei mai mulţi oameni de afaceri germani s-au îmbogăţit în primul rînd pe seama mineritului. Un exemplu este Jakob Fugger* „bogatul", care obţine, în 1487, ca despăgubire pentru un împrumut, partea care îi revenea arhiducelui Sigis-mund de Habsburg asupra producţiei din minele sale de argint din Tirol: începutul unui averi colosale.

„In ciuda activităţii miniere din Europa, scria H- Hauser, ajunul războaielor italiene este o perioadă e monedă rară." Efectiv, banca Medicis, chiar înaintea Descinderii lui Carol al VIIMea în Italia, era în plin marasm şi Florenţa, care avusese pînă la 72 banchi 1494" î"* 1422' rămăsese cu ° Jumătate din duzină în jj ' .^fr-adevăr, în ciuda reînnoirii economice - sau tinuPnClna ei ~ Eur°Pa Renaşterii pai^ să fi trăit încon-Peste mijloacele sale. De aici provine criza vio-73

lentă a anilor 1557-1560, cînd Habsburgii de Sn aflaţi în faţa unui deficit de vreo 15 milioane de du ^ au fost blocaţi de bancrută - aceasta fiindu-le fat i-' Fugger-ilor. La rîndul său, Henric al Il-lea, înfrîm i Saint-Quentin în 1557, a lăsat la moartea sa, doi & mai tîrziu, o datorie de peste 40 de milioane livre d* Tours, Era timpul ca argintul american, sosit în mori masiv de-acum înainte în Spania, să preia ştafeta cel»' din Europa centrală, aflat acum în declin, în epoca In' Lepanto (1571), a Invincibilei Armada (1588), a războaielor religioase în Franţa şi în Flandra şi în vreme ce sume enorme erau destinate construirii Escorialului şi înfrumuseţării Romei, Renaşterea care se sfîrşea, mai belicoasă ca oricînd şi mai ahtiată după lux şi decor mai mult ca niciodată, a continuat să cheltuiască fără măsură. Monarhia spaniolă a mai falimentat în 1575 1596, 1607, 1627 şi 1647. Băncile din Occident şi-aii continuat existenţa, chiar atunci cînd conjunctura se dovedea extrem de favorabilă în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, într-o atmosferă irespirabilă, veşnic ameninţate de asfixiere, adică de faliment. F. Braudel a scris, pe drept cuvînt, că economia secolului al XVI-lea, „aşa de favorizată dacă se ţine seama de bogăţiile Lumii Noi", era cu toate acestea „dacă nu totdeauna, cel puţin destul de des, în pană de numerar". Evocîhd cazul special al Sevillei, F. Braudel adaugă: „De îndată ce banul lipseşte, după plecarea flotelor, (băncile din oraş) sînt în faliment virtual, incapabile să-şi plătească datoriile şi, bineînţeles, să obţină cel mai mărunt credit. Ele hibernează..., vii şi moarte deopotrivă, pînă la întoarcerea flotelor (din America), asemenea acelor muncitori ai lumii selenare descrişi de Wells, care sînt adormiţi în preajma şomajului şi treziţi mai apoi la viaţă, cînd piaţa muncii face angajări."

Că a existat un raport, pe durata celor trei veacuri ale studiului nostru şi după ele, între producţia de metal preţioase şi conjunctură, lucrul este neîndoielnic. LJ au fost oare numai aurul şi argintul cele care au ere conjunctura? Au fost ele oare principalul motor? u

74

?

numărul oamenilor nu contează tot atît şi nult decît aurul şi argintul? Şi încă o pro-chiaiy-v complexă decît prima: în timpul unei con-blema, ^avorabile, cînd producţia de metale preţi-jUnCtcădea şi preţurile scădeau, numai acestea să fi fost °^e pricinile pentru care totul mergea prost?

Nu negăm totuşi că după 1300 Europa a traversat o zitie grea care a urmat „vremurilor bune ale Monse-^'orului Sfîntul Ludovic" de care nu se bucurase numai Franţa. Din secolul al Xl-lea şi pînă la sfîrşitul celui de-al XlII-lea, Occidentul progresase relativ constant. Crescuse populaţia, terenuri noi fuseseră redate agriculturii, oraşele şi satele sporiseră şi se dezvoltaseră, scăpaseră de servitute numeroşi ţărani, preţurile creşteau, comerţul prosperase în epoca de aur a tîrgurilor din Champagne, se născuse marea industrie a postavului în Flandra şi în Italia şi mai cu seamă la Florenţa, se băteau monede bune de aur şi de argint, arta gotică şi învăţămîntul în marile universităţi din Paris, Oxford şi Bologna iradiau asupra creştinătăţii. Dar, începînd din jurul anului 1270, acest frumos echilibru s-a frînt. J. Le Goff vede ca pe un simbol al greutăţilor care începeau năruirea, în 1284, a bolţilor catedralei din Beau-vais^, înălţate pînă la patruzeci şi opt de metri înălţime, începînd cu sfîrşitul secolului al XlII-lea au izbucnit greve şi răzmeriţe orăşeneşti în Flandra, Normandia, la Beziers, la Toulouse. In 1302, s-a produs în Belgia de azi o răscoală cvasigenerală. După această dată s-au înmulţit mişcările revoluţionare, aruncînd ţărani împotriva^ seniorilor, sărăcimea oraşelor manipulată din cînd m cînd de marii burghezi împotriva perceptorilor sau patriciatului urban (popollo grasso din Italia, riches nommes din Flandra). Acest timp al tulburărilor a văzut încercările şi nereuşitele lui Cola di Rienzo la Roma U347), Etienne Marcel la Paris (1358), Philippe Van Artevelde la Gând (1381). El a fost marcat de patru răzvrătiri pariziene (1306, 1358, 1382, 1413), de „răs-1380 Ci°mpilor" din Sienna în 1371 şi Florenţa în 143 ' \ rev°ltele din oraşele scandinave între 1411 şi au fL* !! violente decît cele din oraşe, agitaţiile rurale puţin coerente. Lucrătorii pămîntului nu t să se alieze într-un mod durabil şi eficace oraş: de unde şi eşecul, în 1358, al revoltei 75

au f s-au°St ca c
aşa-numiţilor Jacques1 din Ile-de-Fance, care i-au aliaţi compromiţători lui Etienne Marcel şi, în ocuparea fără perspective a Londrei de către trupele Wat Tyler. Este adevărat că cei o sută şi cincizeci ani care au urmat secolului al XlII-lea au fost plinj dezordini la ţară, demonstrate, afară de faptele de revoltele din Flandra maritimă (1322-1328), nevoiaşilor tuchins din Languedoc (1380), răscoala Iu' Jack Cade în Kent (1450) şi, în aceeaşi vreme, mişcarea celor numiţi remensas din Catalonia. Paroxismul tulburărilor, atît urbane cît şi rurale, s-au situat către 1380: tot Occidentul, din Anglia la Florenţa şi de la Barcelona în Germania de vest, părea a se îndrepta către anarhie.
Alte indicii permit să se măsoare amploarea crizei suferite atunci de Occident, cu deosebire falimentele răsunătoare ale băncilor italieneşti, cu precădere florentine, în prima jumătate a secolului al XlV-lea: Fresco-baldi în 1322, Scaii în 1327, Bonaccorsi, Usani şi Corsini în 1341, şi încă Acciaiuoli, Peruzzi în 1343, Bardi în 1346. Alt semn important: preţul cerealelor a stagnat ori s-a prăbuşit, între 1160 şi 1300, acestea progresaseră în Anglia, ţară pentru care sînt cele mai bine cunoscute, cu aproximativ 180/100. Or, în 1380-1399, acestea se găseau cu 21 de puncte sub nivelul perioadei 1300-1319, pe care nu îl atinsese încă la începutul secolului al XVI-lea. Să precizăm că aceste calcule au la bază preţurile nominale şi nu preţurile-argint care, avînd în vedere devalorizările, ar evidenţia, luate în calcul, o cădere şi mai pronunţată, în Brabant, preţurile secarei au înregistrat în acelaşi fel o tendinţă de scădere între 1425 şi 1475. în Aragon şi în Valencia, impresia este aceeaşi. Penuria de metale preţioase care a urmat abundenţei din secolul al XlII-lea a constrîns guvernele la devalorizări cărora Filip cel Frumos le-a dat tonul. Din 1288 pînă în 1509, valoarea intrinsecă a livrei^ ge-noveze a scăzut cu 75/100; cea a livrei englezeşti, între 1405 şi 1464, a slăbit cu 28/100 pentru aur şi cu 33/100 pentru argint, în Franţa, moneda bănită care conţinea 80 g argint fin în 1250, nu mai avea în ' decît 22 g. .
1500
1 Jacques (tr.) - nume dat în derîdere ţăranilor de către nobili
76
• tînd asupra depresiunii secolelor XIV-XV, InS1V a ous accentul încă pe alte fapte. Să luăm ca-R- L°K de oraşe între Loara şi Rin: între 1 100 şi 1250 zula C0nstruit 20 de metereze principale şi li s-au ti s"aat j 7 extinderi, adică 37 de ziduri noi; între 1250 ^1400 2 metereze principale şi 31 de extinderi, adică TI de ziduri noi; între 1400 şi 1550, numai 10 extin-H ' nici un meterez nefiind ridicat în acest răstimp; o obă evidentă, conform autorului, a unui rapid declin S" expansiunii urbane, în plus, oraşe egal de pestriţe orecum Barcelona, Perpignan, Florenţa, Sienna, Veneţia Modena, Ziirich şi Albi nu şi-au mai redobîndit cifra populaţiei din prima jumătate a veacului al XlV-lea. Producţia de postavuri la Florenţa a scăzut cu două treimi între 1338 şi 1378 şi nu şi-a mai revenit (100000 bucăţi de postav în 1338, numai 14 000 la sfîrşitul veacului al XVI-lea). La Ypres, în cursul veacului al XlV-lea, scăderea producţiei de postav a fost la fel de catastrofală ca şi la Florenţa. Exporturile de lînă englezească s-au împuţinat constant începînd cu 1350. Taxa pe intrările şi ieşirile corăbiilor în Estaque (Marsilia) nu raporta în 1480 decît 35/100 din ceea ce oferea două veacuri mai înainte; comerţul din Genova slăbise şi el cu 70/100 între 1290 şi 1480; cel de la Dieppe cu 65/100 în cursul veacului al XV-lea. Cum să nu se concluzioneze, estimează R. Lopez, că toată economia occidentală se afla în criză?
Tot la fel de adevărat este că la sfîrşitul Evului Mediu s-au abătut asupra Europei o seamă de războaie, boli şi lipsuri acute de tot felul. „Trebuia să i se facă loc războiului în viaţa de zi cu zi, să se nască oameni care să nu ştie niciodată ce înseamnă pacea, nici măcar dm mărturiile înaintaşilor" (G. Duby). Războiul de o Sută de Ani - care a durat mai mult de o sută şi care a fost însoţit şi de lupte între armagnaci şi burgunzi -atacunle „marilor companii", războaiele husite din Europa centrală (1415-1436), Războiul celor Două Roze
™ Anglia (1450-1485), tulburările civile din Spania şi candinavia, desele şi nefericitele hărţuieli cu turcii:
acel l t0atC aU fost partea omenirii din Occident în e grele vremuri". Să alegem Artois drept pildă.
pSueT1'16-"1*1'1316 au încePut aici ° data cu cam~ Ul Filip cel Frumos, după care a fost traversat
77
Pădurea
Havariei Coeficient andonare
Importanţa satelor abandonate
°-9 dini] NesMimifUialivă 10-19 £5*3 Slabii 20-39 E53 Mijlocie
14. SATELE ABANDONATE ÎN GERMANIA SECOLELOR XIV ŞI XV (După W. Abel.)
de toate incursiunile cavaleriei engleze de la Calais; Războiul de o Sută de Ani s-a lungit aici cu luptele dintre Franţa şi casa de Burgundia. Registrul de încasări al ţinutului Langle din 1438-1439 semnalează, după trecerea „englezului": „Ogoarele au rămas pîrloagă şi nimenea s-a îndemnat a semăna, ori a ara, ba chiar oamenii locului s-au bejenit şi nu au mai rămas pe aici decît sărmane femei." în 1472, o armată franceză pătrunde în Artois şi devastează văile Canche şi Authie; peste trei ani, o nouă expediţie o ia pe acelaşi drum şi merge pînă la Arras şi Bapaume; prima cavalcadă a devastat 25 de sate sau cătune; a doua, 150. în cursul celor două campanii, în total au fost distruse

complet 31 de parohii. Dar toate au revenit la normal. Nu ucise mor satele, cît sufocate. Anchetele recente au dovedit că m Europa occidentală şi centrală, în secolele XIV şi XV, s-a produs un adevărat val de abandonare a satelor. După W. Abel, din circa 170 000 de localităţi care existau în Germania (frontiere din 1937) către 1300, 40000, adică 23/100 au dispărut înainte să înceapă secolul ai XVI-lea. în Alsacia au fost abandonate, între 1340 $' 1500, 137 de comunităţi rurale. Provenţa număra
78
u tul
dmt
veacului al XlV-lea vreo 625 de cătune şi '"" 177 erau nelocuite, în Na-
încep
sate, dmi^ap~ 60/100 din cele 133 de sate dispărute
varra, ap depOpUiate au fost evacuate între 1348 şi
în satele romane, 25/100 din comunităţile rurale la 1300 muriseră la începutul veacului al XV-lea. y11 PJLit ^
Anglia, acele endosure* au depopulat 10J focă de la începutul veacului al XlV-lea, dar, de fapt în a doua jumătate a veacului al XV-lea, mişcarea „ atins paroxismul.
Dar oare nu a fost Ciuma Neagră din 1348-1350 şi ciumele care au urmat^principalul agent al depopulăm rurale din multe ţări? în circumscripţia Pongau la sud de Salzburg, între 1348 şi 1352, 66/100 din exploatări şi-au pierdut vechii proprietari, în vreme ce numai 17 şi i-au păstrat, soarta celorlalte rămînînd neprecizată, în Norvegia, ţară puţin atinsă de Ciuma Neagră, suprafaţa cultivată în regiunea Oslo a scăzut cu 40/100 între 1300 şi 1400, şi preţul mediu al pămîntului a coborît cu mai bine de 40/100 în a doua parte a secolului al XlV-lea, atît în răsăritul, cît şi în vestul regatului. Registrele parohiale din Givry, în Bourgogne, arată că jumătatea populaţiei a dispărut în 1348 (680 de decese din august pînă la sfîrşitul lui octombrie, în timp ce media lunară normală era de 5 şi populaţia totală de l 200 pînă la l 500 de persoane), în Savoia, defuncţii parohiei Saint-Pierre-du-Soucy trecuseră de la 108 în 1347 la 68 în 1348 şi 55 în 1349; cei din cele şapte parohii vecine au scăzut de la 303 în 1347 la 142 în 1349. Aruncă aceste indicative vreo îndoială asupra ipotezei, multă vreme admise, a unei mortalităţi rurale inferioare, în caz de ciumă, mortalităţii urbane? Nu credem. Pe vremea lui Montaigne şi a Decameronului, bogaţii se sileau în perioada epidemiilor, să fugă la ţară. Canonicii din Southwell nu au procedat altfel în 1471 şi 1479, cind şi-au părăsit oraşul pentru a nu se molipsi, în tot cazul, mortalitatea la oraş ne este mai bine cunoscută $l ea a fost catastrofală. Florenţa, care avea 110 000 de ocuiton în 1338, nu mai avea decît 50000 în 1351. Puiaţla din Albi şi cea din Castre s_a diminuat la
50/im -între 1343 şi 1357- în 1350« moartea răPise
dil| W dln locuitorii Magdeburgului, 50 pînă la 60/100
cei al Hamburgului, 70/100 din cei ai Bremenului.
79
Sate cruţate parţial
nurham Lancaster York *Linco!n
„ . . f sau in totalitate Regiuni
J de
^TARAGALILORCamhMdgc^Norwich I^CT°R«stock ,Gda
„PH NorthampiunT? ,-• ?XTx ^^>r-v? O/^* ° W ^X^
^x^^8^^S|£3c^Sâfr
75. RĂSPÎNDIREA CIUMEI NEGRE DE LA 1347 LA 1350 (După E. Carpentier, în Annales E. S. C., 7962, nr. 6.)
în schimb, pare verosimil ca mortalitatea să fi rămas la un nivel inferior la sate, unde riscurile de contagiune erau mai mici. în consecinţă, pentru majoritatea istoricilor, răsturnarea conjuncturii economice care s-a pr^~ dus în veacul al XlV-lea şi care, prin forţa împrejur3'
80
rilor, şi-a avut sursa în lumea ţărănească, căci 90/100 dintre oameni trăiau de pe urma pămîntului, subînţelege cauze încă mult mai profunde decît devastările războaielor sau mortalitatea datorată ciumelor.
Europa era suprapopulată la sfîrşitul veacului al a, deci la cheremul eventualelor calamităţi. Pe perioadei expansiunii demografice, fuseseră amenajate centre de colonizare în zonele mărginaşe: „colonii 81
ale greşelii" care prin slabul lor randament au
ruinai
optimismul excesiv al colonilor, în Provenţa de sus * Anglia ca şi în munţii dimprejurul Salzburului şi' " majoritatea satelor care au dispărut în cursul recesin ^ din secolele XIV-XV. Aşa că secătuirea solurilor sc^ zuta rentabilitate a prea multor exploatări urmau să duc" aproape automat la foamete, recul agricol, slăbire dem0 grafică. Epidemiile dar şi recoltele proaste, climatul în speţă, căruia trebuie să i se recunoască ponderea, sînt răspunzătoare de a fi împins la

catastrofă declinul' care venea de la sine. Căci cu mult înainte de Ciuma Neagră o foamete în toată regula se abătuse, în 1315-1317, asupra Angliei, Franţei de Nord, Finlandei, Germaniei şi Danemarcei. Chiar din acel moment, pare-se, pentru o bună parte a Europei perspectiva s-a răsturnat, în şirul secolelor XIV şi XV, anii de sărăcie lucie par să fi fost mai numeroşi decît în secolul al XlII-lea. Pentru Anglia se ştiu, şi numai pentru prima jumătate a secolului al XlV-lea, opt „foarte proaste recolte" faţă de numai patru pentru tot veacul al XlII-lea. La Orvieto, Ciuma Neagră a lovit, în 1348, o populaţie deja încercată de trei ani de inundaţii şi foamete. Apoi în Italia şi în sudul Franţei, între 1374 şi 1375 s-a instalat o adevărată foamete, în Flandra, Artois, Hainaut şi Cambresis ea a făcut ravagii în secolul al XV-lea, în 'l409, 1416-1417, 1431-1439, 1455-1458, 1477-1483, 1487-1493.

în acest fel, conjunctura anilor 1320-1450, care, la început, putea să pară a se caracteriza printr-o scădere a producţiei de metale preţioase, a fost în aceeaşi măsură, ba chiar într-o măsură mai mare, comandată de o profundă slăbire demografică. Este rezonabil să se aprecieze că în cursul secolului al XlV-lea populaţia europeană s-a diminuat cu o treime. Ca urmare, nimic surprinzător dacă, în pofida creşterilor brutale dar scurte în momentul foametei, preţurile cerealelor au acuzat o tendinţă de scădere persistentă. Nu erau mai puţine guri de hrănit şi deci o cerere mai puţin intensă? De aici, în Germania de exemplu, o importantă emigrare rurală către oraşe; <Je aici, în Anglia, accelerarea migrării amintitelor enclo-sures, marii proprietari profitînd de slăbiciunea economică şi fizică a ţăranilor pentru a lăsa oilor „mîncătoare de oameni" pămînturile scoase din circuitul agricol.

82

eastă perioadă care a cunoscut atîtea nenorociri 015 re seamănă cu un fragment din Apocalipsă a văzut Ş1 ~ du se şi înflorind umanismul, ivindu-se şi dez-namndu-se arta Renaşterii. Ciuma Neagră a zămislit Vn*r,imeronul. în 1428, Masaccio, primul mare pictor al ppnasterii murise. Brunelleschi, genial arhitect, sfîrşise -ă din 1434 cupola.de la Santa Măria del Fiore, tncîntătoarea Ca'd'oro datează din prima jumătate a secolului al XV-lea veneţian. Se va spune că în cauză este o regiune privilegiată şi că Italia s-a eschivat depresiunii înaintea oricărei alte ţări din Europa - afirmaţie, într-adevăr, general acceptată? Dar retablul Mielului mistic, minunăţia din Gând, a fost pictată de fraţii Van Eyck între 1413 şi 1432. Secolul al XV-lea marchează la fel de bine epoca de aur a picturii flamande. Oricine admiră la Hofburg din Viena somptuoasele veşminte sacerdotale folosite în secolul al XV-lea la curtea Burgundiei pentru ceremoniile ordinului Lîna de Aur se întreabă cum au putut sta laolaltă atîta bogăţie cu atîta mizerie, într-o astfel de întunecată perioadă, între 1380 şi 1420, s-au realizat în Franţa acele uluitoare miniaturi care se cheamă Livre de la chasse de Gaston Phebus, Tren belles heures de Notre-Dame, Tres riches heurex du duc du Berry.

Trebuie oa e să tragem concluzia, asemenea lui C. Cipolla şi E. Kominsky, că nici o depresiune economică nu a marcat cu adevărat Renaşterea? Sau dimpotrivă, ca şi R. l opez, că „banul este îndreptat spre artă cînd se restrîng debuşeele economice"? Acelaşi autor afirmă că tiranii italieni din Trecento şi Quattrocenîo au durat biserici şi palate pentru resorbirea şomajului. Cu certitudine s-ar greşi dacă s-ar lega a priori avîntul economic şi înflorirea artistică. Dar mai ales trebuie evitată închiderea unui destin complex al umanităţii în categorii prea rigide de contracţie şi de expansiune economice, în perioada de, recesiune, analiza decelează sectoare şi momente privilegiate. Semne de prosperitate pot să apară jocal şi să îndrepte, cel puţin în parte, acţiunea factorilor depresivi. Chiar dacă istoricul detectează tendinţe gene-

e mari, trebuie să se ţină cont, mai cu seamă pentru Ceasta perioadă, de originalităţi zonale. Astfel, industria 83

de postav din Brabant a cunoscut în primele decen" secolului al XV-lea o intensificare a activităţii şi a ţ^e exporturi substanţiale înspre centrul Europei. Tot a tf ^ cîmpia Fadului, mai bine drenată, pare a fi fost mă' h gata după 1350 decît înainte. Cît despre Veneţia n °~ nu probează că ar fi traversat în veacurile XIV şi XV ^ lungă perioadă de recesiune. La Florenţa, dacă este ad ° vărat că după Ciuma Neagră industria postavului a fo puternic atinsă, în compensaţie cea a mătăsii a cunoscut o frumoasă dezvoltare. Apoi, este adevărat că exporturi] de lînă englezească au scăzut după 1350. Dar pe măsur ce industria de dincolo de Canalul Mînecii se dezvolta Anglia exporta în 1480 62 500 bucăţi de postav pe an' faţă de 27 700 în 1400. Mai mult, dacă în secolul al XV-lea, Londra* a fost lovită de unsprezece reprize ale ciumei, cu cifrele la îndemînă se dovedeşte că numai una a avut incidenţe asupra ieşirilor de postav prin acest port în privinţa reculului cerealier într-o mare parte a Europei, el a provocat desigur extinderea păşunilor dar şi o jmai frecventă cultivare de plante industriale: in, cînepă, hamei, oleaginoase, drobuşor, garantă. Sigur este că industria rurală a făcut atunci sensibile progrese în Ţările de Jos, în vestul Franţei şi în Germania de sud: de unde cantitatea mare a pînzeturilor de in şi de cînepă în primele două regiuni şi de barchet în cealaltă, în sfîrşit şi mai ales, depopularea rapidă a antrenat într-un mod destul de general o creştere destul de notabilă a salariilor, mîna de lucru devenind mai rară. Mulţi istorici cred, pe cale de consecinţă, că venitul individual mediu a crescut într-o mare parte a Europei după jumătatea secolului al XlV-lea. Depresiunea economică dăduse posibilitatea unui număr mai mic de oameni să împartă aceeaşi sumă de bunuri. Această ameliorare a nivelului de trai ar explica urcarea preţului la unt şi la carne, mărfuri relativ scumpe, într-un moment cînd preţurile la cereale scădeau. Pentru a înţelege Renaşterea, se cere a se renunţa la ideea că scăderea preţurilor la grîne şi căderea demografică semnifică în mod obligatoriu agravarea generală în condiţia socială a oamenilor.

Fără îndoială că Renaşterea a început dureros: trebuie să o spunem cu tărie. Ea şi-a făcut debutul printre epidemii, în mijlocul foametei, a bătăliilor, a panicii nebune create de Ciuma Neagră, pe cînd erau măcelăriţi
84
••* făcuţi responsabili de nenorociri, cînd procesiu-de flagelare îşi plimbau pe străzi cortegiile lor în-A rate par a fost renaştere pentru că umanitatea occi-talâ a depăşit încercarea şi aceasta i-a folosit, în arnblul ei, civilizaţia apuseană nu a dat înapoi. Nu a f*st i0vitâ de lîncezeală şi de atonie. Arta gotică flam-boaiantă dovedeşte că aceasta şi-a păstrat verva, fantezia,
. reţea, jucărea laicizantă* a societăţii şi a culturii începută în secolul al XlV-lea a fost continuată, precizată, accelerată. Individul a continuat să se reliefeze. Mai mult, încercările unor vremuri grele au adus în prim olan personalităţi - Etienne Marcel sau Jeanne d' Arc -care, fa timpuri mai îndurătoare, ar fi rămas în umbră. în mod progresiv s-au luat în discuţie noţiuni şi structuri care păreau bătute în cuie: ierarhie feudală, autoritatea Bisericii, valoarea sacramentelor. Poate fiindcă într-un anotimp al foamei şi al războaielor, pămîntul şi oamenii' atrag mai mult atenţia artiştilor, aceştia - şi acest fapt a fost unul din demersurile fundamentale din Renaştere -au fost mai sensibili faţă de real decît faţă de trecut; au arătat interes peisajului, perspectivei, trăsăturilor individuale. înconjuraţi de greutăţi persistente, oamenii Occidentului au continuat să facă invenţii - dovadă tiparul şi punerea la punct a procedeelor de drenare a apei din mine. în. navigaţie sau în afaceri au avut curajul să înfrunte primejdiile oceanului şi să lase în urmă vreme de zile şi luni de zile linia familiară şi liniştitoare a orizontului de la ţărm. între secolul al XlV-lea şi începutul celui de-al XVII-lea s-a jucat pentru Occident o carte decisivă. Lovit de nenorocire, mai cu seamă între 1320 şi 1450, ar fi putut să se împotmolească; de bună seamă că a fost cuprins de frică, în faţa turcilor, în faţa Marii Schisme, în faţa anunţului de mii de ori repetat cu iminenţa Judecăţii de Apoi. Dar a ştiut să afle pînă la urmă formulele care 1-au eliberat. Arta şi literatura antice i-au tost mai mult decît o salvare, o veritabilă invitaţie la reînnoire; reformele religioase din secolul al XVI-lea, protestantă şi catolică, i-au redat încrederea în Dumnezeu; marile călătorii pe mare i-au procurat mijloacele °e stăpînire a lumii. Să repetăm că aceste rezultate nu au tost posibile decît după lungi şi răbdătoare tatonări: muierirea religioasă a veacului al XVI-lea nu poate fi esParţită de criza Marii Schisme; trompe-l'aiil-unlQ vir-85
tuozilor de la finele Renaşterii postulează căutările d' Quattrocento în privinţa perspectivei; descoperirea Arr ^ ricii nu ar fi fost cu putinţă fără croazierele portuari ^ iste i africane. ° Zc
de-a lunsul coastei
Cînd Benozzo Gozzoli* picta pe zidurile palatului Me dicis, către 1460, preţioasa şi strălucitoarea frescă Regilor mugi, Italia ieşise de sub influenţa recesiunii Cu toate că Ţările de Jos de sud şi Germania hanseatică trăiseră la sfîrşitul secolului al XV-lea într-o atmosferă de criză, renaşterea economică era în acest moment un fapt cert, nu numai în Italia, dar şi în Franţa, în Anglia, în Peninsula Iberică, în Germania de Sud şi în Boemia. Impusul activităţii minelor de argint din Europa centrală a jucat fireşte un rol în redresarea conjuncturii. Dar cum s-ar putea neglija evidentul spor demografic? încă lent în secolul al XV-lea, acesta s-a afirmat în cel de-al XVI-lea, redînd agriculturii braţe de muncă, în zona rurală franceză, încă dinainte de sfîrşitul secolului al XV-lea, a fost construit la loc ceea ce se dârîmase, pământurile paraginile au fost recultivate, multe sate abandonate s-au repopulat. Rouergue a re-
1550
1600
16. PREŢUL GRIULUI LA PARIS DIN 1 520 /l 52
1630/1631
(După M. Baulani şi J. Meuvret, Preţuri ale cerealelor extrase din mercurialul de la Paris.)
86

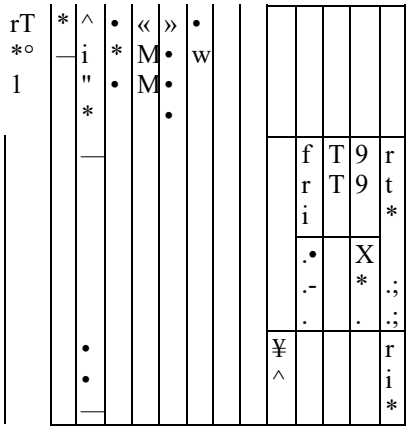

77. CREŞTEREA PREŢURILOR LA

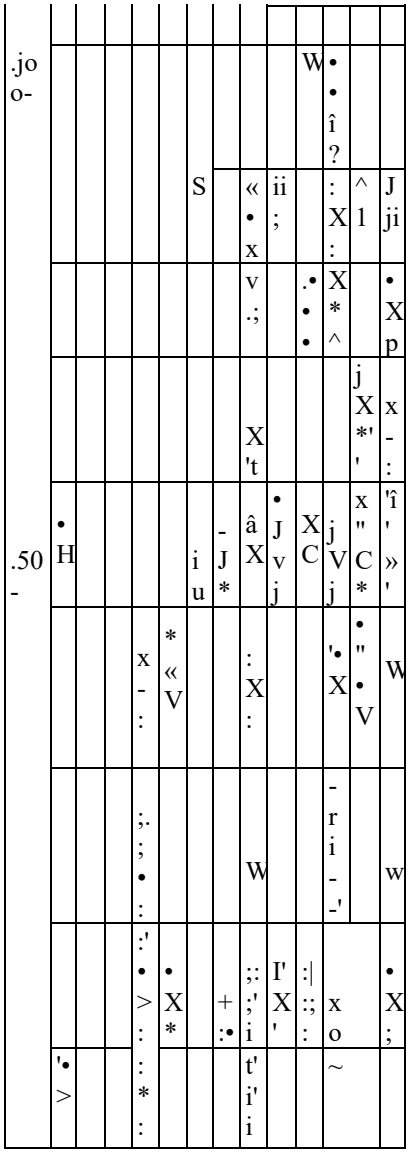

vărsat peste Quercy, răvăşit de Războiul de o Sută de Ani, preaplinul locuitorilor săi. Guyenne, devastată şi ea, şi-a recăpătat suflul şi sănătatea datorită imigranţilor veniţi din Charentes, Poitou şi Vendee. „Pădurile dau înapoi din nou; pionierii bretoni se avîntă; ţarinile se întind în dauna creşterii animalelor, grîul trece înaintea lînii şi a cărnii" (E. Le Roy Ladurie). Un moralist francez din secolul al XVI-lea evocă ţăranii „care cîntă pe cîmp cît e ziua de lungă iar noaptea sforăie pe la căsuţele lor". Multă vreme şi de multe ori s-a afirmat că populaţia Spaniei scăzuse în cursul secolului al XVI-lea. Anchetele recente dovedesc contrariul. Recensămintele au numărat, în 1541, 891 454 decese în Castilia şi l 315 700 cincizeci de ani mai tîrziu", deci o creştere de 47/100. De această creştere demografică au profitat oraşele, pe cît au profitat şi satele. Renaşterea a însemnat triumful marelui oraş. Populaţia s-a mărit atunci în toată Europa. A urmat o cerere mai pronunţata de cereale şi o creştere generală a preţurilor sale, a Paris, la Roma, la Londra, la Anvers ca şi la Lvov. Oare mai este nevoie atunci să se raporteze ridicarea Preţurilor din secolul al XVI-lea - care nu a constituit uealttel o „revoluţie" (o mărire de aproximativ 300/100 K nnnUrilor nommale într-un întreg secol faţă de

iniect ^ Franţa' de la 1875 la 1961) ~ la sinSura

can H meta^e preţioase, germane la început, ameri-după aceea, de care a beneficiat Europa începînd 87 din 1460? Dacă era aşa, urcarea preţurilor ar f i f exact contrariul devalorizării monedei, pe măsură °^ stocul de metale preţioase se acumula, pe cîtă vreme ^ ansamblu, creşterea a fost mult mai puternică de ^ devalorizările

monetare. Pe de altă parte, toate preturi]1 ar fi trebuit, cu un prilej dat, să crească în acelaşi tim6 şi în acelaşi fel, ceea ce nu a fost cazul; au contribuit şi alţi factori, cu deosebire valul demografic, urbaniza rea, cererea crescută de cereale, viteza mai mare de circulaţie a monedei, creşterea creditului... şi a luxului: fenomene care au caracterizat expansiunea economică din secolul al XVI-lea, în acelaşi timp, de altfel, cu un retard destul de general al salariilor asupra preţurilor.

A recunoaşte în acest mod locul Americii în explicarea conjuncturii Renaşterii nu înseamnă a minimaliza ponderea enormă pe care a avut-o în continuare, concomitent cu Indiile Orientale, asupra intereselor, grijilor şi vieţii Europei. Marile călătorii geografice au marcat, în contextul civilizaţiei apusene, durabila victorie asupra mării, între 1504 şi 1650, peste 18000 de nave au navigat între Spania şi America, între Lumea Nouă şi Europa au avut loc de aici înainte neîncetate schimburi. America şi-a trimis argintul, indigoul, cîrmîzul şi zahărul; Spania, Portugalia şi curînd Anglia au exportat cărţi, tehnică, oameni. Căci Renaşterea a mai fost şi naşterea Europelor din afara Europei şi încă - din pricina Europei - naşterea Africilor în afara Africii. Deoarece teritoriile nou cucerite trebuiau puse în valoare, şi cum căutarea aurului, apoi imediat cultura trestiei de zahăr în Antile, în Brazilia, mai tîrziu în America de Nord aveau nevoie de o mînă de lucru robustă, Europa, care nu încetase în cuprinsul Evului Mediu să folosească sclavi, a recurs, încă din 1501, la transportul negrilor către America, în timpul primelor trei veacuri ale istoriei americane au intrat în Lumea Nouă de patru ori mai mulţi negri decît albi, adică în jur de patru milioane de sclavi. Renaşterea s-a găsit deci la originea problemei negrilor de peste Atlantic.

Capitolul III

RENAŞTERE ŞI ANTICHITATE

Renaşterea s-a definit ea însăşi ca o mişcare îndreptată spre trecut - demers aparent opus celui al lumii noastre moderne îndreptat spre progres. Renaşterea a dorit o întoarcere la izvoarele gîndirii şi frumuseţii.

Fără dubii, Petrarca este creatorul noţiunii de „vremuri obscure" care, vreme îndelungată, urma să domine interpretarea istoriei medievale. El califica drept „veche" epoca anterioară convertirii lui Constantin şi „modernă" cea care survenise şi era în curs în secolul al XlV-lea. Or, această epocă modernă era caracterizată de Petrarca* prin „barbarie" şi „tenebre", în vreme ce trecutului roman îi^ consacra o admiraţie pătimaşă, aproape romantică, în aceeaşi ordine, a mai fost considerat adesea şi iniţiatorul revoluţiei intelectuale a Renaşterii, restauratorul acelor studia humanitatis prin -frecventarea cărora homoferus - omul sălbatic - accede la valorile civilizaţiei. Compunînd în 1436 Vieţile lui Dante şi Petrarca, umanistul florentin Leonardo Bruni, pentru care stilul „literar" nu putea fi decît cel latin, recunoscînd talentul lui Dante, acorda preferinţele sale •lui Petrarca, cel care „fu primul dotat cu destulă graţie Şi geniu ca să poată discerne şi readuce la lumină vechea^eleganţă a stilului care se pierduse şi se stinsese". Intr-un Dialog al învăţaţilor (1490) dedicat lui Lorenzo Magnificul, Paolo Cortese marca şi el importanţa lui Petrarca: „Avea spiritul aşa de mare şi memo-na aşa de întinsă încît, primul, a cutezat să cheme la ttţă studiul elocvenţei. Cu adevărat că sub înrîurirea geniului său a primit Italia stimulentul dintîi, întîiul 89 imbold către studiu." Dar, continua Cortese P

* *• t

nu a scris într-o latină suficient de clasică. De ce ar f de mirare? „Omului născut în mocirla acumulată d' toate veacurile îi lipseau asemenea ornamente ale art ^ scrisului." După aceea s-au făcut progrese. 6l

Cînd, cu începere de la sfîrşitul secolului al XV-le mişcarea umanistă a ajuns în ţările transalpine s-' adoptat şi aici, în afara Italiei, noţiunea unei renaşteri literare obţinute prin recursul la autorii din Antichitate Un francez, Jean Despautiere, în prefaţa îa a sa Ars ver-sificandi (1516), recunoştea fără dificultate că Petrarca era cel „care nu fără inspiraţie divină inaugurase, către anul 1340, războiul declarat barbarilor şi, chemînd muzele tăinuite, stimulase cu putere studiul elocinţei". Dar „războiul împotriva barbarilor" a început dincolo de Alpi cu mai mult de un veac întîrziere faţă de Italia. De aici importanţa lui Erasmus, de multe ori considerat, în afara peninsulei, după expresia lui Guillaume Bude (scrisoare din 1517), ca „părintele începutului care s-au făcut în vremea noastră". Opinie împărtăşită de Jacques Charron care, reeditînd Adagiile în 1571, afirma în prefaţă: „El (Erasmus) a fost cel dintîi care a înălţat literele frumoase într-o epocă în care erau pe cale de a renaşte şi de a se arăta în mîlul lor barbar." Totuşi, sprijinindu-se pe mîndria naţională, mulţi scriitori francezi, i-au atribuit lui Francisc I, renaşterea literelor în patria lor. Astfel, Jacques Amyot dedică traducerea sa Vieţile oamenilor vestiţi de Plutarh lui Henric al II-lea şi declară: „Marele rege Francisc, părintele tău, fericit a ctitorit literele frumoase şi le-a făcut din nou să se nască şi să înflorească întru acest regat nobil."

însă termenul de „Renaştere"' mai are şi o rezonanţă estetică datorată umaniştilor şi artiştilor epocii. In privinţa aceasta, Filippo Villani, care a compus la sfîrşitul secolului al XlV-lea o Carte a cetăţenilor cu faimă din cetatea Florenţei, face figură de pionier, într-adevăr, m cartea sa a făcut elogiul pictorilor florentini „care au ridicat iarăşi artele anemiate şi aproape stinse", înce-pînd cu Cimabue care a înţeles să aducă arta la asemănarea cu natura. „După dînsul, adaugă Villani, f"n^ deschisă calea unei arte noi, Giotto, care nu numai ca rezistă comparaţiei cu pictorii iluştri din Antichitate,

• şi întrecut prin har şi geniu, a redat picturii dem-din trecut şi măreţul renume." Opinia lui Villani resurecţia picturii* a fost preluată în secolul al YYMea de Ghiberti în al doilea său Comentariu (1455). î privinţa lui Leone Battista Alberti, acesta atribuia
temporanilor lui, Brunelleschi, Donatello, Ghiberti °r renaşterea artelor plastice, în tot cazul, pentru ital-luminaţi ai secolului al XV-lea era evident că, în lor, arta renăscuse din propria cenuşă. Este tocma ce afirmau si umaniştii de renume, subliniind sincronismul dintre această resurecţie şi aceea a literaturii. Marsilio Ficino proclama nu fără şovinism: „Este indubitabil că o vîrstă de aur a adus la lumină artele liberale aproape distruse mai înainte: gramatică, elo-cinţă, pictură, arhitectură, sculptură, muzică. Şi toate la Florenţa."
La mijlocul secolului al XVI-lea, Vasari, pictor şi arhitect care primise o educaţie umanistă, întreprinde scrierea unei veritabile istorii a artei italiene pe care a intitulat-o Vieţile celor mai iluştri arhitecţi, pictori fi sculptori italieni de la Cimabue pînă în vremea noastră (1550). Vasari prezenta o sinteză istorică într-un mod clar, o sinteză căreia, parţial, îi sîntem tributari şi în ziua de astăzi. Ţelul său era să urmărească arta italiană de la trezirea ei — rinascită - pînă la desfăşurarea sublimă din epoca lui Michelangelo. El distingea aşadar trei perioade. Prima începea la mijlocul secolului al XlII-lea cu artiştii toscani, care, „lăsînd la o pare stilul vechi, le-a plăcut să-i copieze pe Cei Vechi cu ardoare şi sîrguinţă". A doua corespunde secolului al XV-lea. Aceasta era marcată de artişti mari precum Brunel-leschi, Masaccio, Donatello, care căutau mai ales să imite natura, „şi nimic mai mult", în fine, venea secolul al XVI-lea, perioadă a perfecţiunii pe parcursul căreia „pot să spun cu tpată încredinţarea, scria Vasari, ca arta a îndeplinit tot ce îi era permis şi că s-a înălţat intr-atît, că declinul ei ar fi acum mai curînd o dare
ţ?1^6?1 ° a$tePtare a altor progrese", mir H întîmplător 9 atare schemă istorică a fost întoc-tătiif Un itajian' ^ Peninsulă, reminiscenţele Antichi-^M fuseseră în timpul^ Evului Mediu mai numeroase şi und Vl' dSCÎt aiurea-întocmai pe dos decît în Franţa, arta gotică arunca cele mai frumoase lumini. 91
Oricum ar fi fost, într-astfel se profila prestigiul italiene în Europa de la începutul secolului^6* XVI-lea încît dincolo de Alpi s-a adoptat fără m i^ greutate concepţia umanistă, italiană deci, a renast artelor. Ebraizantul Reuchlin a vizitat şi adm'"1 Florenţa „unde toate artele excelente îşi reveniseră f viaţă", însuşi marele Du'rer declara că pictura fuse a neglijată şi rătăcită vreme de o mie de ani care s-au scurs de la căderea Imperiului roman pînă cînd, dună două veacuri, italienii o readuseseră la suprafaţă In secolul al XVII-lea, flamandul Van Manders, germanul von Sandrat şi francezul Felibien des Avaux, care au redactat toate cele trei tratate de istorie a artei, au adoptat în linii mari schema lui Vasari.
Termenul de „Renaştere", inexact din mai multe privinţe, este pentru un istoric o mărturie despre conştiinţa pe care a avut-o despre sine o epocă. Florentinul Giovanni Rucellai nota în 1457: „Se crede despre epoca noastră de după 1400 că are mai multe motive de mulţumire decît oricare alta de cînd e Florenţa." în 1518, Ulrich von Hutten se uimea: „O, veac, o, învăţături, ce bucurie de a trăi!" Se mai aminteşte de asemenea afirmaţia lui Rabelais din Pantagruel: „Văd pe hoţii, pe gîzii, pe aventurierii, pe rîndaşii de acum mai docţi ca doctorii şi predicatorii de la noi."
Oamenii Renaşterii au simplificat istoria, căci Evul Mediu nu a pierdut niciodată contactul cu Antichitatea. Frustă în spirit, limitată în râspîndire, „Renaşterea carolingiană" a avut totuşi meritul de a fi păstrat şi recopiat numeroase manuscrise ale vechilor autori: uri preţios depozit pentru posteritate. Secolele al Xl-lea şi al XH-lea, la rîndul lor, au fost martorele reluăm studiilor clasice; s-a vorbit şi 'despre această ^ epocă, fără îndoială excesiv, ca despre o „Renaştere", în Franţa, m şcolile care au înflorit pe lîngă capitlurile catedrale, se comenta Virgiliu, Oyidiu, Juvenal, Statius, Horaţiu, Lucan, Sallustius etc. în dezbaterile morale nu se ezj * să se citeze De amiciţia de Cicero şi epistolele Seneca. Călugăriţele citeau cu devotament Arta de iuhi de Ovidiu; li se ofereau extracte comentate
92
Este oare nevoie să se demonstreze ,-a lungul atîtor veacuri ale Evului Mediu, este adevărat, foarte adesea defor-^ "r^orin reliefarea durabilului succes al Romanului *Tbei Troiei sau al lui Eneasl Un fapt mai puţin
os'cut, dar poate mai semnificativ: Petrarca avea în bibliotecă Liber ymaginum deorum de Albricus, un soi de dicţionar mitologic alcătuit la începutul secolului al XlII-lea. El 1-a folosit direct pentru a scrie cîntul al treilea din epopeea sa latină, Africa, care exalta figura lui Scipio. în acest fel, umanismul, de la naşterea sa, nu contenea a se inspira din compilaţiile medievale care se raportau la antichitate.
Operele de artă vădesc la rîndul lor că Evul Mediu uitase într-o mai mică măsură decît s-a crezut multă vreme unele teme. şi motive antice. Sculptorii romantici s-au inspirat din statui, basoreliefuri, stele şi sarcofage abandonate, de-a lungul refluxului ei, de către Antichitate. Vechiul timpan de la Saint-Ursin din Bourges, care reprezintă o magnifică scenă de vînătoare al cărei model a fost furnizat de un sarcofag, Hercule de la catedrala din Langres, capitelurile de la Vezelay care evocă răpirea lui Ganimede şi cele de la Saulienu ilustrînd o luptă de cocoşi sînt tot atîtea legături reînno-date cu civilizaţia romană. Pînă şi arta gotică a făcut apel la tezaurul Antichităţii, în Campanila lui Giotto, la Florenţa, sub înaltul patronaj al Profeţilor şi al Sibi-lelor, zeii planetari stau ge acelaşi plan cu Virtuţile, Ştiinţele şi Sacramentele. In catedrala din Reims, anumite statui, în special celebrul grup al Vizitaţiei, executat către 1230, au o alură atît de clasică încît sculptorului anonim i s-a spus „maestrul figurilor antice". Fără îndoială că acesta, în ciuda

ipotezei lui E. Mâle, nu fusese niciodată la Atena, însă şi-a căutat probabil sursa de inspiraţie în numeroasele ruine galo-romane dln regiunea oraşului Reims. Cel mai bun elev al .^maestrului figurilor antice", Villard de Honnecourt a ucrat §i e^ la Reims. Desenele sale probează cu pute-!SLeViden!ei Pre°cupările antichizante ale atelierului de aparţinea, căci a lăsat studii făcute direct după basoreliefuri galo-romane. Lista împrumu-_ Antichitate la care a recurs Evul Mediu ar
ea coritinua. Se cuvine să amintim, ca să încheiem, 93
că în Divina Comedie, Virgiliu este ghidul lui Dante Şj că'cea mai importantă construcţie intelectuală a Evului Mediu, Suma teologică a lui Toma de Aquino, încerca să împace mesajul lui lisus cu filozofia lui Artistotel. Pe vremea înfloririi maxime a umanismului florentin, demersul lui Ficino nu era diferit atunci cînd fac£a eforturi să-l creştineze pe Platon*.
După umanişti şi după Vasari, prea mult timp s-a tot afirmat că civilizaţia gotică epuizată se afla în decadenţă la sfîrsitul Evului Mediu. Dar o analiză profundă şi obiectivă revelează că aceasta era încă „o formă de cultură vie, ba chiar creatoare" (Galienne Francastel), a cărei supravieţuire ar fi trebuit să fie îndelungată. Ală-turîndu-ne opiniei lui L,. Hautecoeur, vom refuza să vedem în flamboyant doar „o degenerescentă a goticului, o manieră de proliferare canceroasă a elementelor sale". Dimpotrivă, nimic mai sobru decît corul abaţiei din Mont-Saint-Michel (sfîrsitul secolului al XV-lea). Supraîncărcarea ce complică şi uneori îngreunează cutare orfevrărie sau cutare jubeu nu trebuie să ne ascundă esenţialul. Grandiosul Retabie niayor de la catedrala din Toledo (începutul secolului al XVI-lea) străduindu-se în zadar să se înalţe pînă în vîrful navei înalte, punînd să evolueze sute de personaje, avînd o mulţime de nişe şi baldachine delicate ca nişte dan-teluri, este totuşi alcătuit cu claritate şi rigoare. Diferitele sale panouri, care reprezintă viaţa lui Christos şi a Fecioarei, rămîn perfect lizibile pentru credinciosul care se roagă la picioarele altarului. Arta medievală, după secolul al XlII-lea, se caracterizează printr-un efort de „a valorifica premisele gotice, formele, procedeele, decorul", în bisericile mari - la Metz, la Strasbourg, la Sees - se caută a se da mai multă lărgime golurilor ferestrelor şi navelor. Se preferă decuparea stîipilor în colonete delicate şi, pentru ca navele să pară mai zvelte, capitelurile sînt suprimate. Iriumia „verticalismul". Dat fiind că tăietorii de piatră şi cel care o fasonează sînt mai pricepuţi ca altădată, se n"1 mulţesc nervurile de piatră şi arcele frînte şi se l anse ^ acele bolţi zvelte, stelate sau în evantai care se număr
94
A. el;a în mod deosebit dar şi la Kutna Hora în - în -a Sau la capela Fugger din Augsburg - printre ai frumoase realizări ale artei europene. Mai cei<n decît oricînd se depun eforturi pentru ca golul să mh" dească în dauna plinului. Nu este aceasta tn.Logi-unei arte care a creat Sainte-Chapelle? Reţelele fine CA piatră care împart acum ferestrele şi de la care yine _ numai în secolul al XlX-lea - termenul de ^flamboyant", căci ferestrele polilobe şi elementele care le alcătuiesc au forma unduioasă a flăcării; cheile de boltă minuţios lucrate, care au un rol funcţional dar seamănă cu „stalactitele" din monumentele arabe; arcele în acoladă ale portalurilor, baldachinele infinit ajurate, galeriile şi balustradele lucrate ca nişte dantele,-elementele de coronament, ornamentele în forma de piramidă şi de floare: ce dovedesc oare toate acestea dacă nu o tehnică mai singură şi o civilizaţie mai rafinată decît acelea ale perioadei anterioare? Cine va demonstra că turnul clopotniţă de nord al catedralei din Chartres, capodoperă a eleganţei, construit la începutul secolului al XVl-lea, care se înalţă pînă la o sută cincisprezece metri, este mai puţin frumos decît un altul, din secolul al Xll-lea, mai auster şi mai scund? Stilul flam-boyant trece ca şi rococoul: amîndouă au fost momente
ale unei civilizaţii.
în secolul al XIV l ea şi la începutul celui de-al XV-lea, Italia era, din punci de vedere artistic, în căutarea unei căi proprii. Dar pe la 1380, Nicolas Bataille teşea celebra tapiserie cunoscută sub numele de Apoca-lipsa din Angers, uimitoare mai puţin prin lungimea ei, totuşi insolită - măsura o sută patruzeci şi cinci de metri - cît prin vigoarea desenului şi fericitul contrast al personajelor în tente luminoase pe fondurile albastre 5i roşiL între 1380 si 1420, la Paris şi în regiunea Loarei înflorea o şcoală internaţională de pictură şi de miniatură care a produs cărţi de rugăciune admirabile: minunăţii de punere în pagină, de fineţe şi de culori. Şi mcă de pe la 1400 Claus Sluter* sculpta la Champmol cei Profeţi meditativi şi puternici care anunţau pe cei ai lui Michelangelo. Fecunditatea artistică- a Europei ^taliene nu s-a dezminţit de-a lungul secolului al s' ~a ^e nu ^ ^ s^ se evoce decît poezia Madonelor a îngerilor muzicanţi ai lui J an Van Eyck, intensa
dln
viaţă spirituală din coborîrile de pe cruce Judecăţile de Apoi de Van der Weiden*, sobri» marţială a mormîntului lui Philippe Pot, âtmosfe6 "ica nelinişte şi vrajă care se degajă din miniaturile re i Rene (Livre du cceur d'amour epris), bogăţia ex rienţei umane şi artistice a lui Wit Stwosz* care a rVr cat şi sculptat la Cracovia, începînd cu 1477, un im *~ retablu, înalt de treisprezece metri şi lat de unspreze ^ adevărat summum al căutărilor medievale.
Tocmai am folosit intenţionat cuvîntul „căutări" s aceasta fiindcă arta gotică, în ultima sa perioadă de parte de a-şi pierde capacitatea de a evolua şi de â trăi pe seama a ceea ce dobîndise, s-a aventurat cu hotărîre pe cărări noi. Prin

acest fapt a contribuit la repunerea în discuţie a valorilor medievale şi la construirea civilizaţiei Renaşterii care, pentru a ajunge la frumuseţe avea nevoie să parcurgă meandrele realităţii. A nu căuta decît la Florenţa, în vremea lui Masaccio, naşterea noii estetici ar fi o tentativă de tot simplistă. Pentru ce să se izoleze Florenţa, chiar un teritoriu mai larg precum Italia, de ansamblul Europei şi să se refuze pentru restul Occidentului o participare la elaborarea valorilor artistice şi culturale care au înlocuit progresiv pe cele ale Evului Mediu? De ce să se fi constituit „stilul flamand" şi „stilul florentin" din secolul al XV-lea aproape independent unul de altul, cîtă vreme relaţiile economice dintre Flandra şi Toscana erau active? In realitate, goticul transalpin a contribuit în felul său la crearea artei din Renaştere. Ceea ce nu schimbă cu nimic faptul că tocmai Italia care, operînd sinteza experienţei celorlalţi, a propriilor cercetări şi a învăţămintelor pe care le-a solicitat cu mai multă intensitate decîţ înainte Antichităţii, a descoperit formulele estetice şi intelectuale care răspundeau cel mai bine aspiraţiilor din Europa vremii.
Arta occidentală, la sfîrşitul Evului Mediu, era internaţională pe scară largă şi resimţea cu putere influenţa Flandrei şi a Franţei. Jean Fouquet (14207-1480), care a vizitat Italia în 1443 şi 1447 şi a pictat la Roma un portret al lui Eugeniu al IV-lea, a fost considerat de italienii înşişi ca unul dintre cei mai mari pictori ai epocii. Jan Van Eyck* (t 1441) a fost trimis în doua rînduri în Portugalia de către ducele de Burgunoi •
•96
• tehnica sa - ca şi acelea ale lui Van der Goes Stilul ş ţa Lisabona în marele Retablu al sfîntului
"^ r6f ne care, în 1460, Nuno Goncalves a reprezen-^'W^n mărime naturală şaizeci de personaje stînd în tat .m e sau în genunchi în faţa sfîntului. Lucrarea este ^C1° u în ulei, ca acelea ale flamanzilor şi, aidoma PlCta ticuiui Mielului mistic, vasta compoziţie nu altera ^° ~;a ascuţită a detaliului. Relaţiile economice inten-Lisabona* şi Ţările de Jos de la sfîrşitul se-al XV-lea şi de mai încolo explică persistenţa literaturii flamande în Portugalia din epoca artei manuline pînă către 1540. Se achiziţionau retabluri şi manuscrise la Bruges* şi la Anvers; pictori din Nord lucrau la Lisabona şi la Tomar.
Nu este surprinzător că Germania, la sfîrşitul Evului Mediu, îşi întorcea faţa către Ţările de Jos, mai cu seamă după eclipsa suferită de Praga, centru artistic important al secolului al XlV-lea, atinsă în urmă de războaiele husite. Dar Italia, nu numai că nu a rămas izolată, dar a avut şi ea, în cursul secolului al XV-lea, frecvente contacte cu Flandra. Van der Goes* şi Van der Weiden au lucrat aici. Ducele Federico 1-a adus pe Juste de Gând la Urbino în 1473-1475. Cît despre regele Rene, el adusese cu sine la Neapole mai mulţi artişti flamanzi a căror înrîurire asupra lui Antonello da Messina pare să fi fost importantă. Astfel, Europa occidentală şi centrală au cunoscut, înaintea războaielor din Italia, pelerinaj artistic, Schimburi reciproce şi fuziune de stiluri şi estetici. Nimic mai semnificativ decît întrebările suscitate de Buna Vestirea fa la Aix (1442). Se pune întrebarea: cine este autorul? Flamand? Napo-litan? Sau mai curînd burgund, căci draperiile amintesc de cele ale lui Sluter? Nu se ştie. în privinţa altei lucrări, Pîeta de la Avignon, ea a fost atribuită pe rînd unui francez din nord, unui catalan, unui discipol al lui Nufio Gonşalves, unui elev al lui Van der Weiden. în
aPt, această capodoperă impresionantă este probabil a unui francez. Dar aceste ezitări sînt o dovadă a carac-XV i d^a ^^ internaţional al picturii din secolul al arr H' ^ moc* Deosebit într-un centru de cultură şi
M felUl Avi£nonului-iar UZlca* era Şi ea internaţională, dar aici flamanzii
nu ltalienii au deţinut multă vreme rolul principal. 97
Johannes Ockhegem (t 1495?), la început cant catedrala din Anvers, a devenit mai pe urmă °F maistru] lui Carol al VH-lea, Ludovic al XI-lea si al VIIMea. Josquin des Preş* (1450-1521), născiT^ Hainaut sau în Picardia, crescuse oricum în m r^ neerlandez, a făcut mai întîi o carieră italiană si a *-la Milano, la Roma, apoi la curtea familiei princ aU d'Este. După aceea, a trecut o vreme în serviciul l C Ludovic al XH-lea. Arcadelt (t 1557?) a condus cane]1 Julia din Roma înainte de a deveni capelmaistrul car dinalului^Charles de Lorraine, apoi muzicianul regelu' Franţei, încă mai internaţională a fost cariera lui R0_ land de Lassus* (1532-1594), tipic reprezentant al cosmopolitismului din Renaştere. Lin timp capelmaistru la Sân Giovanni în Laterano, a călătorit apoi în Anglia şi în Franţa, s-a stabilit cîtva timp la Anvers, apoi a devenit capelmaistrul ducilor de Bavaria. Polifonia a vibrat deci pe larg şi îndelung peste Europa.
Tehnica picturii în ulei este originară tot din Nord. Cunoscută încă din secolul al XlV-lea în Franţa şi în Germania, folosită, după Ghiberti, de către Giotto, ea a fost perfecţionată de flamanzi, în special de Jan Van Eyck care trebuie să fi găsit mijlocul de a face uleiul sicativ şi fluid în acelaşi timp. In plus, artiştii septentrionali resimteau mai acut decît cei din sud nevoia de a-şi proteja tablourile contra umidităţii. Din Flandra. secretul a ajuns la Napoli unde lucra Antonello da Messina*, care de altminteri vizitase oraşul Bruges. Acesta, stabilindu-se la Veneţia către 1473, procedeul a fost adoptat de artiştii veneţieni. Răspîndirea unei tehnici speciale reclamă o cercetare mai deosebită. Mult timp descoperirea perspectivei a fost pusă în seama florentinilor. Or, dacă se studiază cu atenţie Madona Cancelarului Rolin (Luvru), se ajunge repede la concluzia că „nu se poate face comparaţie între virtuozitatea de care dă dovadă un Van Eyck în mînuirea perspectivei liniare şi a liniilor de fugă şi începutul ezitant marcat în acelaşi moment de Masaccio. Marile capodopere ale punerii în perspectivă liniară sînt în Italia-datate în anii 1440-1460, sau

chiar 1470, în timp ce Madona de la Luvru este din 1418" (GaHen^ Francastel). Să se spună atunci că rolurile trebuie sa^ inversate? Mai bine s-ar concluziona că într-o epoca
Florenţa făcea comerţ activ cu Bruges, cele două caf rtistice s-au influenţat reciproc, căutînd şi una şi şcoli an situeze |umea exterioară în raport cu omul: tot o atitudine umanistă.
drept vorbind, dincolo de graniţele de şcoală, nişte rniri lăuntrice purtau întreaga artă europeană în direcţii noi. Părăsind cu încetul căile idealismului, artiştii deschideau ochii în faţa realităţii cotidiene, o măsurau - de aici cercetările asupra perspectivei -, se aplecau asupra omului, trupului, feţei, fie şi urîte, descopereau peisajul, în aceasta se află un demers esenţial al Renaşterii, însă nicidecum specific Italiei. Pictorii au fost determinaţi să acorde interes trăsăturilor individuale cînd au avut de înscris donatorii pe marginea tablourilor sau, dimpotrivă, cînd i-au integrat într-o „închinare" unui sfînt — formule care au supravieţuit multă vreme: să ne gîndim la marele retablu din Lisabona unde se văd rege, prinţi, cavaleri şi păcătoşi de rînd prezentat? sfîntului Vincent. Insă, graţie picturii de şevalet care s-a bucurat - începînd de prin 1435 - de o mare vogă, arta portretului a devenit un gen autonom care a refuzat anecdota, îndreptîndu-şi privirea numai asupra figurii. Portretul s-a afirmat la început în Franţa cu tabloul lui Girard d'Orleans care, către 1360, înfăţişa din profil un loan cel Bun cu privire goală şi barba oarecum neglijată. Apoi a prins a se dezvolta în Italia şi în Flandra în epoca Masaccio şi Van Eyck, fără a fi fost lăsat complet de o parte în Franţa, după cum stau mărturie Car ol al VH-lea şi Cancelarul Juvenal des Urs ins de Fouquet. Flandra s-a dedicat mai curînd decît Italia portretului din faţă sau din treisferturi. Stilul orenţei, dimpotrivă, s-a ataşat timp îndelungat pro-
filului
care, punînd în valoare linia, făcea mai vizibilă
istincţia tinerelor femei din aristocraţia toscană. Toto-, Piero Della Francesca* atunci cînd a imortalizat e lui Federico, duce de Urbino, nu a căutat să [lateze. Pare să îi fi făcut chiar plăcere să sublinieze ten' enul nasului uluitor de coroiat inteligenta urî-landaa*PriniUlui umanist- Celebrul tablou al lui Ghir-ai° , Bătrînul cu nepotul său, de la Luvru, arată o 99
grijă egală pentru adevăr. Pictorului i-a fost la să opună delicateţea din trăsăturile nepotului, a lui greoi al feţei şi mai cu seamă al nasului înrnu de negi al bunicului. Totuşi, acesta din urmă ar""1 expresie binevoitoare şi nu produce copilului teanr° încă mai mult decît italienii, portretiştii flamanzi d'3 secolul al XV-lea s-au dovedit a fi martori atenţi ai f* gurilor din vremea lor. Cum să nu 1
Fecioara cu
...«nuli atenţi ai
_. ~vx* viemea lor. Cum să nu se evoce ai Fecioara cu canonicul, Van der Paele de Van Eyck u ' artist poreclit uneori „Jan fără milă"? în portretul canonicului, el nu a cruţat „nici un rid, nici un neg, nici o cută a pielii sau a cărnii, nici un stigmat al oboselii sau al epuizării". I s-a putut chiar stabili donatorului diagnosticul de arterosclerozâ. Astfel, secolul al XV-lea, pînă şi în operele religioase, repune în drepturi oamenii cu mizeriile şi defecţiunile lor. A devenit sensibil la diversitatea figurilor: descoperă aici o temă inepuizab'ilă pentru artă. Dacă Renaşterea a fost, în străfundurile sale, o întoarcere către om, atunci se poate trage concluzia pe dată că portretiştii secolului al XV-lea au fost nişte mari umanişti şi autentici promotori ai noii culturi, în tot cazul, de la un capăt la altul al Europei, omul de toate zilele apare în operele pictorilor şi sculpturilor şi adesea este tratat fără indulgenţă. Băiatul din muzeul de la Dresda, atribuit lui Pinturicchio* are privirea dură şi vicleană; Zuccone (Chelul) de Donatello are corp de atlet, dar trăsăturile unui degenerat, în marele retablu al lui Wit Stwosz, toată obştea Cracoviei, fetele şi moşnegii, burghezii şi cătanele sînt observaţi cu minuţiozitate. Pentru că omul individual - iar nu doar idealizarea sa angelică sau caricatura diabolică - este demn de interes, artiştii se reprezintă pe ei înşişi. Căpăţîna cheală a lui Ghiberti* se detaşează pe ancadramentul baptisteriului din Florenţa; un cavaler visător de pe altarul Saint-Bavon din Gand nu este altul decît Jan Van Eyck. Iată şi pe maestrul Pilgram, artist austriac de Ia începutul secolului al XVI-lea, care întredeschise o fereastră de piatră sub altarul catedralei din Viena p care a sculptat-o; întovărăşit de instrumentele specii^ > el îşi exhibă trăsăturile osoase, părul lung, cu deli . pe buze. în curînd va apare Michelangelo, Nico îndurerat din Pieta de la Florenţa, zdreanţă omeneas
100
faţă gîlcevitoare din Judecata din urmă a Sivf -Exemple între atîtea altele, căci de la 1360 la l «5 de artişti s-au înfăţişat, de la Gentilo da fUT Veronese, incluzîndu-i pe Rafael ş^Lr f^ la ritului a evoluat în mod evident în cursu ' une? SfT lllungi perioade. In secolul al XV-lea mo71 ? «pozează; prizoniere ale lor însele, nu iau a^ "" Hajoase în faţa istoriei. Artistul le s udiază t "S' • cu necruţare. Dimpotrivă, în ±XSîV™?aSlbl1'
-
. rtstul le studiază impasibil, uneori cu necruţare. Dimpotrivă, în secolul al XVI-lea, timp ce dimensiunile tablourilor se măresc, portretul ine mai puţin firesc. Admirabila Măria
-a,

n tmp ce mensune tablourilor se măresc, portretul devine mai puţin firesc. Admirabila Măria Tudor -Măria cea cumplită - pictată de Antonio Moro nu-şi poate disimula caracterul dur şi inteligenţa redusă, dar în mină fine un trandafir.
Altă probă a interesului reînnoit faţă de lumea de toate zilele; locul în creştere acordat peisajului, naturii studiate cu o curiozitate aproape ştiinţifică. Cele două sute patruzeci şi opt de figuri din polipticul Mielului mistic se profilează pe un peisaj aerat şi luminos care poate părea artificial, însă botaniştii au identificat aici mai bine de cincizeci de specii de plante şi flori. Cît despre oraşul care constituie fondul decorului din Madona din Autun, tot de Van Eyck, nu este un oraş visat; specialiştii au probat că este vorba de Liege. Pescuitul miraculos de Conrad Witz (muzeul din Geneva) nu este scutit de unele stîngăcii naive. Tabloul a fost, la vremea sa (1444), cea mai exactă reprezentare a unui peisaj european. Se zăresc nu numai lacul şi oraşul Geneva, dar şi masivul Saleve uşor de recunoscut, şi, -în depărtare, culmile înzăpezite ale Alpilor. O operă cu deosebire importantă în privinţa locului pe care îl deţine peisajul este Fecioara cu pruncul de Gio-vanni Bellini*. lisus şi Măria, care ocupă centrul tabloului,^ sînt poate de mai puţin interes decît peisajul de fără înfăţişat pe larg în spatele lor şi aparent fără legă-ura cu dînşii. Vitele, în picioare sau lungite, care pasc dţ adăP°stuI unei palisade, puţurile cu sistemul lor fix [Ur-SCOatere a apei, burgul apropiat, pe o uşoară ridică-d a' Slnt indicaţii precise - chiar de ordin economic ->;SeP,re VaJea Joasă a Padului unde creşterea animalelor a b aZa PC stabu^a permamentă ori semipermanentă (g ş O1\ Şi— era legată organic de agricultură" ereni). Insă peisajul nu poate fi decît un decor, în 101
Livre du amr d'amour epris atribuite regelui R arbori, rîuri şi cer sînt menite să creeze o atrnosf ^' multe tablouri ale marelui maestru al şcolii de l ^n*11 nare, Albrecht Altdorfer* (1480-I538X şi mai ale -Prinderea lui Ixux, frunzişul scăldat în -umbră deasu ^ unui cer brăzdat de roşu contribuie la tragicul se evocate, în epocă nu numai Altdorfer, dar şi Grii ^ wald* şi Diirer transfigurează natura la modul fanta^ tic. în sfîrşit, Leonardo* îşi proiectează figurile pe de" părtări din ce în ce mai vaporoase care se şterg, ireale" în pîclă. Se observă la începutul timpurilor moderne' într-o parte ca şi în cealaltă a Alpilor, că peisajul este el singur demn de interes şi că poate fi însufleţit. Diirer face acuarele fără prezentă umană sau animală; Gior-gione*, în faimoasa Furtună, aruncă în două colturi ale tabloului bărbatul în roşu şi femeia care alăptează un copilaş; el acordă frunzişului, rîului, podului, zidurilor din Castelfranco o evidentă prioritate. Este deschisă calea pentru peisagiştii olandezi ai secolului al XVII-lea. în acelaşi timp se precizează studiile de ecleraj. Unele miniaturi ale regelui Rene prezintă personaje plasate în contre-jour în faţa soarelui care scăpată şi o cameră regală unde lumina provine de la făclii invizibile: procedee pe care le vor relua „iluminiştii" de la sfîrşitul secolului al XVI-Jea şi din secolul al XVII-lea. Grtine-wald şi Altdorfer manifestă de asemenea o predilecţie marcată pentru ecleraje stranii, aproape romantice, din care se va inspira pictura veneţiană.
în acest fel, cercetările care au transformat arta europeană între secolele XIV şi XV nu au fost în exclusivitate opera Italiei. Totuşi, oamenii din Renaştere au trăit sentimentul că Italia le aducea o eliberare, o civilizaţie superioară mai ales pentru că ea le pusese la dispoziţie valorile lumii antice demult uitate. Acest sentiment nu era doar o iluzie. Adevărul este că Antichitatea nu a fost niciodată uitata cu desăvîrşire, însă ea fusese transformată. Călugăriţe^ citeau pe Ovidiu, dar un Ovidiu moralizat, în Romanu Troiei sau al lui Eneas, în unele „traduceri" din Titus Livius ori din Valerius Maximus, în miniaturi, erou an
102

prefăceau în cavaleri, zeiţele în doamne de curte ^h^cate după moda din timpul lui Carol al Vl-lea sau î07 j aj vil-lea- Un Cezar sculptat Ia Pierrefonds la -putui veacului al XV-lea ni se prezintă sub aparen-^urtui războinic bărbos, în zale şi cu o spadă irnpo-ta Umaniştii s-au străduit dimpotrivă, fără să le şi Z ească tot timpul, să regăsească o Antichitate mai \itentica. Dintre ei, cei dintîi, începînd cu Petrarca, au constituit în căutători şi colecţionari de manuscrise în care au regăsit opere de Tacitus, scrisori de Cicero, piese de Plautus. Insă Antichitatea nu fusese doar romană, de unde şi interesul iscat pentru limba greacă favorizat de venirea în Italia, încă dinainte de luarea Constantinopolului, a unor călători şi refugiaţi bizantini. Soli ai cardinalului Bessarion au scotocii lumea mediteraniană în căutare de manuscrise greceşti, loan Lascaris a făcut două incursiuni în Orient, pe spezele familiei Medici, cu scopul de a căuta aici opere elenistice. Din al doilea voiaj a revenit, în 1492, cu mai • bine de două sute de manuscrise greceşti. Biblioteca Vaticanului cuprindea la venirea lui Nicolae al V-lea*, în 1447, trei lucrări redactate în greceşte; la moartea pontifului* în 1455, biblioteca avea în total trei sute cincizeci. Toma de Aquino dorise să împace pe lisus cu Aristotel, dar nu ştia greceşte, ceea ce îi reproşa în veacul al XV-lea Lorenzo Valla, un erudit cu spirit ascuţit. Un patrician din Veneţia, Ermolao Barbaro (1454-1493), a decis din contră să abandoneze vechile traduceri latine din Aristotel în favoarea textelor originale. El a opus astfel „peripatetismului scolastic, sprijinit pe versiunile arabă şi dominicană ale Evului Mediu, un Aristotel înţeles mai precis" (A. Renaudet). Lefevre d'Etaples, un elev al lui Barbaro, s-a specializat la sfîrşitul secolului al XV-lea şi începutul secol u-ui al XVI-lea în traduceri din Aristotel*. Pentru intelectualii din Evul Mediu, Platon nu era altceva decît un nume. Redescoperirea sa de către umanişti este unul ,ln Principalele titluri de glorie ale Renaşterii şi ea i se datorează Florenţei.

y *" an" '30 ai secolului al XV-lea, un sicilian, Gio-
Van"1 AurisPa' care urma să fie dascălul lui Lorenzo
de a> ad"cea cu sine la Florenţa un întreg ansamblu
Manuscrise greceşti pe care le cumpărase de la
103
Constantinopol. între acestea, se găseau operele co plete ale lui Platon. La cîţiva ani, cu prilejul concil' lui de la Florenţa (1439-1440), a venit în Italia filozo~ ful bizantin Gemisthos Plethon, maestrul de la Mistr ~ Aici, el a suscitat entuziasmul în studierea Dialo^urilo' lui Platon şi a fost la originea acelei mari controverse între partizanii lui Platon şi partizanii lui Aristotel, care urma să se prelungească în tot veacul al XV-lea'si al XVI-lea şi să cristalizeze curentele filozofice ale epocii Exact într-o asemenea atmosferă, Cosimo cel Bătrîn* sensibil în faţa aspiraţiilor şi gusturilor florentine, s-a hotărît să ofere sprijin studiilor platoniciene. I-a fost prezentat un tînăr elenist de vreo douăzeci de ani Marsilio Ficino*. Cosimo i-a oferit aprecierea sa şi, în 1462, i-a pus la dispoziţie o vilă, la Careggi, o bibliotecă şi un venit. I-a cerut în schimb să-şi consacre viaţa studiului filozofiei platoniciene. Acesta a fost punctul de plecare al „Academiei" din Florenţa, care urma să aibă atîta influenţă în Italia şi în afara acesteia, dintr-un triplu punct de vedere: filozofic, religios şi artistic. Cînd a murit Cosimo, în 1464, Ficino tradusese deja zece dialoguri de Platon. Pe celelalte le-a lucrat în următorii patru ani. Din Italia, pasiunea pentru limba greacă a cîştigat teren şi în ţările transalpine. A fost omagiată numaidecît la Paris, la Oxford, la Alcala, la Louvain, la Nuerenberg. Traducerea în latineşte datorată lui Thomas Morus a Dialogurilor lui Lucian (1506), a lucrării Novum Testamentum, datorată lui Erasmus » (1516) - textul grecesc era în acest caz însoţit de o nouă traducere latinească, diferită de a Vulgatei -, Comentarii linguiK grectz (1529) de Guillaume Bude*, traducerea franceză a lui Amyot la Vieţi paralele de Plutarh (1559) au fost nişte evenimente. In 1578, Thesaurus lingua: grecie de Henri II Estienne, monument de erudiţie, a oferit elenistilor instrumentul de lucru preţios care încă le mai lipsea.

Printre occidentalii din Evul Mediu, cunoaşterea ebraicei era şi mai rară decît cea a limbii greceşti. De-a lungul unei perioade substanţiale, cultura evreiască^a rămas pentru creştini asemenea unei cărţi închise, m pofida legăturilor dintre religia lui Christos şi religia lui Moise. Totuşi nuclee de populaţie evreiască existau i multe dintre marile oraşe europene: la Frankfurt,
104
Praga, Roma etc. Numai că proximitatea în spaţiu 'creează în mod obligatoriu afinităţi culturale. Uma-°- mul care urmărea în toate domeniile întoarcerea la -1 are', este marele responsabil pentru relansarea studi-!. e5raice. Cele două treziri au fost solidare şi au avut ca numitor comun dorinţa de a relua un contact direct cu Sfînta Scriptură, în ciuda faptului că o tradiţie ezoterică evreiască, Kabbala*, în mare parte reformulată în Spania în secolul al XlII-lea şi că o întreagă literatură creştină - dar impregnată de mistică evreiască - reuşise în Evul Mediu într-un mediu de convertiţi spanioli, Italia umanistă este cea care a dăruit culturii ebraice o rezonanţă internaţională. La mijlocul secolului al XV-lea, graţie lui Nicolae al V-lea şi prin eruditul Gianozzo Manetti, aflat în slujba sa, Biblioteca Vaticanului a devenit cea mai bogată din Occident, nu numai în opere greceşti, dar şi în cărţi evreieşti. Cîţiva ani mai tîrziu, Pico della Mirandola (1463-1494), pe care israeliţii din Padova şi din Peruggia îl iniţiaseră în Kabbala, a izbutit sa-şi adune circa o sută de opere evreieşti. El a fost marele promotor al studiilor evreieşti pe vremea sa şi a exercitat o influenţă decisivă asupra lui Reuchlin (1455-1522) care 1-a vizitat la Florenţa. Reuchlin, autor al primei gramatici ebraice redactate de un creştin (1506) şi autor a două lucrări referitoare la Kabbala - De arte kabbalistica şi De verbo mirifica -, a fost, la începutul secolului al XVI-lea, principala •autoritate europeană în materie de literatură evreiască. Astfel, mistica emanată din Kabbala a devenit una din componentele culturii filozofice şi religioase a Renaşterii. Fără aceasta nu poate fi înţeleasă gîndirea vizionară şi sincretică a unor Gilles de Viterbe şi Guillaume Poştei*.

A Gargantua îi scria fiului său: „înţeleg şi vreau să
^veţi limbile ca pe apă. Mai întîi greaca... în al doilea
p latina; şi apoi ebraica pentru cărţile cele sfinte..."
rogram revoluţionar dacă se ţine cont de faptul că
roulţi tradiţionalişti afirmau o dată cu Dorpius - un pro-
or din Louvain - că a pricepe textul grecesc al
BibT1§heliiIor nu are nici un fel de utilitate fr studiul
ras ^Hi • ^ ^ Un ^omo trilinguis a fost un ideal relativ L<y • *n ^Umea umaniştilor. Aşa că s-au creat la Jvam (1517), Oxford (1517-1525), Paris (1530) 105
colegii trilingve sortite unui durabil viitor. Cel de Paris,- „nobila şi trilingva academie" a devenit Coir a de France. Apoi, cum să se uite că unul din mo mentele Renaşterii, dintr-un dublu punct de vedere erudiţiei şi al tiparului, este celebra Biblie poliglotă d la Alcala întocmită la cererea cardinalului Cisneros1? Concepţia acesteia era totuşi de factură medievală- în mijloc Vulgata, de o parte şi de alta textul ebraic şi textul grecesc din Septuaginta: pentru

Vechiul Testament diferitele versiuni erau plasate în coloane paralele. Cis-neros preciza că adoptase această dispunere pentru a aminti locul pe care îl ocupă Biserica romană între Sinagogă şi Biserica grecească: poziţia analogă celei a lui Christos pe cruce între cei doi tîlhari! însă demersul umanist s-a însoţit imediat cu o atitudine revoluţionară, Lefevre d'Etaples în Quintuplex psalterium şi Erasmus în Novum testamentum nu au pregetat să corecteze ori să ignore Vulgata. In asemenea condiţii, cum ar fi putut reformatorii să nu vadă în renaşterea scrierilor vechi şi a celor religioase două mişcări conjuncte şi solidare? Să revedem mai degrabă prefaţa scrisă de Theodore de Beze* pentru a sa Istorie ecleziastică a Bisericilor reformate din regatul Franţei (1580): „Că barbaria înecînd cu totul ştiinţa limbilor se cădea ori să pogoare Dumnezeu printr-o minune iarăşi darul limbilor, ca la începutul Bisericii, asupra apostolilor, ori să pună la loc metodele obişnuite de învăţare a limbilor şi să se poată citi iarăşi înscrisul (era trilingv, n.a.) de la capul Domnului de pe cruce: lasă că studiile de ştiinţe liberale au sculat spiritele înainte vreme de-a binelea adormite."
Ridicarea la loc de cinste, pe o scară necunoscută pînă atunci, a trei mari literaturi vechi a fost aşadar un fapt în epoca Renaşterii. La acest capitol, umanismul şi tipăritura s-a sprijinit reciproc, chiar dacă este drept ca tiparul a difuzat în acel moment un număr considerabil de lucrări care nu reflectau noua cultură: almanahuri, romane cavalereşti, vieţile sfinţilor etc. Este simptorna-" tică introducerea invenţiei lui Gutenberg la Paris, uj 1470, de către Guillaume Pichet care a fost iniţiatorul umanismului. Se ştie că prin alte părţi, cei mai mân tipografi ai vremii, Aldo Manuzio, Frobem, Josse Bade-familia Estienne, Christophe Plantin etc., au fost
106
.. ijteraţi eminenţi. Ei au difuzat publicului cultivat u j Celor Vechi. Imprimeria aldină de la Veneţia, 6 ,494 şi 1515, nu a scos mai puţin de 27 de ediţii ;Des din autori greci. Feluritele opere ale lui Ver-lius au fost editate de 546 de ori, din 1460 la 1600, *>rt ţn latineşte cît şi în traduceri. Dacă se adoptă cifra a edie de l 000 de exemplare pe ediţie, se conchide că "el puţin 546 000 exemplare „Virgiliu" au tost lansate ne piaţa europeană de la mijlocul secolului al XV-lea pînă la sfîrşitul secolului al XVI-lea. în 1530, s-au tipărit în Franţa operele a 40 de autori greci - 32 dintre ei în original - şi a 33 de clasici latini. Interesul pentru operele din vechime a crescut în cursul secolului al XVI-lea. Pentru perioada anterioară lui 1550, nu cunoaştem decît 43 de traduceri din opere latineşti şi greceşti. Dar între 1550 şi 1600 au fost 119.
Tiparul nu ar fi cunoscut succesul de care a avut parte dacă publicul nu era gata să-1 primească. Se vorbeşte mult - fără doar şi poate prea mult - despre o istovire intelectuală într-un Ev Mediu pe sfîrşite. în realitate, şcolile s-au multiplicat în această perioadă binecunoscută ca decadentă: şcoli „secundare" unde copiii făceau cunoştinţă cu gramatica latină, principalele pasaje ale Vulgatei, Dicta Catonis şi cîteva extrase din Cicero, Virgiliu şi Ovidiu şi cu precădere universităţi. La finele veacului al XlV-lea se puteau număra în Europa patruzeci şi cinci de studia generalia. Veacul al XV-lea a mai văzut apărînd alte treizeci şi trei noi, iar prima jumătate a celui de-al XVI-lea, încă alte vreo cincisprezece. Aceste ultime realizări au avut loc mai cu seamă în ţările care înainte fuseseră private de universităţi: Spania, Portugalia, Scoţia şi mai ales în Imperiu unde existau în 1520 optsprezece universităţi faţă de cinci în 1400. Umanismul nu a cîştigat decît fiindcă îi fusese pregătit terenul.
îar Renaşterea nu s-a împlinit pe plan artistic decît graţie arheologiei. De bună seamă nu a adus la lumină temple, nici amfiteatre, nici bazilici. Dar şi-a extins mvestigaţia, cu un Cyriaque d'Ancona sau cu un Giuliano da Sân Gallo, la ruinele Italiei de Sud şi din
107
Sicilia, la cele din Franţa meridională, ale Grecie" Asiei Mici. Roma, totodată nu putea să mai atraev ^ mod cu totul special, privirile oamenilor din ce în' ^ mai pasionaţi de lucrurile antice. Giovanni Vili ^ revenit de Ia jubileul din 1300, a luat hotărîrea, la sn ' tacolul ruinelor din Roma, să se facă istoric î Dittamondo (învăţăturile, lumii) compusă către 1359 d Fazio degli Uberti, Roma în persoană, o bătrînă zdrenţăroasă, povesteşte vizitatorilor imaginari gloria şi triumfurile de odiriioară; le împărtăşeşte istoria celor şapte coline şi concluzionează: „Cine poate şti cît de frumoasă eram". Pe la 1430, toscanul Poggio redactează un Ruinarurn urbis Roma; descripţia, fruct al peregrinărilor sale prin oraş. în premieră, ruinele sînt studiate pentru ele însele. Poggio pare să fi fost chiar un colecţionar de inscripţii. Cîţiva ani mai tîrziu, în 1447, Biondo da Forli scrie Roma instaurata unde, slujindu-se de autori vechi, în speţă de Frontin, încearcă să descrie oraşul de altădată, acum dispărut. Mai tîrziu, Roma trimphans a cărei primă creaţie datează din 1482, apare deja ca o lucrare de arheologie în eboşă. Papii se excedează şi ei: Pius al II-lea pune să fie transportat cu lectica la Tusculum, Albe, Tivoli, Ostia, Falerno. „Ia notă de tot ce a avut sub ochi, cercetează vechile drumuri romane, vechile apeducte" (J. Burckhardt). Un edict din 1462 - prima dintr-o lungă serie de măsuri rămase fără efect - interzice pe viitor degradarea monumentelor antice, în 1518-1519, Rafael îl va implora pe Leon al X-lea să dispună protecţia ultimilor mărturii din Antichitate.
Apar primele muzee. Deja Paul al II-lea (1464-1471) adunase o cantitate importantă de bronzuri, pietre gravate, .antichităţi de tot felul. Această colecţie s-a împrăştiat din păcate după moartea sa. Dar Sixtus al IV-lea* (1471-1484) a dat numele său fondării muzeului Capitoliului care conţinea la origine celebra Lupoaică etruscă, un bust al lui

Domiţian şi un Hercuw - toate trei din bronz - Leu devorînd un cal, Extragerea spinelui şi Ţiganca. La puţină vreme, luliu al IHea (1503-1513) a fondat un alt muzeu - cel de la Belvedere - unde a instalat o serie de statui recen descoperite, căci săpăturile arheologice au fost una tu marile noutăţi ale epocii. Sub Alexandru al VMe
108
Casa aurită a lui Nero şi la termele lui
09-1503),
au descoperit „groteştile" - care ar trebui scrise
- fiindcă era vorba despre nişte decoraţii şi complicate pe care Cei Vechi le plasau pe H rile şi bolţile palatelor dar care, în Roma Renaşterii
21 -„.an îngropate sub nivelul solului, în ceea ce s-a
aparcau & f- î • -r»--*
rezut la început a fi grote. In aceeaşi epoca a fost găsit
\ Anzio Apollo din Belvedere. Sub luliu al Il-lea au fost aduse la suprafaţă Laocoon, Venus din Vatican, Tonul, Ariadna adormită şi multe alte statui. De aici îiiainte', aristocraţia din Roma ţinea să aibă colecţii în stare să rivalizeze cu cele pontificale. Săpăturile întreprinse de familia Farnese*, între 1540-1550, la termele lui Caracallâ se numără printre cele senzaţionale ale veacului, încă dinainte de 1548, grupul Dirce (Taurul) erau descoperite, în 1550, Aldrovandi, trecînd în revistă piesele din „muzeul" Farnese, găseşte acolo cel puţin cincisprezece statui şi grupuri de statui provenind de la Terme. De fapt, familia Farnese dispunea de trei colecţii antice: una în palatul cel mare de pe malul stîng al Tibrului, alta pe malul drept la Farnesina, a treia în grădina lor de pe Palatin. Către mijlocul veacului, familia della Văile, alături de Farnese, se numărau printre cele mai bogate familii din Roma în ceea ce priveşte colecţia de antichităţi. Vizitîndu-le palatul în 1525, jurisconsultul german Jean Fichard, un tip arid, exact şi puţin disponibil entuziasmelor nu şi-a putut reţine un strigăt de admiraţie şi a declarat: „Adevărata comoară a Antichităţii aici se găseşte." La sfîrşitul secolului, acest elogiu trebuia rezervat familiei Medici. fo 1575, un cardinal din această familie, Ferdinando, care urma să fie mare duce de Toscana, achiziţionează vila care se va chema de acum „Vila Medici". Pentru 4000 de scuzi (117,600 kg de argint fin), el devine pounei colecţii destul de reputate, Capranica. 1583, a cumpărat grupul Niobidelor, recent pe Esquilin, şi în anul următor statuile pala-U1 della Văile. Printre acestea se găsea şi vestita °e se află acum la Florenţa. Toată perioada ™- a ^ost marcată de descoperiri arheologice. cu u-din Arezzo a fost găsită în acest ora? m 1555 Os a fnervă etniscă. La Roma, fragmente din Arapa-au fost aduse la iveală în 1568, Nunţile aldobran-109
sesorul^ POI, în
dine în 1606. Sînt explorate grotele vaticane urH plăcea lui Clement al VIII-lea să se roage, în i c6-/' întregul oraş a fost cuprins de o vie emoţie cînd găsit catacombe aproape de via Salaria şi, curînd " aceea, de jur împrejurul Romei. Colecţiile de antichităţi din Roma, chiar erau, dacă nu deschise publicului în maniera noastre actuale, cel puţin accesibile vizitatorilor cui vaţi şi dornici să le admire. La sfîrşiml sejurului său roman (1581), Montaigne văzuse suficiente statui' ca să-şi poată manifesta preferinţe: „Adonisul care se află la episcopul din Aquino, lupoaica de bronz şi copilul care îşi smulge spinele, la Capiîoliu; Laocoon şi Antinous, la Belvedere; Comedia, de la Capitolul-Satirul de la via cardinalului Sforza." Vizitatorii erau destul de numeroşi ca să justifice, încă din prima jumătate a secolului, alcătuirea de cataloage spre orientare. Primul a apărut în 1537. Au fost importante mai ales două: cel al lui Ulisse Aldrovandi din Bologna, Delle xtatue antiche, che per tutta Roma, in diverşi luoghi e case si veggono (1556), şi cel al recunoscutului anticar al Farnesilor, Fulvio Orsini, Imagines et elogia virorum iliustrium et eruditorum ex antiquis lapidibus et numismatibus expres sa,
Deoarece turiştii eruditi deveneau numeroşi •- iar turismul umanist era un lucru nou -, a devenit repede necesar a li se pune la dispoziţie cărţi despre monumentele din vechea Romă. Asemenea cărţi corespundeau, în domeniul arhitecturii, cataloagelor de statui ale lui Aldovrandi şi ale lui Orsini. Rabeiais, pe cînd stătea la Roma, s-a gîndit să redacteze şi el una, dar i-a luat-o înainte publicarea lui Urbis Ronue topographia de Bartolomeo Marliano (1544). Savantul acesta se obişnuise, pe vremea aceea, să organizeze promenade arheologice la Roma: se vizitau ruinele sub competenta sa oblăduire, citindu-se la nevoie pasaje din autori vechi care puteau avea legătură cu ceea ce se vizita. Pentru uzul amatorilor de artă antică librăriile Romei vindeau, încă din secolul al XVI-lea, planuri şi reconstituiri ale capitalei Cezarilor, în momentul cînd a murit, în 15- -Rafael lucra la o reprezentare a Romei care ar înfăţişat-o „restabilită în cea mai mare parte, cu fata antică, în incinta ei originară şi în proporţiile părţil°r
110
•te" Ca să ducă la capăt aşa ceva, scrie un con-"J ^ Rafael* a „trebuit să facă săpături în interi-temp ,.n'ejor şj în siturile ascunse, iar rezultatele con-0rUH" cu descripţiile şi dimensiunile din autorii vechi. Această lucrare a umplut de atîta admiraţie pe Papă şi toţi cetăţenii încît lumea toată îşi ridica privirea tre autor ca spre o fiinţă trimisă de înaltul cerului ca C" îi pună la loc Oraşului etern măreţia de odată." planul pregătit de Rafael ar fi avut şaisprezece file consacrate celor şaisprezece regiones din Roma lui Augus-tus Primul plan arheologic al Romei de care avem

ştire a fost scos de către un colaborator efectiv al marelui artist, în anul 1527. Planul era dezamăgitor. Mai riguros a fost acela pe care 1-a inserat Marliano în Urbis Roma: topographia din 1544. Au urmat alte reconstituiri, mai importantă fiind aceea a gravorului francez Du Perac care trăia la Roma. El i-a închinat lui Carol al IX-lea, în 1574, Urbis Roma; sciographia.^Este nevoie să se precizeze că în ciuda efortului ştiinţific real, aceste reconstituiri comportau o doză mare de fantezie.
în orice caz, redescoperirea - s-ar putea zice recuperarea - Romei antice în epoca Renaşterii a fost de o importanţă incalculabilă pentru cultura şi arta continentului. Cărţi şi stampe au făcut cunoscute în sute de mii de exemplare ruinele şi statuile vechii capitale a lumii. Dar Roma exporta mai mult decîL nişte imagini, în 1540, Primaticcio, trimis de Francisc l a pus să se facă mulaje după celebrele statui antice şi s-a întors la Fontainebleau cu treizeci şi trei de lăzi cu mulaje şi marmură, între prinţii italieni, ducii de Toscana şi de Mantova- au fost cei mai avizi după antichităţi iar ambasadorii lor de pe lîngă papă aveau, între altele, şi misiunea de a-i ţine la curent cu săpăturile, descoperi-nle Şi momentele propice. Maximilian al II-lea se interesa de asemenea de arta greco-romană. în 1569, j s-a comandat de la Roma un Hercule, o Afrodită, bus-unle lui Socrate şi Antoninus, precum şi un Mercur. Aceste statui au trecut Brenner-ul în lectici.
111
artiştilor pentru sculpturile şi monumentele a mers în creştere de-a lungul secolelor din
Renaştere. Este de la sine înţeles că acesta s-a festat mai de timpuriu în Italia decît dincolo de Pentru a sculpta altarul baptisteriului din Pisa (12<sn\ Niccolo Pisano s-a inspirat după un sarcofag conse în Camposanto din oraş unde sînt reprezentaţi Fedra &-Hipolit. Fecioara, în panoul consacrat regilor rna ^ seamănă cu o matroană de pe vremea Liviei. Nas i drept al personajelor, pliurile regulate ale veşmintele bărbile încreţite ale regilor orientali par a aparţine unei opere romane. Demersul lui Niccolo Pisano este acela al unui precursor, căci trebuie aşteptat începutul secolului al XV-lea pentru a descoperi - cu deosebire în cazul Florenţei - o pornire partizană destul de generală de a imita Antichitatea, aliată de altfel unui durabil ataşament faţă de tradiţiile gotice, în 1401, Brunel-leschi, în Sacrificiul lui Abraham, îi dă conducătorului de catîri aerul Băiatului cu spinul elenistic. Ghiberti, concurentul său pentru poarta de bronz a Baptisteriului Sân Giovanni tratîhd acelaşi subiect decorează cu ornamentaţii vegetale altarul sacrificiului şi mai cu seamă modelează nudul lui Isaac „cu dragoste şi aproape cu voluptate". Ghiberti, care vizitase Roma, purta o fervenţă admiraţie operelor antice. Pe unele le obţinuse din Grecia la un preţ ridicat. Admirînd la colecţionari unele statui alexandrine nota în ale sale Comentarii ca „vederea fie într-o lumină vie, fie într-o lumină dulce, nu ajungea ca să le poată surprinde finetea şi că doar atingerea izbutea să le-o descopere". Togati romane, îngeri purtători de coroane care reiau motivul Victoriilor susţinînd o imagine încadrată de^ lauri, îşi fac apariţia şi în lucrările lui Ghiberti. în 1406-1407, Jacopo Della Quercia, sculptînd mormîntul lui Ilaria del Caretto, plasează sub gisant, cu o linie încă medievala, un soclu ornat cu putti reuniţi prin ghirlande: o inovaţie fără precedent. Cînd lucrează după aceea la Bologna, el dă lui Adam şi Evei goi din basoreliefurile de^la Sân Petronio o plenitudine corporală aproape păgînă. Pe aici înainte, Antichitatea devine un depozit preţios din care artiştii se aprovizionează copios, uneori cu ele cienţe de tact. Filaret, elev de-al lui Ghiberti, exeCU poarta de bronz de la Sfîntul Petru din Roma 1445), nu se sfieşte să reprezinte aici nu numai cap împăraţilor romani, dar şi pe Leda şi Lebăda, Gem
112
Marte şi Pallas. Cu Donatello* (1386-1466), artist P6 . genial, de o excepţională autoritate, lecţia anti-^M^este mai bine asimilată şi elevul îşi întrece ma-•• £)avM/-ul nud, în bronz, de la Bargello, nervos şi eştrljj gj-e mişcarea din şold a statuilor greceşti. Pentru ' Cantona de la domul din Florenţa, a cărei friză Aerată cu frunze de acant şi amfore alternate, este foarte evident că s-a inspirat după sarcofage, dar acei copii turbulenţi care se împing într-o horă dionisiacă au o viaţă mai intensă decît cea a Eroşilor mormintelor greco-romane. La Padova, el execută prima sculptură* monumentală din epocă înălţînd statuia condotierului Gattamelata (1453) pe tipul ecvestru al unui Marcus Aurelius roman. Tot la Padova execută o Fecioară şezînd, un fel de idol arhaizant purtînd pe cap o coroană urbană şi stînd pe tronul Cibelei. în aceeaşi epocă (1444), Bernardo Rossellino, ridicînd la Santa Croce din Rorenţa monumentul funerar al lui Leonardo Bruni, fixează formula mormîntului de Renaştere prin transformarea nişei funerare gotice într-un edificiu clasic care ia forma unui arc triumfal. Pilaştri, frize cu palmele, decoraţii antice, ghirlande şi sarcofage de tip roman intră în decoraţia şi structura monumentului.
Va fi vizitat oare Roma Brunelleschi*, creatorul arhitecturii renascentiste? Manetti şi Vasari asigură că a studiat şi a măsurat monumentele oraşului vechi, în fapt, realizările sale dovedesc că el a imitat mai mult ornamentele romane decît că le-a asimilat concepţia arhitecturală. Delicata capelă Pazzi (1429-1446) posedă o graţie care adesea lipsea, monumentelor din Roma, dar în această celebră operă unde se regăsesc atîtea influenţe, el a împrumutat numeroase elemente din vocabularul antic: coloane cu capiteluri corintice, pilaştri, frontoane, cornişe. Dimpotrivă, Alberti (1404-1472) şi (1444-1514) s-au străduit să pătrundă chiar intim al Antichităţii. Ca un cititor atent al lui "naios, Alberti trecea în vremea sa drept unul care s-a U4?1 ^ tainele Platoniciene. A sa De re aidificatoria \ a devenit, împreună cu De arhitectura a lui (tipărită pentru prima oară în 1486), unul din Renaşterii. Alberti arăta că edificiul

trebuie Careieze un asemenea tot organic încît orice modifi-m interior ar echivala cu o desfigurare. De aici 113 provine grija care se cere a se arăta proporţiilor H nului şi aranjării elementelor. Comparînd arhitectur ^ muzica, el recomandă, asemenea pitagoreicilor si ^-Platou, recursul la mijloacele aritmetice, geometrice "• armonice. Ca şi aceştia, recomandă întrebuinţarea c ?' cului şi a figurilor geometrice. Aidoma vechilor urb " nişti, el este preocupat de situarea clădirii în contextul oraşului. Autorul „Templului" din Rimini care încon joară umila biserică franciscană cu mausolee şi arcade triumfale, disertează îndelung în De re mdifîcatoria cu privire la stilul care se potriveşte fiecărei divinităţi-pentru Venus şi Muze, edificii de formă feminină; pentru Hercule şi Marte, clădiri robuste şi virile.
Platon, maestrul lui Alberti, devine, la apogeul Renaşterii, inspiratorul celor mai diverse manifestări artistice. El sugerează ritmul şi forma cupolelor şi a bisericilor de plan central; el îi oferă lui Leonardo, cînd organizează la Milano, în 1490, „sărbătoarea Paradisului", tema generală a decoraţiei: o semisferă care domină semnele zodiacului; alături de Aristotel, figurează în centrul Şcolii din Atena. Antichitatea, care nu supravieţuise decît discret şi travestită în cursul Evului Mediu ocupă acum prim planul scenei. Prin pensula lui Botticelli, Venus, plăcută şi visătoare, regăsind gestul zeiţelor pudice, iese iarăşi din valurile de sidef. Două versuri de Lucretius şi o strofă din Horaţiu zămislesc, la sugestia lui Poliziano*, pe misterioasa şi atrăgătoarea Primavera, unde Flora este „o altă Venus". în Stanza, della Signatura, ia chemarea lui Rafael, Apollo apare de îrei ori. Bramante, căruia, la Milano, îi plăcuse să atf-jne la un loc ornamentele (pilaştri pictaţi, capiteluri cu figuri, frize cu medalioane) îşi schimbă maniera după ce se instalează la Roma şi ia mai direct cunoştinţă cu monumentele antice. Tempietto de la Sân Pieîro in Montorio, model de euritmie, reia desenul circular al unui mic templu din Tivoli. La belvederea de la Vatican, el înalţă o absidă inspirată din cele ale ter-melor romane. Pentru noul Sfiniul Petru* prevede o cupolă de formă analoagă celei a Panteonului.
Qind Mantegna* (1431-1506) ajunge la erudiţie în cunoaşterea lucrurilor antice, cînd Giuliano da Sân Gallo* (1445-1516) desenează toi felul de clădiri romane, cînd Rafael - i-am amintit interesul pentru arn*5
114
18. DOMUL
SFÎNTULUI
PETRU
PROIECTAT
DEBRAMANTE
ologie - valorifică în loggiiie Vaticanului elementele groteşti recent descoperite, cum să nu fi primit din toată inima mesajul Antichităţii cineva ca Michelan-gelo, care a dus la extrem aspiraţiile şi contradicţiile vremii sale? Primele sale opere sînt o Luptă a lui Hercule cu centaurii realizată la şaisprezece ani, Bacchux beat care împleteşte „zvelteţea unui tînăr cu delicateţea şi rotunjimea formelor feminine" (Vasari), un Amor adormit care a fost considerat operă antică, în Pieta de la Simţul Petru, Christos este un Apollo „martirizat pentru credinţa nouă". David din mannură nu are nici o legătură cu istoria evreilor: este un atlet grec. Michelangelo îl admirase în 1496 la Roma pe Apollo din Belvedere. Dar această Antichitate strălucitoare nu putea satisface pentru multă vreme sufletul său neliniştit. Or, în 1506, el a asistat la descoperirea lui Luocoon, într-o „vie" din apropierea bazilicii Santa Măria Maggiore.
„Musculatura puternică, stilul acesta tragic se potriveau mai bine aspiraţiilor sale intime." îşi «lase drumul.
"entru trei veacuri de acum înainte, cunoaşterea
rtologiei şi a operelor antice devine mai întîi în Italia,
POI şi ui restul Europei, propedeutica indispensabilă
Pentru majoritatea carierelor artistice. Este o decizie a
1 public care s-a abandonat învingătorului şi care 115
19. VILA POGGIO LA GAJANO: SCHEMA FAŢADEI (După A. Chastel, Art et humanisme â Florence au temps de Laurent le Magnifique.)
Această vilă a fost construită de Giuliano da Sân Gallo pentru Lorenzo Magnificul.
impune acum tirania gustului propriu. Cînd i se comandă o solniţă pentru Francisc I, Cellini* nu îi pune numai pe Neptun şi pe Amphitrite, dar mai pune şi un mic arc de triumf cu care vrea să demonstreze cunoaşterea amănunţită a Antichităţii. Tiţian* solicită bacana-lelor temele dezmăţate care îi încîntă senzualul temperament; şi mulţi alţii îi calcă pe urme în viitor. In schimb, austerul Pali adio*, mare cititor al lui Vitruviu, reţine din opera anticilor lecţii de seninătate şi de cumpătare. La teatrul olimpic din Vicenza, el reproduce o sală semicirculară descrisă de arhitectul latin. Altădată se inspiră din Colisseum şi din teatrul lui Mar-cellus. Cînd adoptă planul rectangular pentru unele pa-late sau vile o face pentru a resuscita atriumul locuinţei romane.
Renaşterea italiană a adoptat aşadar faţă de Antichitate două atitudini diferite, după epoci, locuri şi temperamentele artiştilor. Un prim demers a constat în a-i in1" prumuta ornamente, decoraţii. La Castel Nuovo din Na-poli (1451), Luciano Laurana, un dalmat, inserează
116

turnurile unei fortăreţe de tip francez un neaştep-111 arc de triumf care ţine să amintească arcul de la ÎMa Faţada exuberantă şi fantastică a fortăreţei de la Pavia - monumentul din Italia pe care francezii 1-au Hmirat cel mai mult -, veritabilă feerie de marmuri şi * ulpturi, furnizează exemplul cel mai nimerit al fanteziei cu care Renaşterea italiană a utilizat cîteodată inventarul artistic antic. Medalii figurînd împăraţi de la Roma sau monarhi din Orient, scene alegorice şi mitologice, ghirlande, pilaştri cizelaţi cu fineţe, ornamente cu frunze şi plante, păsări felurite umplu partea inferioară care datează de la sfîrşitul secolului al XV-lea. împinsă însă de o mişcare mai profundă, Renaşterea italiană a ţintit dincolo de decor şi de aparenţele artei greco-romane. Ea a făcut să triumfe nudul atît în pictură cît şi în sculptură. Rupînd cu tradiţia medievală, a depus eforturi în găsirea celor rnai armonioase proporţii ale trupului omenesc, întru a redescoperi sufletul arhitecturii antice studiindu-1 pe Vitruviu, măsurînd monumentele Romei şi dînd clădirilor noi ritmul muzical recomandat de Platon.
în afara Italiei, se întîlneşte aceeaşi evoluţie, însă cu un oarecare decalaj cronologic şi cu un grad mai mare sau mai mic de comprehensiune, potrivit cu regiunile respective şi valorile de profunzime ale artei antice. Franţa, de pildă, a fost mai permeabilă aici decît Germania sau Ţările de Jos. Cînd s-a întors de la Roma, Jean Fouquet a făcut cunoscut în Franţa decorul cel nou şi a integrat în lucrările sale pilaştri, capiteluri romane, arcUri de triumf, torsade şi marchetării de marmură. La începutul secolului al XVI-lea, grotescurile apar pe portalul catedralei din Troyes şi împrejurul corului de la Chartres. în 1509 este terminată faţada castelului Gail-lon (Eure), unde traveele verticale sînt obţinute prin suprapunerea pilaştrilor decoraţi cu arabescuri. Această rezolvare devine repede generală la castelele de pe Loara*: Azay-le-Rideau, Lude, Chambord, Blois etc. Cornişele cu modilion, arcaturile primăriei din Beau-gency (Loiret), pilaştrii ornaţi cu mici coloane în formă e candelabre care ţin cele trei arcade ale pavilionului oe vînătoare Moret (azi promenada Albert I la Paris), avânta policromie a hornurilor şi lucarne încrustate cu dezie de Chambord, strălucita împodobire în teracotă 117
emailată care înveleşte coloanele, frize, arhitrave dalioane, şeminee la castelul Madrid (pădurea jR ° logne) acum dispărut, sînt tot atîtea vestigii din per' " da decorativistă a Renaşterii franceze, aproximativ îm 1500 şi 1530. Către 1520, pe vitraliile din Bourges r fac apariţia ruinele romane. Peste mai puţin de dou"' zeci de ani, în inima Bretaniei, la Moncontour vitraliu în tehnică flamandă mută istoria cu sfîntul Ives într-un decor antichizant. Evenimentele din viaţa sfîntu-lui sînt distribuite în nouă tablouri care separă coloane masive, împletite şi canelate. Arabescuri, scoici, puni fauni, perechi de delfini înveselesc curios această austeră biografie a unui preot din Evul Mediu.
în întreaga Europa stilul Renaşterii nu a fost deci la început decît un decor lipit cu simplitate pe arhitecturi gotice. Acestei noi ornamentaţii i s-a zis în Spania stil „plateresque", fiindcă delicateţea sa trimitea la meşteşugul orfevrilor care cizelau argintul (plata). Stilul apare la Valencia din 1420 şi culminează la începutul secolului al XVI-lea la universitatea din Salamanca, la Sân Pablo din Valladolid şi pe faţada spitalului Santa Cruz din Toledo. Aceasta din urmă, dominată de un fronton, este îmbogăţită de coloane mari şi mici lucrate extrem de meticulos; deasupra a două ferestre sînt mici tabernacole în forma de temple antice; arcul gotic a fost părăsit în favoare? curbei continue din monumentele romane, în afara Spaniei şi Franţei, succesul acestui nou decor a fost mai tardiv şi mai puţin complet. La Augsburg, familia Fugger, care se ţine de modă, încredinţează în 1519 unui arhitect influenţat de Veneţia, Peter Floettner, amenajarea capelei sale din biserica Sfînta-Ana şi pune să se aducă marmură din Italia. Or Floettner asociază o boltă flamboyantă foarte compartimentată, cu nervuri, arce şi chei de boltă cu arce doubleaux în plin cintru sprijinite pe pilaştri. De fiecare parte, arcade, şi ele în plin cintru, sprijină tribunele. La Basel, primăria, construită între 1508 şi 1521, este o clădire gotică. Dar decoraţia la care a participa Holbein se raliază noii estetici: cele două portaluri din 1539 prezintă capiteluri ionice, grotescuri, pilaştri puş| în evidenţă de mascaroane. în Ţările de Jos, tribunal^ din Bruges (1535-1537), una din cele mai elegant reuşite arhitecturale a perioadei în această regiune 118
20 LEONARDO DA VINCI: FIGURĂ UMANĂ ÎNSCRISĂ ÎNTR-UNCERC Acest desen ilustrează canonul proporţiilor umane aşa cum le-a definit Vitruviu.
21. PROPORŢIILE OMULUI DUPĂ VITRUVIU Redescoperirea fii o soţiilor platoniciene si pitagoreice, precum si difuzarea tratatului De architectura de Vitruviu, au influenţat profund artiştii Renaşterii, întîi
in Italia, apoi cu deosebire în Franţa si în Spania. Arhitecţii (Alherti, Palladio, Pliilihert de L'Orme...) s-au străduit în special să respecte structura matematică a frumuseţii: proporţiile monumentelor trebuiau să fie raportate la cele umane, rezumat si microcosmos al universului creat de Dumnezeu.
Europei, îmbină în mod fericit elemente antichizante medalioane, coloane, frize sculptate - în tradiţie medi ~~ valâ. Ferestrele şi-au păstrat cercevelele; volutele sn'~ ralate reiau inflexiunile artei flamboyante.
Dar în curînd, mai cu seamă în pictură, decorul în stil antic şi mitologia inundă orice amintire a vîrstei gotice. Rosso, chemat la Fontainebleau în 1530, separă în galeria lui Francisc I, picturile inspirate din Horner' Virgiliu si din istoria romană prin fauni, satiri şi zeiţe din stuc. în Ţările de Jos, Maerten Van Heemskerck aduce cu sine de la Roma, în 1536, nişte desene remarcabile din care se inspiră toţi „romaniştii" Nordului. El însuşi, la întoarcere, pe cînd revedea Răpirea Elenei, s-a dedat unei adevărate „orgii arheologice". Termenul se potriveşte şi în caracterizarea Masacrului

triumvirilor de Antoine Caron (Luvru), posterior cu vreo treizeci de ani; coloana traiană, colosseum, panteon, arcuri de triumf, mausoleul lui Hadrian, statuia ecvestră a lui Marcus Aurelius, ruine, statui antice şi palate de tot felul sînt îngrămădite într-un singur tablou şi servesc drept cadru unui cumplit masacru, tratat într-o manieră sadică, însă întoarcerea la Antichitate a oferit în afara Italiei producţii mai frumoase prin sobrietate, de pildă Adam şi Eya a lui Diirer (1507), acum la Prado. Diirer* a fost însetat de absolut. El a crezut că italienii redescoperisem canonul frumuseţii care fusese în posesia Celor Vechi şi că datorită acestuia îşi puteau permite să picteze „â l'antique". Cititor al lui Vitruviu, a urmărit şi el cu „echerul şi compasul" deplina armonie în proporţii a trupului bărbătesc şi femeiesc: „Aşa, scria el, opera ta se face artă frumoasă, grandioasă, sloboda şi bună; o va lăuda lumea toată căci este absolut adevărată." Adam şi Eva sînt doi tineri fericiţi, plini de nevinovăţie, frumoşi la modul ideal şi de o goliciune radioasă care evocă divina perfecţiune a naturii omeneşti înainte de păcat.

Pe lîngă pictură, şi arhitectura şi sculptura au ştiut să întîlnească adînca armonie a operelor antice. „Purismul" spaniol de epocă este, pe urmele lui Bramante, o cercetare a spiritului vitruvian însuşi şi un refuz al decorului întocmai. Acesta a dat opere virile asemenea nobilei catedrale din Jaen şi mai ales a dat palatul U" Carol Quintul din Granada, început către 1527 şi reali-

120

, pedro Machuca, fost elev al lui Michelangelo la Exteriorul este un pătrat de proporţii impozante, principală, ordonată după principiile unei si-i -j riguroase, se vrea austeră şi maiestuoasă. Arhi-me , a refuzat capitelurile corintice, înlocuite aici prin teC Lţeiuri dorice şi ionice mai sobre. El a subliniat lini-Cie orizontale pe placul romanilor ^şi pe care Serlo le va face cunoscute în toată Europa. Jn interior se află un naţio, unic în felul său, circular, înconjurat de o galerie de porticuri susţinută de treizeci şi două de coloane dorice în marmură, este inspirat de cercetările platoniciene ale Renaşterii în legătură cu valoarea superioară a cercului în arhitectură.

Franţa a fost prin excelenţă patria reacţiei „clasice" în faţa excesului de ornamentică. Mai mult decît prin alte părţi, aici i se opunea Antichităţii regăsite fantezia supraabundentă a lui Jules Romain şi Primaticcio*. Influenţa lui Serlio*, autorul unui celebru tratat de arhitectură, care a murit la Fontainebleau în 1554, difuzarea în Franţa a operelor lui Vitruviu pe care Jean Goujon le-a ilustrat, studierea foarte insistentă a monumentelor de la Roma cu care s-a ocupat Philibert de L'Orme* explică această căutare a regularităţii, simetriei, a armoniei ce caracterizează ,arta franceză între 1540 şi 1560. Nimfele de la fîntîna Inocenţilor (1549) au împlinirea carnală, fineţea şi dezinvoltura operelor greceşti. Drapajele lor pline de moliciune le amintesc pe cele de la Acoropole. în aceeaşi epocă, Philibert de L'Orme, pe cînd lucra la castelul Anet, înalţă faimosul portic, unul din primele exemple franceze ale celor trei ordine antice suprapuse care se va regăsi în curînd la primăria Assezat din Toulouse (1555-1560). Philibert de L'Orme este de asemenea autorul mormîntului lui Francisc I (1552) la Saint-Denis, monument despre care pe bună dreptate s-a spus că era mai curînd greco-roman decît italienesc. Forma sa este într-adevăr aceea a unui arc de triumf antic. Liniile arhitecturale domină nguros compoziţia iar artistul a făcut aici o aplicare strictă a sistemului modular al Celor Vechi. Apogeul acestui clasicism arhitectural este atins cu faţada noului uivni*; aici a lucrat Pierre Lescot şi Jean Goujon*. ste un adevărat manifest; toate detaliile sînt antice şi m muu" încă, şi spiritual, adică accentul pus pe sime-

121

22. PRINCIPALELE REALIZĂRI ARHITECTURALE ALE RENAŞTERII ÎN FRANŢA (După La Renaissance tYanţaise, în La Documentation fotographiquc.)

trie, reiîizul încărcăturilor, gradarea savantă de la temelia sobră pînă la aticul întrerupt de marele fronton curbiliniu, efectele de relief şi de clarobscur, calculul exact al proporţiilor. Totul este departe de fantezia ita-lienizantă de la Fontainebleau.

Fiindcă Antichitatea a fost mai bine cunoscută înce-pînd cu secolul al XV-lea, istoria culturală şi artistică a Europei şi-a modificat cursul. Seninătatea lui Apollo din Belvedere 1-a influenţat pe Rafael şi pe toţi cei care 1-au imitat, hipertrofia musculară şi mişcarea dramatica din Laocoon au fost o revelaţie pentru Michelangelo a cărui producţie, începînd din 1506, se explică în parte prin această descoperire. Pictura sculpturală a unu Maerten Van Heemskerck, supranumit cu oarecare exagerare, „Michelangelo al Nordului", şi o cantitate ^ opere violente şi chinuite ale perioadei baroce der

122

această modalitate plastică proprie lui Laocoon. Tot ti elenistice trebuie să i se atribuie, după toate apa-^ rele „linia în serpentină" şi alungirea formelor care r<aracte'ri'zează estetica manieristă a lui Parmigianino, a] ' Correggio*, Cellini, a scolii de la Fontainebleau* şi lui El Greco. în ce priveşte dimensiunile considerabile ale ruinelor din Roma imperială, ele au făcut impresie asupra lui Bramante, Rafael, Michelangelo şi mai tîrziu asupra lui Domenico Fonlana, arhitect al lui Sixtus al V-lea. De aici provine stilul monumental, aproape colosal al Renaşterii romane, şi curînd după aceea a artei baroce europene în întregime, la antipodul discreţiei mai antice a Renaşterii florentine.

Poezia şi muzica au fost şi ele marcate -de plusul de favoare acordat civilizaţiei greco-romane. Poeţii secolului al 'XVI-lea, în Franţa cu deosebire, s-au silit să-şi supună versurile, chiar scrise în limba vulgară, „măsurii antice".

Acest ritm s-a repercutat în muzică, fiindcă Ron-sard înţelegea că odele sale fuseseră cîntate ca acelea ale lui Anacreon şi ale lui Pindar. Opera italiană care şi-a găsit formularea o dată cu Monteverdi*, la începutul secolului al XVII-lea, s-a născut din cercetările conjugate ale umaniştilor, muzicienilor dornici să resusciteze teatrul antic prin muzică. Cîntarea reprezentativă, adică dramatică, le suna ca o evocare a vocii acompaniate de liră din" Grecia antică. Admiraţia pentru Antichitate a mers înainte nu fără exagerări, naivităţi şi nedreptăţi. La patruzeci de ani, Boccaccio, renegîndu-şi tinereţea, s-a hotărît să nu mai scrie decît în latină, exemplu urmat de numeroşi umanişti italieni şi de peste Alpi, de la Leonardo Bruni pînă la Erasmus. O examinare atentă a dovedit că poeme întregi de Poliziano se pot descompune în citate latineşti, în Franţa secolului al XVI-lea, V. L. Saulnier a inventariat mai mult de şapte sute de poeţi latini. Este cunoscut neliniştitorul avertisment al lui Ronsard, din debutul Franciadei :

123

francezii ce mă vor citi nu sînt şi greci şi romani,
în loc de carte vor ţinea O mare greutate-n mîini...

Nu numai că s-au jucat la Ferrara, la Bordeaux Oxford piese de Plaut şi de Terentius, dar în A elisabetană tragediile lui Seneca năşteau înflăcărări-influenţa lor asupra teatrului* englez de dinainte de Shakespeare a fost considerabilă. Aceste tragedii nu fuseseră concepute pentru scenă: acţiunea lor este nulă limbajul prea emfatic, dar publicul şi autorii din secolul al XVI-lea erau sensibili la grandilocvenţa discursului la atrocitatea subiectelor. Le era pe plac atenţia acordată crimelor monstruoase şi răzbunărilor implacabile. Exaltarea Antichităţii şi dispreţul corelativ pentru realizările posterioare ei au luat uneori o turnură care ne uimeşte. Montaigne scria în 1581: „Clădirile acestei Rome bastarde care stau alipite de întocmirile antice (ruinele n.a.), chiar dacă fac să pălească de admiraţie veacurile de la noi, la drept vorbind redeşteaptă în minte cuiburile pe care vrăbiile şi stăncuţele le tot atîrnă pe la bolţile şi zidurile de biserici şi pe care hughenoţii vin de le strică".

Dar să nu ne lăsăm înşelaţi de astfel de afirmaţii. Europa Renaşterii luată în ansamblu nu a abdicat în faţa Antichităţii. Tradiţii puternice se opuneau triumfului ei complet. Faimosul Squelette de Ligier Richier de la Bar-Le-Duc (1547), care reînnoieşte tema medievală a lui „transi" este, la doi ani distanţă, contemporan cu fîntîna Inocenţilor, în Franţa şi în Belgia s-a continuat în plin secol al XVII-lea boltirea bisericilor cu ogive în cruce. Germanii au mers mai departe, în ciuda esteticii vitruviene, pe liniile verticale. Aici, ca în Flandra, silueta familiară a casei înalte a fost puţin modificată, fiind uşor de înlocuit treptele crenelate ale părţii superioare a clădirii cu un fronton baroc cu volute. Căci, în realitate, Antichitatea, chiar şi în Italia, nu a sfîrşit decu prin a fi superficial cunoscută. Da Vinci şi Michelan-gelo nu ştiau latineşte. Shakespeare*, care citise mult dar neorganizat, s-a inspirat, în multe dintre piesele sale antice, din Plutarh, însă fără să îl preocupe restituirea moravurilor şi costumelor Celor Vechi. Culoarea loca nu îl interesa. Cînd în Mius Cezar mulţimea de gura-cască îl aclamă la început pe ucigaşul Brutus, dup care, convinşi de Antonius, izbucnesc în hohote

124

deasupra trupului tiranului asasinat, ceea ce se ca este mai puţin plebea romană, cît gloata versatilă ^V toate timpurile, insuficienta informare istorică a Rnaşterii a fost o cauză a erorilor. Ficino a fost mai curînd neoplatonician, iar nu platonician şi nu a sesizat ceea ce separa gîndirea lui Plotin, Proclus şi lamblichos de cea a discipolului lui Socrate, căci între acesta din urmă şi îndepărtaţii lui succesori s-au scurs mai mult de şase veacuri. Ficino a crezut, la fel, că acele Cărţi ermetice pe care le-a răspîndit în Europa şi care s-au bucurat de atîta succes, conţineau sub o formă ezoterică, preţioasa înţelepciune a religiei egiptene antice, în realitatej Cărţile ermetice datează din Era creştină. Nimic surprinzător din moment ce sînt un amestec de concepţii neoplatonice, evreieşti şi egiptene. Pico Della Mirandola* a comis aceeaşi eroare cu privire la Cartea a IV-a a lui Ezdra şi a cerut Bisericii, fără sorţi de izbîndă, să o integreze Bibliei. El a luat drept o lucrare din veacul al V-lea înainte de Christos, o carte vădit posterioară luării Ierusalimului de către Titus. Renaşterea s-a înşelat şi în privinţa lui Dionisie Areopagitul, fiindcă i-au fost atribuite companionului Sfîntului Pavel opere purtînd pecetea neoplatonismului, cu prima menţionare cunoscută, la Constantinopol, datînd din 522. în general, umaniştii „optimişti" au sprijinit pe o cronologie eronată una din tezele de bază ale Renaşterii, anume că există un fond de adevăr religios la toate popoarele şi că perşii, caldeenii, egiptenii şi evreii din Antichitate avuseseră în posesie elementele esenţiale ale Revelaţiei. Oamenii din secolele al XV-lea şi al XVI-lea au considerat deci Antichitatea ca pe un tot. Nu au dat suficientă atenţie faptului că ea a durat mai mult de o mie de ani. Tot aşa ei au ignorat aproape complet arta epocii lui Pericle şi evoluţia ordinelor. Pentru ei, sculptura antică a fost cea din epoca elenistică.

Erori greu de evitat! Cînd şi cînd, Renaşterea nu se
mai sinchisea de Antichitate. Bramante, numit la Roma
Şi ruinante, nu şi-a făcut nici un scrupul în a răsturna
cele opzeci şi şase de coloane corintice ale vechii bazi-
h« pentru a reconstrui Sfîntul Petru. Paul al IIHea*,
Pnntr-o brevă din 1540, a retras toate permisele conce-

a e particularilor, şi aceasta doar pentru a 'rezerva
°nopolul arhitecţilor şi antreprenorilor care lucrau la
125
Sfîntul Petru, în 1562, „toate plăcile de porfir • altele..." care se aflau la biserica Sam'Adriano (în v^ chea Curie imperială) au fost duse la Vatican. Sixtus ^ V-lea* (1585-1590) a pus să se demoleze Septizo nium-ul lui Septimius Sever, în sud-estul Palatinulu'" Cît despre forumul republicanilor, el a rămas în veacul al XVI-lea si încă multă vreme după aceea „cîmpul de vaci". Scrupulele arheologice pe care noi le împingem pînă Ia extrem le erau necunoscute oamenilor din Renaştere. Laocoon a fost găsit mutilat, iar Montorsoli a fost însărcinat să îl completeze, • în timp ce Lupoaica etruscă de la Capitoliu a primit în veacul al XVl-lea micuţii gemeni care se văd pînă în ziua de azi.
Oamenii Renaşterii aliau într-un mod destul de curios admiraţia pentru lumea greco-romană cu o lipsă de respect foarte evidentă uneori faţă de operele lăsate posterităţii de către Antichitate, în orice caz, dorinţa lor a fost să înfăptuiască lucruri mai bune decît aceasta şi adesea au avut şi conştiinţa de a fi reuşit în acest sens. Filippo Villani deja îl plasa pe Giotto deasupra pictorilor antici. Pentru Vasari, Michelangelo era un geniu incomparabil dintre acelea pe care istoria nu înîîlnise. Bramante, însărcinat de luliu al 11-lea să reconstruiască Sfîntul Petru, şi-a fixat ca obiectiv să aşeze cupola panteonului lui Agrippa pe mausoleul lui Adrian (Castelul Sân Angelo). A se inspira din Cei Vechi pentru a face ceva nou, acesta era ţelul. Opera literară şi artistică a acestui timp fecund, luată în ansamblu, apărea fundamental originală, fiind rezultanta unor influenţe multiple. Ferreira, care era pasionat de Virgiliu şi de Teocriţ şi care în Portugalia a fost primul descoperitor al lui .Anacreon, îşi datorează cu toate acestea renumele unei tragedii, Ines de Castra (1558), cu subiect legat de istoria naţională. Rolando cel furios (1516) dc-Ariosto* a fost unul din cele mai mari succese de librărie ale Renaşterii. Or este vorba despre o sinteză de inspiraţie clasică, şi de teme cavalereşti şi populare din Evul Mediu* Veacul al XVI-lea a compus multe epopei care nu au avut succesul celei a lui Ariosto. Dar cea a lui Camoens, Lusiadele (1572), rămîne unul dintre titlurile
126
de glorie
ale literaturii portugheze. Forma acesteia este
ă aproape „marmoreană"; împrumută din Virgiliu de expresie, procedee de compoziţie şi reper-riu mitologic, dar este consacrată istoriei recente a portughezilor şi poetul, care a trăit optsprezece ani este mări, se şi informase de o manieră foarte precisă prin intermediul istoricilor şi al geografilor. Nimeni nu exprinîă mai bine decît Shakespeare acest sincretism atît de caracteristic epocii. Aşa se explică şi invidia pe care i-au rezervat-o un grup de purişti produşi de şcolile Oxford şi Cambridge. Luîndu-şi ce era al său la fel de bine din istoria veche, din analele engleze şi din cele din Nord, el este întruchiparea diversităţii inepuizabile a Renaşterii.
Diversitate care se regăseşte în artă, chiar în Italia. Brunelliachi a fost în arhitectură iniaţitorul întoarcerii la estetica greco-romană. El a lansat moda simetriei, folosirea sistematică a modulului de bază. Domul Santa Măria del Fiore (1434), ridicat, ce e drept, fără şarpantă, contraforţi şi fără arcuri butante, rămîne gotic prin profil şi prin armătura de fier care îl consolidează. Pentru alte monumente - Spedale degli Innocenti - el a împrumutat de la bazilicile romane arcadele sprijinite pe coloane. Iar deasupra peristilului de la acest spital, el a înlocuit nervurile cu mici cupole de inspiraţie bizantină. Prin intermediul studiilor platoniciene, cupola şi-a recăpătat, cu începere de la sfîrşitul secolului al XV-lea, o semnificaţie cosmică. Dar planul central, cu care a fost adeseori asociată, nu era doar de tip roman; Evul Mediii timpuriu şi Bizanţul o folosiseră în egală măsură şi, pe bună dreptate, planul de la Sân Celso şi de la Sân Giuliano din Roma - construite de Bramante - au putut aminti de cel al multor biserici bizantine.
Sinteza este dominanta artei Renaşterii. 3i aceasta devine încă mai adevărat în afara graniţelor Italiei. Realizările manueline din Portugalia (sfîrşitul secolului ^XV-lea - începutul secolului al XVI-lca) se numără Pnntre cele mai uluitoare ale vremii, în cazul mănăstirii
ern, se găsesc asociate o decoraţie antichizantă şi y ce exterioare fără brizură cu bolţi ogivale şi cu ner-°. In plus, Renaşterea portugheză a acordat, prin momentele sale de la Tomar sau de la Batalha, un loc e §i cu totul excepţional elementelor maritime sau 127
referitoare la navigaţie şi la cuceririle coloniale: na^ me, pînze strînse, scoici, alge pletoase, corali, sfere f gurînd mişcarea aştrilor, anghinare (căci marinarii aduceau anghinare pentru a lupta cu scorbutul). Minu natele lucarne ale castelelor de pe Loara reprezintă un element arhitectural rămas necunoscut în Italia. La Chambord, planul edificiului reia pe al donjonului medieval compus dintr-un bloc flancat de patru turnuri, iar scara cu spirală dublă este menţinută de arhitecţii francezi, în pofida proiectului lui Dominique de Cortone Tot la Chambord, capitelurile pilaştrilor nu seamănă decît aparent cu cele din epoca greco-romană. De multe ori, un cap de copil, o coroană sau un mic bust iau locul ornamentaţiei florale centrale a capitelului corintic. La Anvers, primăria (terminată în 1565) prezintă coloane, capiteluri, obeliscuri în stil antic şi o loggie care aminteşte pe cele din Italia. Acoperişul rămîne însă în pantă accentuată, iar impunătorul avancorp este o reluare, pe gustul zilei, a clopotniţei medievale. S-ar putea aminti nu fără temei că prin Bramante şi Rafael în Italia, prin Machuca tată şi fiu în Spania, Philibert de L'Orme şi Pierre Lascot* în

Franţa, arta Renaşterii a avut tendinţa de a se purifica, de a elimina elementele care nu corelau cu estetica greco-romană. în van acorda Philibert de L'Orme respectul său Antichităţii, din moment ce nu pregeta să îl conteste pe Vitruviu şi să laude arhitectura gotică şi „frumoasele (ei) însuşiri". „Trebuia, se gîndea el, să fie adaptate lecţiile Celor Vechi, să se ţină seama de climat, să intre în discuţie şi bunul simţ. De preferat ar fi, scria el, să dai greş în ornamentele coloanelor, în măsura faţadelor decît în frumoasele reguli ale naturii care ţin de confortul, obişnuinţa şi folosul locuitorilor." în acest mod, cel puţin în privinţa marilor artişti ai Renaşterii, imitarea Antichităţii nu a fost niciodată servilă, întorcîndu-se oe la Roma, Tintoretto* şi-a scris pe peretele atelierului: „Desenul lui Michelangelo, culoarea lui Tiţian." In acelaşi grad, epoca se caracterizează tot atît de bine prin tr-o însufleţită concurenţă a artelor decît prin imitare Antichităţii, Alberti acordînd întîietate arhitecturii, Leo-nardo insistînd dimpotrivă pe „caracterul divin al P ^ turii (care n.a.) face ca spiritul pictorului să se^p schimbe într-o imagine a spiritului lui Dumnezeu •
128
Artiştii Renaşterii aveau o tehnică superioară pieţelor vechi, lucru de care erau conştienţi. Pictorii din Grecia şi Roma nu foloseau pictura în ulei, chiar dacă "si ceruiau panourile de lemn. Adevărat este că au 'ntreprins la Pompei, în secolele II şi I a. Chr., studii de perspectivă. Dar Pompei a rămas ascuns privirilor pînă în secolul al XVIII-lea. Studiile flamande precum şi cele ale italienilor din Quattrocento au avut în materie de pictură un caracter inedit. Cercetările lui Masaccio*, Piero Della Francesca, Paolo Uccello*, Da Vinci, studiile teoretice ale lui Alberti şi ale matematicienilor Manetti şi Pacioli* au permis pictorilor să capete, încă de la începutul secolului al XVI-lea, o tehnică pe care o putem denumi perfectă. Ei erau în stare să varieze punctele de fugă, să realizeze perspective descendente, ascendente şi de plafon, să „mişte" figurile. Mantegna, care a fost unul din creatorii trompe-l'oeil-ui, a realizat racursiuri mişcătoare. Da* Vinci, în sfîrşit, s-a interesat mai amănunţit de perspectiva aeriană care încearcă, în funcţie de depărtare, să restituie degradarea luminii - acea lumină care „animă golul spaţiului, (... 'şi) lucrează obiectul" (A. Chastel). El a inventat sfumato, faimosul clar-obscur, prin care figurile se profilează într-o umbră vaporoasă. Cum ar fi putut artiştii Renaşterii, stăpîni fiind pe harul şi pe meşteşugurile lor, să nu creeze operă originală? Aşa stînd lucrurile, inspirîndu-se după teatrul lui Marcellus şi după Septizonium astăzi dispărut, Bra-mante a inovat profund cînd a realizat alternanţa ritmată de travee de lăţime inegală, rupînd monotonia faţadelor prin proeminenţa avancorpilor, punînd accentul pe stilobaţi care izolează etajele şi potenţează limpezimea arhitecturală. Tot aşa, programele nu mai erau cele ale Antichităţii. Acum trebuia să se construiască biserici, să se rînduiască mănăstiri şi încă să se decoreze apartamente care nu mai erau concepute aidoma celor din vechime, în schimb, nu s-au edificat errne. Bramante a putut face opera originală atunci Jjnd luliu al II-lea 1-a însărcinat să unească palatul aticanului* cu Belvedere prin mijlocirea a două cori-n°are Paralele lungi de 300 de metri. Grecii şi romanii 4 ne-au lăsat nici o operă comparabilă cu Judecata de P°l de Michelangelo, care acoperă 17/13 metri, ori cu 129
cele şaptezeci de picturi semnate Tintoretio pem Scuola di Sân Rocco din Veneţia. Şi nu au scris vr carte care să se asemene cu Eseurile lui Montaigne S" luăm un alt exemplu. Umanismul şi sonetul sînt pra tic de nedespărţit. Or, sonetul, devenit o modă datorită lui Petrarca, apoi introdus în secolul al XVI-lea de Maroî* în Franţa, Garcilaso de la Vega în Spania Wyatt în Anglia,^nu este antic, ci original, italian ori poate provensal. In chestiune se află aşadar, în cadrul unei civilizaţii absolut originale, o cultură nouă şi 0 artă nouă, cu toată referinţa permanentă la modelele antice.
Să definim în linii mari, în termenii acestui studiu diversele realizări ale Renaşterii pe planul artistic. într-un prim moment, s-a văzut, în Italia ca şi peste Alpi, artiştii, în admiraţia operelor greco-romane, au creat din plin în spiritul tradiţiilor locale: colo bizantine şi romane, dincolo gotice, maritime şi exotice în Portugalia. Din reţctarul antic au împrumutat cu deosebire elemente decorative. Această artă compozită a avut mult farmec şi multă savoare. A sosit apoi momentul unui purism care se voia platonician. Artiştii au cercetat structura matematică a .frumuseţii. Această sobră estetică, senină, armonioasă, a prins a se răspîndi în operele lui Leonardo, Rafael, Bramante, Philibert de L'Orme, Pierre Lescaut etc. Dar disciplina strictă şi frumuseţea mar-moreană nu puteau satisface în totalitate o epocă neliniştită în imediat şi care trebăluia cu sîrg la atîtea Judecăţi de Apoi. Michelangelo a ales în favoarea mişcării şi a supraomenescului. El a fost poetul unic al nemăsuratului. In acest fel, a fost unul din creatorii artei baroce care a îndrăgit grandiosul - de unde şi triumfa-lismul roman -, compoziţiile vaste, acţiunile eroice, atitudinile dramatice, utilizarea diagonalelor. Şi Ralael şi Michelangelo au avut o sumedenie de imitatori, unora dintre ei uelipsindu-le talentul. Eclectismul fraţilor Carracci*, care adăugaseră lecţiilor lui Rafael pe cele ale lui Michelangelo, au făcut din plafonul palatului Farnese de la Roma o compoziţie în acelaşi timp solidă şi van aţă. Astăzi se descoperă cum că veacul al XVI-lea euro
130
a fost manierist pe scară largă. Prin „manierişti" P6. -e s£ se înţeleagă în primul rînd artiştii care au vrut K$ scape printr-o „manieră" a lor, printr-un stil foarte personal - aşa socotea şi Vasari - de pecetea giganţilor v art^- Cu ei triumfă un anticlasicism şi o estetică care se îndepărtează categoric de natură şi natural. De unde Calificativul de „manieră" care a fost alăturat multă vreme acestei arte căutătoare de originalitate cu orice chip şi care a avut parte de

atîla izbîndă la curţile rafinate şi preţioase de la Mantova, Fontainebleau şi Praga. Manieriştii au urmărit să emoţioneze prin acumularea decoraţiunii - precum Jules Romain la palatul Te din Mantova -, prin alegerea de subiecte, îndrăzneţ senzuale ca Sprangler, apăsat stranii cu Antoine Caron. Ei s-au folosit de culori acide, au avut predilecţie pentru fondurile negre. Urmîndu-1 pe Pannigianino, au alungit formele într-un mod neaşteptat şi au marcat un gust pro-'nunţat pentru disproporţii - să ne gîndim la Christos pe cruce al lui Cellini de la Escorial, la acea Bunavestire de Bronzino, la figurile caracteristice ale lui El Greco*. în zilele noastre se resimte tendinţa, nelipsită de substanţă, a se vedea în manierism una din esenţialele dimensiuni ale secolului al XVI-lea în perioada care a premers victoria barocului. Pe planul psihologiei colective, manierismul făcea dovada unei epoci care se îndepărta în toate iomeniile de informaţiile tradiţionale şi care îşi croia drumul propriu în direcţii varii. El a exprimat setea de reînnoire a unui secol care nu-şi ailase echilibrul şi cai e la analiză se revelează atît de bogat şi atît de divers, încîl nu se poate ajunge la o explicare a lui într-un mod satisfăcător.

De aceea, fiind vorba şi de un timp fecund, orice clasificare se vădeşte a fi formală şi artificială. Din acelaşi motiv, trebuie acordat un loc aparte picturii veneţiene. Către 1500, Veneţia era încă un oraş gotic. Renaşterea nu >,zbucneşte aici practic decîl o dată cu Palatul Vendramin, care datează din 1509. La fel, după generaţia de precursori, dintre care cel mai notabil este lovanni Bell ini, pictura veneţiană îşi ia avînt cu Tiţian domină toată prima jumătate a secolului al 1-lea şi care dobîndeşte la sfîrşit de carieră o tehnică ape impresionistă. Dar Veneţia mai are o izbucnire e strălucire cu Tintoretto şi cu Veronese*. Arta euro-131 peana este tributară enorm Veneţiei, Rubens, Poussi Velasquez, Watteau, Delacroix, pentru a nu cita dec't cîteva nume, 1-au considerat pe Tiţian maestrul ori excelenţă, cel care a ştiut să dea picturii în ulei dirnen siunea ei veritabilă şi vocaţia de prestigiu. Veneţieni' au preferat liniei culoarea, au înmlădiat pictura, i-au conferit mai multă intensitate luminoasă. Insă în jurul lui 1600, în Italia a apărut un artist izolat care, în ciuda faptului, va face şcoală: Caravaggio*. El dispreţuieşte Antichitatea, reacţionează împotriva tuturor convenţiilor, militează pentru o pictură „naturală", uneori realistă la modul brutal. In opoziţie cu sfumato-u\ lui Leonardo, lucrează cu contraste violente de umbră şi lumină. „Iluminiştii" din Franţa şi din Ţările de Jos îi vor imita maniera.

Astfel, în acest început de secol şaptesprezece, pictura şi în general toate artele au atins în Europa deplina lor maturitate şi o perfectă uşurinţă tehnică. Artiştii' reuşesc în tot ceea ce îşi propun şi o datorează mai mult Italiei decît-Antichităţii, într-o vreme în care o Europă dinamică era în căutarea mijloacelor de primenire, Italia a venit cu posibilitatea unei întineriri mult mai radicale decît aceea pe care o putea oferi arta gotică, în ciuda rezervelor de sevă şi de vigore pe care le avea. Strălucirea bogăţiei italiene a ajutat la triumful noii estetici, în tot cazul, artiştii veniţi din peninsulă sînt cei care au aruncat peste tot un new look artistic. Prima faţadă de Renaştere din Franţa, cea a castelului Gaillon, a fost rezultatul unui atelier de sculptori fran-co-italieni. Este cunoscută importanţa, începînd cu anii 1530, a şcolii fondate la Fontainebleau de Rosso şi de Primaticcio, care au înpămîntenit în Franţa manierismul, în Anglia, un florentin, Torrigiano, autorul mor-mîntului lui Henric al VH-lea la Westminster, a adus formulele artei noi. în Ţările de Jos, dacă Bruegel cel Bătrîn*, desenator şi peisagist de primă mînă, a^fost inspirat puţin de Italia, ca revanşă, „romaniştii" au biruit în contactul cu publicul pe tot parcursul secolului al XVI-lea. Cel mai puternic dintre sculptorii spanioli ai Renaşterii, Berruguete*, a fost elevul lui Miche-langelo la Florenţa, 1-a urmat la Roma şi a desenat pentru acesta Laocoon. Una din bijuteriile secolului XVI-lea se găseşte la Praga: este vorba de Belvedere,

fel de templu peripter cu elegante coloane ionice. I datorează unui italian, Paolo della Stella, elev al lui Sansovino, care a lucrat aici de la 1534 la 1539. La Cracovia, Sigismund I (1506-1548), care se însurase cu Sforza,' a cerut italienilor să îi construiască reşedinţa din Wawel. Palatul cancelariei din Roma (sfîrşitul secolului al XV-lea - începutul secolului al XVI-lea) a furnizat modelul curţilor cu arcade suprapuse care s-au înmulţit în Europa centrală la sfîrşitul secolului al XVI-lea şi începutul celui următor, la Graz, la Litomysl (Boemia), la Cracovia etc.

Grecia de odinioară îşi cucerise cuceritorii. Italia secolului al XVI-lea, călcată în picioare de „barbari", le-a impus gustul ei care era cel al Antichităţii, însă revăzut, corectat, transformat, îmbogăţit aşadar cu toată experienţa medievală. De bună seamă că Renaşterea a regăsit într-un fel anume valorile lumii greco-romane. Dar a luat şi act de prăpastia de netrecut care o separa de acelea. Punînd opacitatea „vremurilor întunecate" între Antichitate şi noua eră de aur, ea a aruncat definitiv în tjccut, aidoma unui lucru consumat, o civilizaţie din care dorea să se inspire, dar pe care îi era cu neputinţă să o învie. Renaşterea a fost prin urmare conştiinţă istorică. Această conştiinţă era o noutate şi semn al unei mentalităţi noi. Dat fiind că cincisprezece veacuri de istorie europeană fuseseră impregnate de creştinism, mitologia nu mai putea fi decît un album cu ilustrate, extrem de bogat de altminteri, şi un repertoriu de alegorii. Zeii au lăsat templele pustii. Cînd ruinele antice îşi fac apariţia - şi cazul este frecvent -în cîte o reprezentare a Nativităţii, ele se află acolo pentru a da seamă că lisus, prin naşterea sa, a pus hotar .epocii păgîne..

Capitolul IV

RENAŞTEREA CA REFORMARE A BISERICII

In vreme ce naţiunile Europei se afirmau o dată cu principiul şi realitatea monarhiei absolute, cînd călătoriile şi cuceririle de peste mări transformau curentele şi ritmul economiei, cînd arta şi cultura, grafie unei Antichităţi mai bine cunoscute, dar şi unei atenţii aparte acordate lumii exterioare şi unor tehnici mai sigure, se orientau către noi teritorii, cum oare ca religia însăşi -o religie care informa toată viaţa cotidiană şi penetra în sufletul oricui - să nu fie atinsă în profunzime de mutaţia generală a unei societăţi mai active, o societate mai urbanizată, mai instruită, mai laică decît în veacurile al XH-lea şi al XlII-lea? In mijlocuLciumelor terifiante, a repetatelor războaie şi a luptelor civile cumplite, într-o Europă occidentală şi centrală zguduită de răsturnări brutale ale circumstanţelor economice, Biserica Iui Christos părea a se îndrepta către prăpastie. Secolul al XVI-lea a văzut-o venindu-şi în fire, dar, în acelaşi timp, a văzut-o şi fracturîndu-se şi etalînd de atunci înainte în plină zi spectacolul scandalos al duşmăniei dintre copiii ei.

în 1378, la moartea lui Grigore al Xl-lea, revenit de la Avignon la Roma, grupuri de presiune redutabile, împărţite în facţiuni rivale, au impus unei creştinătăţi stupefiate de durere o schismă care se va prelungi timp de treizeci şi nouă de ani. După şovăielile iniţiale, Europa Catolică s-a rupt în două: Franţa, Scoţia* Castilia, Aragonul, regatul Neapolelui se declaraseră pentru Clement al VIMea, celelalte ţări optînd pentru italianul Urban al VMea. Cei doi pontifi şi cele doua

.- . 134

a avut Caterina

grenaJ'

Să

sfinte colegii inamice s-au excomunicat r • ^ atunci încolo şi au căutat să ademenească t™?™ d& de la obedienta faţă de adversar. FJ propagandiştii şi sfinţii ei. Pierre de de Sienna au fost „urbanişti", Vincent de Corbie, „clementini". Odată prinşi antagomşti şi succesorii lor au fost

înţeleagă că singurul mod de a pune cin«t ~\------*a

fi fost să abdice. Incăpătînarea pondfilor^ SChlSmei "

cea a lui Benedict al XIIMea ales H A °U Seamă

a făcut să eşueze mult timp tentatele £*** * 1394'

Pentru a efectua presiuni asupra pTpel

clerul şi guvernul francez au hotărît dfd

de sub ascultare" mai îmîi din [^ ->>--

.araşi, mcepînd cu 1408. Bened ct L v m , 4°3' ap°"

de neconvins. In 1407 nSn,«^ XIII-]ea a ră

pml unei conferinţe cu

doi papi s-au transp

dar nu au reuşit să im

kilometri care îi mai

cele două suite s-au ,

vocat un conciliu*]a ri,

^ Grigore al XII-]ea au

IIItf- A fost ales

,accePta P"nci-" SaVOne' Cei * "ltîlnirea Ior M Şl patru de

Ulfl Cardlnaji din

* au «» al Xffl-Jea

" Cretici

c

umb, Benedict al Ym i , renunţat si el Jn

" MifnTvl M' !" ..n.,e,

135

Conciliul de la Konstanz nu se reunise doar ca -pună capăt schismei, dar şi pentru a condamna dcx^ trinele husite şi încă pentru a împlini un deziderat exprimat cu mult timp în urmă de a „reforma Biseric in căpiţe et in membrix". Or, tocmai neputinţa pontifi cală şi anarhia care domneau asupra creştinătăţii dădeau şanse acestei mişcări conciliare. Aceasta moştenea doctrine ale lui loan de Jandun şi ale lui Marsilio din Padova, care subordonau autoritatea papei consimţă-mîntului liber exprimat de adunarea creştinilor, încă dinainte de reunirea conciliului de la Konstanz, universitari eminenţi precum Pierre d'Ailly şi Gerson ceruseră convocarea de adunări ecleziastice care să supravegheze atît spiritual cît şi temporal oblăduirea Bisericii. Era pe cale să devină aceasta o monarhie parlamentară? O federaţie de naţiuni autonome exprimîndu-se prin Stări Generale periodice ale catolicităţii? La Konstanz, efectiv, părinţii s-au grupat şi au votat „pe naţiuni", doctorii în drept şi în teologie fiind admişi la

scrutinuri, iar Martin al V-lea fiind ales de un conclav în care douăzeci şi trei de cardinali prezenţi au fost nevoiţi să admită pe lîngă dînşii treizeci de deputaţi de „naţiuni". Anunţau oare aceste inovaţii reforma Bisericii? De fapt, asemenea gravă problemă nu a fost abordată decît tîrziu, îhtr-o oboseală generală, după condamnarea lui Jan Hus şi abdicarea lui loan al XXIII-lea şi a lui Grigore al XH-lea. Totuşi, la 30 octombrie 1417 au fost votate optsprezece decrete care vizau esenţialmente abuzurile, şi financiare şi judiciare, ale puterii pontificale, însă, îndată ce a fost ales, Martin al V-lea s-a grăbit să prezinte un contraproiect atenuat şi să negocieze separat cu diferitele „naţiuni" ale conciliului concordate provizorii care restabileau parţial alegerile ecleziastice şi diminuau exigenţele în plan financiar ale papalităţii. La 1418, conciliul a luat sfîrşit în neputinţă şi în dezacord complet. Luase totuşi o decizie fundamentală privitoare la viitor: papa fiind considerat acum inferior conciliului, acesta urmînd să se întrunească in mod regulat şi automat. Convocarea conciliului de la Basel (H31-1449) a fost o consecinţă a acestui decret.
Voinţa de reformă venea esenţial de la bază. UQ aceea, adunarea de la Basel a atras relativ puţini prelat1 - sub o sută -, alături însă de patru sute de universi-
136
Ţări care recuniisc pe papa ele la Roma Ţări care recuniisc pe papa f'
de la Avlgnon xie disputate
25. AMflEA SCHISMĂ: SITUAŢIA CĂTRE 1390 (După Histoire generale des civilisations.)
tari decişi să meargă înainte. La început, conciliul s-a bucurat de simpatia generală a creştinătăţii şi Eugeniu al IV-lea, în ciuda unei ostilităţi profunde, 1-a recunoscut drept canonic (1434). Au fost obţinute rezultate importante în diverse domenii. Sub egida conciliului, Franţa şi Burgundia s-au împăcat, utraquiştii din Boemia au fost readuşi la Biserica romană iar deciziile de reformă au fost adoptate în 1436. Pînă la urmă, Eugeniu al IV-lea a ieşit învingător din conflictul care 1-a opus conciliului. Extremiştii unei adunări care se dorea a fi constituantă au comis stîngăcii, neprevăzînd ce mijloace financiare vor fi rezervate papalităţii, mai a es prin demiterea lui Eugeniu al IV-lea şi prin alegerea lui Felix al V-lea (1439). în faţa schismei care o lua de la capăt, consternarea a fost generală. Carol al 11-lea şi clerul francez, favorabili conciliului, au adop-
at Pe loc «pragmatica sancţiune" care, sub vălul gali-canismului şi al independenţei vis-â-vis de papă, făcea,
n reautate, din rege posesorul beneficiilor din Franţa. 137
Dar, puşi în faţa perspectivei unei noi rupturi a unitar creştine, au dat înapoi. Reacţia a fost identică şi în ai/ părţi. Felix al V-lea nu a fost recunoscut decît de Basel Strasbourg, Savoia, Milano, Aragon şi Bavaria. Mode' raţii au părăsit adunarea de la Basel, căreia Eugeniu al IV-lea i-a plasat împotrivă, după 1438, un alt conciliu găzduit întîi la Ferrara, apoi la Florenţa. Dar la Florenţa a venit împăratul de la Constantinopol şi pe el 1-a recunoscut Eugeniu al IV-leă drept succesor al lui Petru Succesul - fără viitor - constituit de reuniunea Bisericilor greceşti şi latine (1439) a ridicat prestigiul lui Eugeniu al IV-lea. Moartea pontifului, în 1447, şj înlocuirea lui cu un umanist, Nicolae al V-lea care, prin intermediul unui alt umanist, Aenea Silvio Piccolomini, a negociat ralierea completă a Germaniei la Sfîntul Scaun, au sfîrşit prin a-i discredita pe obstinenţii din Basel şi a-1 izola pe Felix al V-lea care a abandonat lupta (1449). Conciliile nu reuşiseră reformarea Bisericii, lucru care nu le-a reuşit nici papilor care au condus între 1450 şi revolta lui Lulher*.
în 1434, Eugeniu al IV-lea le scria părinţilor conciliului de la Basel: „în trupul Bisericii nu găseşti nici o singură parte teafără, din tălpi şi pînă în creştet." Cincizeci de ani mai tîrziu, un orator al clerului la Stările Generale de la Tours nu era mai puţin pesimist: „Fiecare are ştire, declara el, că nu mai este lege, evlavie, nici ascultare religioasă, că în tot clerul (G n. a.) prea multă neorînduială, spre paguba mare a creştinătăţii întregi." Urmare a acuzaţiilor aşa de categorice, mulţi istorici, multă vreme, au făcut din „abuzurile multe care se etalau atunci în sînul Bisericii pricina de căpătîi a Reformei. Cînd aceasta se declara efectiv, cumulul de beneficii, uzufructul şi nonrezidenţa bîntuie ca şi pînă atunci. Declinul vieţii monastice pare indiscutabil. Pico della Mirandola şi Erasmus stigmatizează viaţa din mănăstiri, a cărei recrutare este adeseori deplorabilă. Este oare nevoie să fie amintite satirele lui Erasmus şi ale lui Rabelais împotiva oamenilor bisericii? Şi rolul odios pe care Margareta de Navarra -avut adesea în povestirile ei cu călugării cerşetori;
138
l
deasupra, dominicanii şi franciscanii se epuizează în •Orovăie'li meschine. Franciscanii se împart la rîndul lor în două grupări rivale: cei ce se supun regulii şi călugării, în sfîrşit, cerşetorii şi mirenii se împotrivesc frecvent, primii căutînd să se substituie secunzilor în viata parohială. Tot la fel de adevărat este că şi situaţia clerului simplu lasă mult de dorit. Un tablou al moralei scăzute, înfăţişat de multe documente - satire de Sebastien Brant* şi de Erasmus, didahii de predicatori aprigi, procese verbale de vizite pastorale, arhive oficiale. De multe ori este vorba despre preoţi brutali, certăreţi, afemeiat!, încă şi mai grav: instrucţia lor este deficitară, sînt exagerat de săraci, mai ales la ţară, mulţi dintre beneficiari nelocuind aici şi punîndu-şi parohi plătiţi în loc. Aşadar, preotul trebuie să muncească pentru a se întreţine, iar uneori „vinde" sacramente. Locurile de cult sînt rău întreţinute, bazele religiei prost predate,

sacramentele puţin şi necorespunzător păzite. Intr-o carte capitală, J. Toussaert a dovedit că într-o regiune creştină precum Flandra, se propunea credincioşilor - gloată neştiutoare şi încă foarte păgînă în instinctele ei - „un creştinism din 80% morală, 15% dogmă şi 5% sacramente". Or, episcopii uitau din ce în ce că numele lor „înseamnă trudă, vigilenţă, grijă" (Erasmus). Recrutaţi adesea din rîndul nobilimii, voluntari în Germania, pe alocuri consilieri ascultaţi de prinţi - din 1436 în 1444, şase episcopi făceau parte din con-siliul lui Carol al VH-lea -, ei nu-şi fac nici un fel de scrupule în a nu păstori şi uită să-şi mai vadă dioceza. Cu cît se urcă scara ierarhiei, cu atît se intensifică scandalul. Intr-o Romă coruptă de luxul Renaşterii, cardinalii sînt mai mult ca niciodată „satrapii cocoţaţi pe cai îmbrăcaţi în aur şi chiar încălţaţi în aur..." luaţi deja în derîdere de Petrarca. Brigitte de Suedia ceruse nimicirea acestor „netrebnici". Cît despre papi, „îl fac uitat Pe Christos cu tăcerea lor", vorbeşte Erasmus, „îl încătuşează în legile de trafic, îi strîmbă învăţătura prin mterpretări siluite şi îl asasinează prin ruşinoasa lor purtare". Sixtus al IV-lea nu intervine în iţele complo-ului Pazzi; Inocenţiu al VUI-lea invită crema nobilimii italiene la mariajul fiului său; Alexandru al Vl-lea, PaPă simoniac, şi din această pricină, ponegrit de Savo-^ola, acoperă cu autoritatea lui crimele şi ambiţia fiu-139

lui său Cezar; lulius al II-lea, „moşneag decrenit" pleacă la război cu ardoarea unui tinerel. Succesorul' lui, Leon al X-lea, este mai puţin belicos, dar pasiune lui cea mare este teatrul. Pe vremea lui Luther avea ceva mai acătării de făcut.

Ce este oare de mirare dacă, în ajunul Reformei astfel condusă şi încadrată, creştinătatea dă impresia de haos? Liturghia pierde teren în favoarea noilor formule de pietate. Trebuie oare să ne agăţăm de sacramente sau de mătănii, de slujbă - o slujbă pe care majoritatea credincioşilor nu o pricep - ori de drumul crucii, de Dumnezeu ori de sfinţi? Politeismul pare a renaşte. Creştinii hărţuiţi de frica morţii şi a infernului caută să se adăpostească sub mantia încăpătoare a Fecioarei şi încearcă să evite condamnarea făcît rost de multe indulgenţe. Penitenţa capătă astfel un caracter venal iar indulgenţele sînt oferite ca lozurile la tombole, într-un aer saturat de nelinişte, în vreme ce diavolul pare a-şi face lucrarea peste tot, în veacul al XV-lea, se desfăşoară vînătoarea de vrăjitori şi mai ales de vrăjitoare care nu va slăbi decît după 1648. Cum ar fi putut rezista asaltului Necredinciosului o Europă creştină aşa de adînc tulburată şi sfîşiată de conflicte interne multiple? Creştinii, înfrînţi deja la Nicopole (1396) şi la Varna (1444), nu au putut împiedica luarea Constanti-nopolului (1453). Ei au rămas surzi în faţa apelurilor emoţionante dar anacronice, lansate de Calixtus al III-lea şi de Pius al II-lea, care au încercat să reînvie ideea cruciadei. Criza Bisericii se instala în toate privinţele. După ge a ars atîtea sfinte personaje precum Jan Hus (1415) şi Savonarola (1498), după ce a refuzat să asculte chemările la reînnoire, ea a înfruntat în cele mai vitrege condiţii şocul venit din Wittenberg: Luther (1483-1546) avea alături de ştiinţa teologică a lui Wyclif vehemenţa lui Jan Hus.

începînd din clipa în care Fratele Martin - fără cea mai mică intenţie de a se revolta contra Romei - a afişat la 31 octombrie 1517 cele 95 de teze ale sale pe uşa bisericii din Wittenberg, fisura catolicităţii a înaintat cu o iuţeală deconcertantă. La mai puţin de patru an1'

140

ther devenit omul cel mai celebru în Germania, era "comunicat, ţmtuit la stîlpul infamiei în Imperiu, scos eepede şi ascuns la Wartburg prin grija protectorului J prederic de S axa. Dar încă înainte de excomunicare, redactase,într-un singur an, 1520, cele patru opere fundamentale care urmau să devină bazele teologiei reformate: „Papalitatea Romei, Apel către nobilimea creştină a naţiunii germane, Captivitatea babiloniană a Bisericii, tratatul Despre libertatea creştinului. La Wartburg, Luther a început să traducă Biblia, lucrare pe care a continuat-o din 1522 la Wittenberg unde s-a putut întoarce, nemaifiindu-i pusă în pericol siguranţa. Intr-adevăr, o întreagă parte a Germaniei se pronunţa în favoarea lui: umanişti ca Melanchton, care a devenit principalul său discipol, artişti precum Diirer, Cranach, Holbein, nobili mărunţi îndrumaţi de Franz von Sickin-gen şi Ulrich von Hutten, burghezie urbană şi prinţi. Cînd în 1529, o dietă a dorit să pună iarăşi în vigoare edictul de la Worms care să îl pună pe reformator din nou la zid, Imperiul a protestat prin şase prinţi şi cincisprezece oraşe, - de unde numele de „protestanţi*", în 1530, Melanchton redacta Confesiunea de la Augsburg. începînd din 1531, un război, cu succese şi de o parte şi de alta, a opus liga de la Smalkalde luterană trupelor şi aliaţilor lui Carol Quintul. După ce s-a dobîhdit sprijinul Franţei de către adversarii împăratului, acesta 1-a lăsat pe fratele său Ferdinand să accepte, în 1555, partajul religios al Germaniei. La această dată, două treimi din ţară deveniseră luterane. Mai mult decît atît, Reforma se revărsase cu mult în afara Germaniei. Scandi-navia toată basculase de partea protestanţilor, în Ţările de Jos, agitaţia religioasă era intensă. Cultul reformat fusese deja stabilit la Strasburg din 1523-1524. O bună parte din Elveţia abandona Roma: Ziirich în 1523 la chemarea la Zwingli*, Saint Gali în 1524, Berna în 1528, Basel în 1529, după invitaţia lui d'CEcolampade, Neuchâtel în 1530, Geneva în 1535, la instigarea lui rarei. Acesta înfiinţase din 1523, la Paris, prima bise-ncă reformată din Franţa, iar primul martir protestant francez a suferit supliciul în anul pomenit. Peste unsprezece ani izbucnea afacerea „placardelor", care 1-a aşa de rău pe Francisc I. în Anglia, Thomas care 1-a determinat pe Henric al VUI-lea să

141

536) al /VT-T\ tf* ĂS^PV
VSCHLEtwiG^rO: *
*>yic,<->u ^ \\ ^
Arhiepiscopia de Bremen luterană practic în 1555
/ / BRANDEBURG
V rrool
//}franckfi<«(1530)
. P4LAT!NArUI RENAN (1546)
Silezia care aparţinea Habsburgilor, în timp ce regele Boemiei, în 1555,
" era practic luteran
Limita
Sfîntului Imperiu
t.....j
ţ j Ţăn catohce
{ j Ţări protestante
24. TRECERILE LA REFORMĂ ÎN EUROPA CENTRALĂ
ŞI SEPTENTRIONALĂ (După J. Delumeau, Naissance et affirmation de la Retbrme.j
rupă cu Roma (excomunicarea suveranului şi „Actul de supremaţie" sînt din 1534), simpatiza luteranismul. în 1528, murea primul martir protestant din Scoţia. Doctrinele lui Lulher se aflau în graţiile Sevillei, la Valla-dolid şi la Neapole, în cercul lui Juan de Valdes, la
142
Ferrara, la curtea lui Rene de Franţa, în Boernia, unde terenul fusese pregătit de Jan Hus, în Moravia şi în special în Ungaria şi Transilvania largi straturi ale popu-!aţiei fuseseră cîştigate de partea Reformei, în fine, re 1555, luteranismul număra în tabăra sa numeroşi Partizani în Austria de Sus şi de Jos, Stiria, Carinthia, Poznania şi în Lituania.
143
25. PROTESTANTISMUL IN ELVEŢIA LA MOARTEA LUI
CALVIN , (După J. Delumeau, ibid.)
Moartea lui Luther (1546) a antrenat, în interiorul confesiunii de la Augsburg, o criză care a durat aproape patruzeci de ani; dar în momentul cînd luteranismul îşi pierdea respiraţia, Calvin* (1509-1564) a oferit un nou suflu de viaţă şi de putere Reformei. Reţinut la Geneva de Farel în 1536, izgonit din oraş doi ani după aceea, rechemat de genovezi în 1541 şi stabilit printre ei de atunci înainte, autorul Instituţiei creştine, ajuns „al doilea Patriarh al Reformei", a făcut din oraşul de pe Leman Roma protestantismului. De aici au pornit pastorii care au preluat multiplele mici grupuri de predicatori organizaţi defectuos, din Franţa şi din Ţările de Jos. Pe de altă parte, John Knox care, în 1560, a făcut să izbucnească prezbiterianismul în Scoţia, fusese în două rînduri la Geneva unde legase prietenie cu Calvin. El a fost şi un fel de sfătuitor religios pentru tînărul Eduard al Vl-lea al Angliei în care voia să vadă un nou losua, dar care nu a domnit decît şase ani (1547-1553). Moartea regelui, urcarea pe tron a Măriei Tudor care era catolică, apoi a Elisabetei* (1558), care s-a arătat destul de indiferentă în chestiunile dogmatice, au compromis în Anglia şansele unei reforme de tip helvet.
144
T tuşi cele XXXIX de articole din 1563 care au con-l'dat Biserica anglicană asociau un cult şi o ierarhie mei teologii larg calviniste, în plus, în Anglia se pro-f la un puternic curent puritan care va duce mai tîrziu l război civil. Acesta era ostil „idolatriei papistaşe" şi episcopilor, văzuţi ca nişte „lupi hulpavi" şi ca nişte servitori ai lui Lucifer". Pe durata celei de-a doua kimătăţi a secolului al XVI-lea şi începutul secolului al XVII-lea, reforma zwinglio-calvinistă - mai exact decît calvinistă - a triumfat în Palatinatul renan, unde fusese redactat vestitul Catehism de la Heidelberg (1563), a înaintat în Frizia orientală şi a devenit religia land-erafilor din Hessă Cassel şi a electorilor de Brandenburg. A cîştigat teren de asemenea într-o parte a Ungariei care a trecut sub dominaţie turcească. Cu deosebire, a devenit confesiunea oficială a Provinciilor Unite, răsculate împotriva luiJFilip al II-lea şi separate de Ţările de Jos după 1581. în privinţa Franţei, ea ar fi contat, după Coligny, în 1562, pe mai mult de două mii o sută cincizeci de „comunităţi" reformate grupînd un sfert din populaţia regatului. Rezultă că, începînd cu anii 1560, progresele protestantismului au fost mai lente decît pe vremea lui Luther şi că au întîmpinat o defensivă catolică mai susţinută. Voinţa de a rezista a unei Biserici romane, amputată desigur, dar nu distrusă, s-a afirmat cu precădere o dată cu supremaţia lui Paul al III-lea (1534-1549). El a aprobat în fapt statutele Companiei lui lisus (1540), a creat Sfîntul Oficiu (1542), a convocat la Trento (1545) con-ciliul ecumenic pe care îl tot solicitase Luther dar pentru care papalitatea avusese temeri din cauza precedentelor, de la Konstanz şi Basel. Conciliul, în ciuda unei desfăşurări dificile - s-a întins de-a lungul a optsprezece ani şi de două ori a fost dizolvat -, a înfăptuit o lucrare de luat în seamă.

A menţinut ceea ce era bun - adică libertatea - în opera mîntuirii, a păstrat cele şapte sacramente, a afirmat cu putere prezenţa reală în euharistie, a întreprins redactarea unui catehism, a obligat pe episcopi S5~!* ^ntemeieze reşedinţă, pe preoţi să predice şi a hotă-rît înfiinţarea de seminalii. Dar conciliul a fost totodată un refuz al dialogului cu protestanţii, clasaţi definitiv în categoria „ereticilor". El s-a opus căsătoriei preoţilor ca Ş1 împărtăşirii sub cele două specii dragi lui Luther şi 145

/PROVINCIILI

Amsterdam ^**s

UNITE

CANTOANII .VETILNI,

26. CATOLICII Şl PROTESTANŢII D/A', JPER1U AJUNUL RĂZBOIULUI DE TREIZECI Di- A V/ (După J. Deliuneau, ibid.j

acordate altădată ultraquiştilor din Boemia. împotriva lui Luther şi Zwingli care îşi bătuseră joc de indulgenţe şi de pelerinaje, împotriva lui Calvin care ironizase pe seama relicvelor, conciliul a menţinut toate formele tradiţionale de pietate. A confirmat şi cultul sfinţilor. A hotărî

146

ca Vulgata sfintului Ieronim să rămînă textul autentic al fripturii şi a păstrat latina ca limbă de cult. La un an te la finele conciliului, Pius al IV-lea* publică primul Inuex al autorilor şi cărţilor prohibite. Erasmus*, mort în 6! figura aici cu ansamblul operei sale, însoţit de enţiunea damnatus primez classis. Condamnarea aceas- ^semnifica respingerea tentativei umaniste de concili- e- trasmus dezaprobase excomunicarea lui Luther dar

147

Liber II L

407

ien.AugufU,»imcyiChrt JlofcnucorenacoM. r> XLIXBifilţ,. **

27. ERASMUS ŞTERS DIN INDEX DE CĂTRE CONGREGAŢIE

(După Reforme et Co'ntre-Retbrme

în La Documentation tbtographique.j

blamase şi violenţa excesivă a acestuia. Ruptura dintre dînşii a rămas definitivă în 1525 cînd a luat apărarea „liberului arbitru" împotriva „dependentului arbitru" lutherian. Preferinţele sale se îndreptau înspre o Biserică unde discuţiile teologice să fie relaxate şi unde disputele dintre doctori să aibă mai puţină importanţă decît practica virtuţilor evanghelice.

Pentru o operă a unui autor căruia i se oferise cu treizeci de ani înainte pălăria de cardinal - propunere declinată de Erasmus - punerea la index era un semn al vremurilor şi un indiciu, între multe altele, de durificare a poziţiilor. Mai mult ca niciodată, creştinii păreau a crede în forţă ca rezolvare a diferendelor religioase, t-i au distrus templele aztece şi incaşe, i-au expulzat pe morisci din Spania, i-au închis pe evrei în ghetouri, între credincioşii lui Christos ura era la culme. Francisc I a permis masacrarea a 3000 de sectanţi din regiunea Vaud. Filip al II-lea a lichidat protestanţi din Spania m

148

. • mari autodafeuri. Circa 30000 de reformaţi au CU1C1- Franţa victime ale Sfîntului Bartolomeu şi ale Imediate, în Ţările de Jos, în toamna lui strul duce de Alba a trecut prin sabie protes-Zutphen şi a făcut Malines una cu pămintul, ce mai dev'reme, îşi deschisese porţile pentru rutllaume cel Taciturn. Intoleranţa a venit din doua ^execuţiilor ordonate de „Măria cea Cumplita" Su răspuns cele a căror răspundere o deţinea Elisabe-! Aproape pretutindeni în Europa secolului al XVI-lea Iu izbucnit „furii iconoclaste" care au distrus statui, fresce si vitralii: la Wittenberg, în 1522, şi mai cu seamă în Ţările de Jos, în 1566. In această regiune, în 1572 calicii" au îngropat călugării de vii dar le-au lăsat'capetele afară drept ţinte pentru jocul cu bile. In Anglia Elisabetei, martiri catolici erau sfîrtecaţi încă vii ca să li se smulgă inima şi măruntaiele; o femeie care

28. REFUGIAŢI FRANCEZI LA GENEVA ŞI LA STRASBURG ÎNTRE 1549 ŞI 1560

(După P. F. Geisendorf.)

Punctele indică originea refugiaţilor la Geneva, crucile pe cea a refugiaţilor la Strasburg.

149

ascunsese un preot a fost strivită sub scînduri peste ca s-au pus bolovani uriaşi. Cine ar putea spune care di ° tre adversari a fost ^cel mai crud şi în care ţară a fost mai mare barbaria? In tot cazul, războaiele Religiei* ai fost interminabile. Olandezii i-au zis „războiul d douăzeci şi cinci de ani" (1568-1648) celui care a dus la recunoaşterea

de către Spania a Republicii lor calviniste, în Franţa, Henric al IV-lea a avut impresia că a pus capăt, prin edictul de la Nantes (1598) celor treizeci şi şase de ani de lupte fratricide, dar ele au reînceput după moartea sa şi nu s-au terminat decît cu pacea la de Ales (1629). înainte, 15000 de persoane muriseră de foame în La Rochelle asediată (1627-1628). Războiul de treizeci de ani, care a început în 1618 prin răscularea unei Boemii cîştigate în mare măsură de Reformă contra politicii ultracatolice a hab-sburgilor, a fost din punct de vedere creştin o nouă şi grea înfrîngere a caritătii.

Fiindcă intoleranţa religioasă era pe vremea aceea regulă, luterani şi calvini schimbau pamflete violente asupra realei prezenţe, dar se aflau la unison în persecutarea tuturor disidenţilor protestantismului, şi, în primul rînd, a anabaptiştilor*. în rîndul acestora din urmă se aflau de bună seamă pacifişti şi violenţi. Unul dintre „exaltaţi", Thomas Miintzer, s-a pus în 1525 în fruntea ţăranilor germani răsculaţi împotriva seniorilor lor. Luther ştia foarte bine că majoritatea revendicărilor ţărăneşti erau fondate. ‚Ce cereau aceştia? Alegerea liberă a pastorilor, eliminarea micilor dijme, folosirea marii dijme în folosul comunităţilor săteşti, abolirea servitutii, eliminarea rezervelor de vînătoare... Dintru început, Luther le-a spus nobililor: „Nu ţăranii se ridică împotriva voastră, ci Dumnezeu însuşi." însă, în respectul autorităţii civile, el gîndea în acelaşi rînd că „şi de sînt răi şi nedrepţi prinţii, nimic nu autorizează a te revolta împotriva lor". Pentru reformator, care refuza să se aşeze pe un alt plan afară de cel religios, conta doar „libertatea spirituală" a creştinului, în plus, îl detesta pe Miintzer şi pe „exaltaţii" de lingă dînsul, reproba credinţa lor apocaliptică şi respingea orice anabaptism. In sfîrşit, printre şefii represiunii număra amici (Philipp6 de Hesse). în final, el a luat poziţie contra tăranil°r revoltaţi şi a lansat acest apel care i-a fost aşa de des

150

roşat' „Să fie gîtuiţi; clinele turbat care sare pe voi trebuie sâ-'l ucideţi ca să nu vă ucidă el." Toţi anabap-tistii pacifişti ori ba, au fost persecutaţi atît în ţări cato-l'ce cît şi în zonele trecute la Reformă. Dintre 877 de victime menţionate de martiroloagele protestante din Tarile de Jos, în secolul al XVI-lea, 617 au fost ana-baptişti. Unele oraşe şi cantoane din Elveţia nu au fost mai puţin ostile tuturor spiritelor independente care se îndepărtau de la noua ortodoxie reformată. Geneva 1-a ars pe Şervet. Melanchton, Thedore de Beze si ansamblul Bisericilor helvete au aplaudat condamnarea la moarte pe care o ceruse Calvin. Cînd, în 1559, s-a aflat la Basel, oraş protestant, că un burghez bogat, Jean de Bruges, mort cu trei ani mai înainte, nu era altul decît anabaptistul David Joris - un pacifist pe capul căruia se pusese totuşi un preţ - i s-a dezgropat sicriul şi s-a procedat la execuţia postumă a periculosului defunct. Patru ani mai încolo, Zurich-ul îl izgonea pe Ochino, fost general al franciscanilor trecut de partea Reformei, pentru că, asemenea lui Şervet, nu mai credea în Trinitate. Acest bătrîn de şaptezeci si şase de ani a părăsit oraşul în miezul iernii şi s-a dus să moară de ciumă în Moravia. Astfel, după trei veacuri de criză, creştinismul era mai divizat ca oricînd.

Trecerea în revistă pe scurt a nenorocirilor Bisericii care tocmai a fost prezentată pare întîi o confirmare a unei teze rămase de multă vreme clasice. Abuzuri necontenit mai numeroase, legate şi de o excesivă centralizare romană, ca şi de preocupările prea lumeşti ale clerului, au antrenat, dintr-un soi de dezgust, revolta protestantă; aceasta, prin contralovitură, a provocat o renovare a părţii din creştinătate rămase fidele Romei; dar această renovare înfăptuită prea tîrziu şi în sensul amiprotestantismului nu a putut decît să caşte prăpastia dintre cele două lumi creştine devenite de acum înainte vrăjmaşe una alteia. Or, teza aceasta se dovedeşte insu-iicientă de îndată ce se depăşeşte nivelul superficial al evenimentelor, spre a plonja în profunzimile vieţii creş-lllje a secolelor XIV-XVI. Ea se întemeiază pe un postat, 'anume că perioada centrală a Evului Mediu, cea

151

a înfloririi ordinelor monastice şi a construirii de cate drale ar fi însemnat o vîrstă de aur a pietăţii creştine Nu cumva s-a confundat credinţa unei elite clericale cu viaţa religioasă a maselor? Dimpotrivă, nimic nu asigura că aceasta ar fi urmat o curbă descendentă. Pe de altă parte, dacă este indiscutabil că Biserica secolelor XIV şi XV prezenta, la toate etajele, tare foarte vizibile, nu este deloc sigur că ele au fost mai numeroase pe vremea lui Grigore al Vll-lea şi a sfîntului Bernard care nu a văzut producîndu-se nici un cutremur comparabil cu acela al schismei protestante. L. Febvre a scris că pricinile Reformei au fost mai adînci „decît lipsa de măsură a canonicilor epicureici sau excesele de temperament ale măicuţelor de la Poisy". Dovezi contrare îi dau dreptate lui L. Febvre. Erasmus, care în Elogiul nebuniei (1511) biciuia cu ironie vehementă papii, cardinalii, episcopii şi călugării care, prin felul lor de a se purta, trădau mesajul evanghelic, a refuzat să rupă cu Roma. Invers, atunci cînd Biserica catolică a dorit, în secolul al XVII-lea, să îndrepte majoritatea slăbiciunilor ce i se reproşaseră pe drept înaintea conciliului de la Trento, diferitele confesiuni protestante nu au căutat să reînnoade legăturile cu Roma. Aşadar, dezacordul era mai grav şi se situa mai mult pe planul teologic decît pe cel al moralei.

Este adevărat că reformatorii protestanţi nu s-au dat în lături, pentru antrenarea maselor, să exploateze vechea ostilitate a germanilor, englezilor şi a francezilor faţă de o papalitate prea cupidă. Deja, în cele 95 de teze, Luther ironiza: „De ce oare papa, al cărui sac este azi mai mare decît al celor mai mari bogătani", o afirmaţie inexactă, în treacăt fie spus, „nu ridică el cel puţin această bazilică a Sfîntului Petru cu dinarii lui mai curînd decît cu banul bieţilor credincioşi?"

Era normal ca gloatele să fie sensibile în special la sarcasmele contra „noului Babilon", contra tiraniei şi a inutilităţii curiei romane" şi contra „viziunilor călugăn-mii". Dar nu spectacolul „vînzării" indulgenţelor de pe lîngă Wittenberg 1-a condus pe Luther la doctrina justificării prin credinţă*. Dimpotrivă, tăcuta descoperire (către 1515) a acestei mari teze teologice, în reculegerea mănăstirii şi datorită lecturii din epistolele Sfîntului Pavel, este cea care 1-a determinat să protesteze m

152

1517 contra unei practici căreia el îi reproşa că dă credincioşilor o „mincinoasă siguranţă" religioasă. Abuzurile pe care le menţiona în Confesiunea de la Augsburg nu erau neregulile călugărilor, cîi „împărtăşirea sub o singură specie, slujba erijată în sacrificiu, celibatul ecleziastic, voturile religiei, posturile şi reţinerile impuse credincioşilor" (Cristiani), ca şi cum i se reproşa catolicismului de a fi fost nu destul de liber, ci prea sever. Criticile ordinelor religioase, foarte răspîndite cu siguranţă în epoca Renaşterii, uneori convenţionale şi stereotipe, se cer ele însele a fi supuse examenului. Că diferitele ordine religioase, nu şi-au mai manifestat, în preziua Reformei, pronunţata vitalitate care le caracterizase pe durata perioadei de mijloc a Evului Mediu, lucrul este neîndoielnic. Marea Schismă le accentuase şi mai tare criza, răfuielile interne şi tensiunea dintre familiile religioase. Şi totuşi, istoricul descoperă în majoritatea ordinelor tentative de renovare cu mult anterioare conciliului de la Trento. Ordinul sfintei Clara, la exemplul sfintei Colette, augustinii din Germania şi dominicanii „congregaţiei din Olanda" reveniseră, încă dinainte de 1517, la o disciplină de fier. „Eremiţii sfîntu-lui Francisc", denumiţi mai încolo Capucini, începuseră să predice dinainte de 1526. S-a remarcat oare suficient că Luther nu a trăit, la Erfurt ca şi în Wittenberg, decît în mănăstiri riguroase unde se păcătuise mai repede din exces de zel şi unde el însuşi se mortifica? Cît despre Calvin, el a fost crescut la colegiul Montaigu, cel mai auster din Paris. Dacă Biserica dinainte de 1517 nu operase încă marea sa reformă din lipsă de impuls venit de la centru, în schimb anumite eforturi disparate, dar multiple - cîrid de o reală amploare (restauraţia religioasă spaniolă impulsionată de Cisneros), cînd discrete (fondarea la începutul secolului al XVI-lea a „Oratoriului de dragoste divină" la Genova apoi la Roma) -probau o dorinţă de purificare de largă răspîndire. Aceasta lua cîteodată aspectul unei întoarceri la trecut, in ordinele religioase, „reformă" însemna în^ general „revenirea la supunere" şi la vechile practici, în aceste ca-zun, ideea unei adaptări la condiţii noi părea absentă, în schimb, pretutindeni răsăreau, în dezordine ce e drept, wiţiative şi manifestări care vădeau mai puţin decadenţă, Clt alte exigenţe şi o modificare a pietăţii. 153

Un fapt major caracterizează viaţa religioasă în Occident începînd cu secolul al XlV-lea: anume creşterea si afirmarea unei evlavii populare. Creştinismul primeşte o tentă nouă. El exprimă de acum înainte, într-o civilizaţie mai urbană, un suflet colectiv mai autonom şi mai puţin controlabil decît înainte. Luînd cunoştinţă de această iniţiere a poporului creştin, teologii veacului al XlV-lea, Marsilio din Padova, William din Occam Dietrich de Niem nu au pregetat să adopte o atitudine „multitudinistă". Unul dintre ei proclama: „Papalitatea este totalitatea credincioşilor juridic asociaţi în vederea folosului comun." O astfel de doctrină urma să îi ducă mai tîrziu pe reformatorii protestanţi la afirmarea, după Sfîntul Petru, a sacerdoţiului universal al creştinilor. Dar încă mai dinainte se înmulţiseră întruchipările diverse şi cîteodată anarhice ale unui creştinism de masă: defilări de flagelanţi, drumuri colective ale crucii, procesiuni în fel şi chip, mai ales însoţitoare ale lui Corpus Domini, patimi reprezentate dinaintea unor mulţimi considerabile, avînt al confreriilor, un loc mai mare oferit cîntării la ceremonii, înfiinţări de măiestrii etc. Mulţimile simţeau efectiv nevoia să-şi cînte credinţa. Utraquiştii dezvoltaseră cîntul religios popular. Un secol mai tîrziu, coralele luterane şi punerea pe muzică a Psalmilor traduşi în limba vulgară au dat, la nivel protestant, un nou aliment întru evlavia credincioşilor. Şi pentru a aduce mesajul evanghelic unor mase devenite fără îndoială mai exigente în această privinţă, predicatorii, în principal franciscani şi dominicani, au colindat în lung şi în lat Europa veacurilor XIV şi XV. Nu s-ar putea insista îndeajuns asupra importanţei deosebite pe care a căpătat-o predicarea. Vincent Fer-rier, Manfred de Vercelli, Bernardin din Sienna, Olivier Maillard, Savonarola* şi-au datorat celebritatea ascendentului pe care 1-au exercitat asupra mulţimilor pe care le făceau pe rînd să freamăte, să plîngă şi să na-dăjduiască. Ei îndemnau la „convertire", asmuţeau copiii împotriva elegantelor, organizau ruguri ale vanităţii, făceau să se împace facţiuni neprietene, puneau sa fie întors bunul ilicit dobîndit. Pentru reuşita unei misiuni, ei obţineau de la municipalităţi nu dom' măsuri

154

-mootriva hulei, dar şi legi de reducere a cheltuielilor *• regulamente împotriva cămătarilor. Notabil şi semni-f \iv este că.această predicare a îmbrăcat adesea un

aracter social, în Anglia, aceasta a dat naştere lollar-dismului şi insurecţiei din 1381. Predicarea a fost cu adevărat una din preocupările de căpetenie ale lui Wvclif (1320-1384), şi totuşi nu s-a omorît cu firea spre 'a „coborî din înălţimea amvonului -magistral". A predica i se părea mai urgent, decît a întreţine cultul, aşa că a lansat în Anglia vremii sale „preoţii săraci", preoţime itinerantă care trebuia să-şi împartă existenţa cu cei umili şi să înveţe masele. Cîţiva ani mai tîrziu, Hus (1396-1415) s-a dorit, şi el, a fi un predicator. Biserica, era credinţa sa, nu putea fi reformată decît prin cuvîntul Domnului. Transmiterea mesajului divin apărea aşadar celor mai clarvăzătoare spirite

ca fiind sarcina prioritară în Biserică. La conciliul de la Reims, în 1408, Gerson a prezentat predicarea drept prima datorie a pastorului. Contemporanul lui, Bernardin de Sienna îşi sfătuia odată auditoriul să lipsească mai degrabă de la liturghie decît de la predică, fiindcă predica este aceea care dă credinţă în timpul liturghiei. Luther şi Calvin nu vedeau altfel lucrurile. Această insistenţă nouă asupra tainei Cuvîntului lasă de asemenea să se întrevadă o veritabilă carenţă a clerului în domeniul pastoral, într-adevăr, principala slăbiciune a Bisericii, în perioada care a precedat Reforma, nu consta nici în abuzurile financiare ale curţii romane, nici în stilul de viaţă cîteodată îndoielnic al înalţilor demnitari ecleziastici, nici în neregularităţile unor călugări, nici în numărul desigur important al preoţilor care practicau concubinajul. Ea rezida în instrucţia religioasă absolut mediocră şi în insuficienta formaţie a pastorilor, incapabili în dese rinduri să distribuie într-un mod eficace sacramentele şi să prezinte într-un mod întemeiat învăţătura evanghelică. Reforma a fost probabil o apariţie datorată decalajului profund între mediocritatea ofertei Şi înnoita vehemenţă a cererii. Mai presus de toate, efortul de a predica desfăşurat în secolul al XV-lea a rămas sub nivelul trebuinţelor. Luther ne stă mărturie cu acest aspect. O predică din 1512 ni-1 înfăţişează pe
ratele Martin, cinci ani înaintea afacerii cu Indulgente, gîndind precum Wyclif, Hus, Gerson, Bernardin 155
din Sienna şi observînd, cu o limpezime pe care l • L. Febvre i-a plăcut să o sublinieze, insuficienţa apr * ciabilă a unei Biserici care nu îşi adaptase pastorala l" nevoile masei creştine în deşteptare: „Mi se va spun ce crime, ce scandaluri, cîtă preacurvie, ce beţivanei' umblarea asta desfrînată după joacă, metehnele astea toate ale clerului!... Scandaluri mari, vă zic; trebuie date în vileag, trebuie pe loc îndreptate: dar metehnele despre care pomenim sînt vizibile pentru toată lumea-sunt detot ale trupului, sunt sub nasul orişicui; aşadar tulbură cugetele... Vai, răul acesta, ciuma asta fără pereche este şi mai vătămătoare şi mai haină: tăcerea asta organizată despre Cuvîntul Adevărului sau strîm-barea lui - ei bine, răul ăsta care nu mai e de la trup că nici măcar nu se zăreşte, răul ăsta nu tulbură cîtuşi de puţin; cîtuşi de puţin nu înspăimîntează..."
Cele două reforme, protestantă şi catolică, au fost în mod special conştiinţa răului denunţat de Luther şi un imbold spre a răspunde la setea religioasă a credincioşilor. Protestantismul a făcut din predică partea principală a cultului. Dar cîteodată există mai puţină sensibilitate faţă de iniţiativele dinspre Roma pentru a îmbunătăţi mijlocirea mesajului evanghelic înspre credincioşi. Parohii au primit îndatorirea de a da duminică de duminică o îndreptare enoriaşilor. Bisericile poste^ rioare conciliului de la Trento au căpătat cu bună ştiinţă dimensiuni relativ modeste: predicatorul era astfel auzit de pretutindeni. Arta barocă a decorat amvonurile din Belgia şi din Bavaria cu o somptuozitate uimitoare. Capucinii şi-au îndesit misiunile, dar misiunile nu puteau ţine loc de corpuri pastorale: ceea ce dovedea eşecul predicatorilor din secolul al XV-lea. Problema majoră era deci aceea de formare a pastorilor, începînd din secolul al XVI-lea, aceasta a fost abordată frontal de cele două părţi ale barierei confesionale. Academii protestante şi seminalii catolice au ajuns, cu timpul, să dea poporului creştin direcţionările spirituale de care pînă acum fusese lipsit în viaţa de zi cu zi.
Că în rîndul credincioşilor, în epoca de mutaţii cruciale care face obiectul studiului nostru, se întîlnea o nevoie acută de doctrină creştină, mai este mărturisit de mulţimea catehismelor ce s-au redactat în veacurile al XVI-lea şi al XVII-lea, atît în ţările catolice cît şi în
156
• «;IP nrotestante. Renaşterea s-a ales în acest fel cu
t*f*PAUIl"^ t ... i f* ,
rc& movare a teologiei, iar masele au fost nevoite de ° ^m încolo să îi cunoască cel puţin noţiunile ele-aCU tare înainte de Reformă, clerul insista cu precăde-mC^ar fără prea multă izbîndă, se pare, asupra moralei. T'ther şi Calvin, Bucer, reformatorul de la Strasbourg Bullinger, succesorul lui Zwingli la Zurich, au Scătuit catehisme. La rîndul său, Pius al IV-lea a pus ă se pregătească publicarea Catehismului roman, sinteză a doctrinelor definite la Trento şi de unde au provenit mai apoi multele catehisme diocezale.
Mai mult decît altădată credincioşii se impuneau astfel în atenţia responsabililor Bisericii, în interiorul acesteia, laicii au ocupat de aici înainte - şi curînd l-au şi revendicat - un loc din ce în ce mai generos, în această chestiune, rolul considerabil jucat atunci de confrerii este revelator. Dezvoltarea lor, care s-a înteţit în cursul secolelor al XlV-lea şi al XV-lea, a căpătat alura unui fenomen european. Or, în aceste confrerii, clerici şi laici se găseau în asociere: preoţii participau la viaţă - şi la banchetele - pioasei asociaţii; ei înce,tau să mai ţină în exclusivitate de „oamenii unei caste". Aceeaşi remarcă este valabilă şi în cazul micilor grupuri de acţiune care, sub titulatura „Prietenii lui Dumnezeu", au prosperat în Renania secolului al XlV-lea. Clerici şi laici, strîns uniţi, colaborau în asemenea cazuri la practicarea vieţii perfecte. Geert Groote, care a înfiinţat în 1381, la Deventer, Fraţii întru viaţa în comun — congregaţie al cărei nimb a fost decisiv în epoca Prerefor-mei -, era simplu diacon. Preoţii şi laicii se găseau egal de implicaţi în viaţa comunităţii, anumiţi membri ai săi fiind salahori şi ţărani, în aceeaşi ordine, latina a fost devalorizată de către Fraţi: în acest cadru, Biblia era citită în traducere, se predica şi se cînta în limba populară. Prin urmare, au fost reformulate noţiunile de Biserică şi de sacerdoţiu. Masa creştină se profila în calitate de judecătoare a ierarhiei şi a pastorilor. Wyclif, în a sa De ecclesia (1378), a dat o definiţie Bisericii pe care Luţher nu avea decît să o reproducă: universitas

Pr&destinorum, adunarea nevăzută a acelor pe care 157
Dumnezeu i-a ales, cu totul diferită, prin urmare <je Biserică vizibilă., pur umană, folositoare bineînţeles da care se cere a fi revăzută, corectată, adaptată, în oeh" lui Dumnezeu, toţi aleşii sînt egali, iar preotul rm cîntăreşte mai mult decît laicul. Pe plan practic, preotul necorespunzător trebuie înlăturat - cine ştie dacă nu face parte din Biserica invizibilă? -, i se refuză dările pe care le gospodăreşte într-un mod nepotrivit şi Se împart săracilor. Preotul în stare de păcat nu distribuie temeinic sacramentele. Jan Hus, care a compus şi el un De ecdesia (1413), s-a străduit, după Wyclif, şi a menţinut, în ciuda unor formule stingheritoare, caracterul sacru al Bisericii militante; dar a făcut din papalitate o instituţie umană prin excelenţă, născută pe vremea lui Constantin, şi a hotărît că un episcop necorespunzător, un simoniac de pildă, nu mai este un „veritabil prelat" plăcut lui Dumnezeu. De altfel, Hus avea o neîncredere de neînvins faţa de „casta sacerdotală." La Konstanz, Gcrson a contribuit la condamnarea reformatorului ceh. Cu toate acestea, şi el s-a opus teocraţiei romane care nu putea decît „să nască despotismul, răscoala ori servitutea, spiritul de schismă şi de idolatrie". El propovăduia că cei mulţi nu se pot înşela şi că orice credincios, dacă o doreşte, se cade sa fie primit în conciliu. Cardinalul Zarabella, supranumit pe vremea lui „regele adevăratului canon", a mers şi mai departe susţinînd: „Deplinătatea puterii rezidă în masa creştinilor."
Reformatorii secolului al XVI-lea au fost moştenitorii unui întreg curent care, după aproape două veacuri, depreciase ierarhia ecleziastică, pe preot însuşi, şi degajase progresiv demnitatea creştinească de laic. In Anglia au apărut, încă din 1384, proiecte de confiscare a bunurilor ecleziastice. Wyclif refuza orice Biserică ierarhizată şi nu voia decît preoţi egali între ei, împăr-ţitori ai Cu vrutului înainte de toate. El a negat trans-substanţierea şi a micşorat ponderea sacramentelor datorită cărora sacerdoţiul avea, într-un anumit tel, un ascendent asupra credincioşilor. Jan Hus credea în pre; zenţa reală şi în îranssubstanţiere, dar el şi discipolii StU se consacrau într-o măsură specială să restituie^ credin cioşilor împărtăşii ea sub amîndouă speciile. In aces mod înţelegeau să ofere laicilor o nouă importanţa i viaţa Bisericii.
158
între moartea lui Hus şi afişele lui Luther cu cele je teze s_a scurs un veac şi trebuie să se aprecieze P G Leonard, că nu există legătură directă între eestul lui Luther şi acţiunea celor doi „eretici" care îl precedaseră. Odată prins în angrenajul revoltei, Luther si-a descoperit afinităţile care îi apropiau şi s-a comportat ca succesor al lor. El şi ceilalţi reformatori protestanţi au strîns într-un corp doctrinar elementele uneori răzleţe ale unei teologii favorabile laicilor. Ei au făcut din pastor, cel puţin în drepturi, delegatul credincioşilor şi 1-au autorizat să se căsătorească, au confiscat toate bunurile Bisericii; au redus numărul sacramentelor şi le-au diminuat importanţa celor care erau menţinute; au acordat, laicilor împărtăşirea sub cele două specii, au permis tututor accesul la Scriptură şi au izgonit de la slujbe latina de neînţeles pentru masă.
Dar s-ar comite o greşeală dacă s-ar crede că Biserica catolică, în ciuda întăririi structurilor ei ierarhice, după conciliul de la Trento, nu a luat si ea seama asupra ascensiunii creştineşti a laicatului şi că a frînat-o sistematic. La Trento, un nobil italian, Nagarola, a fost invitat de către legaţi să predice în faţa părinţilor din conciliu şi a liiat parte la redactarea decretului despre tradiţii. O femeie măritată, D-na Acarie, este cea care a introdus Carmelitele în Franţa (1604); tot un laic, ducele de Ventadour, este cel care a creat, pe la 1627, compania Sfmtului Sacrament. Ridicarea elementului laic explică tot interesul.pe care Biserica catolică, prin intermediul Iezuiţilor, Oratorienilor, al celor de la Port-Royal, Ursulinelor şi Visitandinelor, î-a acordat învă-ţămîntului. în fine, toată teologia iezuiţilor şi cazuistica respectivă, prea destul luată în derîdere, au vizat înţelegerea unei lumi care cu fiecare zi dădea un loc crescînd activităţilor profane.
Scăderea interesului credincioşilor faţă de autorităţile ecleziastice în epoca Reformei se explică mai bine aca se măsoară importanţa rolului jucat de autorităţile mirene, în secolele al XlV-lea şi XV-lea, în legătură cu iată religioasă cotidiană. Criza religioasă a facilitat 'went influenţa statului asupra Bisericii. Chiar înainte ^concordatul de la 1516, consiliul regal din Franţa putea şi desfăcea beneficiile, arbitra alegerile, dădea i!0rerp executorie canoanelor, publica hotărîrile consili-arlamentele ridicau cenzurările aduse de episcopi, 159
verificau textul breviarelor, controlau indulgenţe re licve, duhovnici. Din cauza administrării religioase de ficiente, Hotel-Dieu din Paris a fost secularizat în 1505 şi, în 1519, scrisori patente ale lui Francisc au ordonat o reformă generală a tuturor spitalelor din regat. Cu un veac mai înainte, Gerson compusese un Dialog apologetic pe un ton foarte pesimist. Constatînd că neputinţa conciliului o antrena pe aceea a episcopilor, el ceruse prinţilor să preia reforma Bisericii - temă care va fi în atenţia lui Luther în Apelul către nobilimea creştină a naţiunii germane, întrebată de judecători asupra lui Carol al VH-lea, Jeanne d'Arc a declarat: „cel mai nobil creştin între toţi creştinii şi care mai vîrtos iubeşte credinţa şi Biserica". Prinţii primeau bineînţeles ungerea divină şi autoritatea lor religioasă nu este de înţeles decît într-o societate în care domeniul bisericii şi al statului se întrepătrund constant. Intr-adevăr, ei reprezentau în primul rînd cetatea terestră, şi, în epoca Marii Schisme, aceasta este cea care a sărit în ajutorul cetăţii cereşti. Cînd a reunit conciliul de la Konstanz, care i-a demis pe cei trei papi concurenţi, Sigismund a putut apărea, nu fără dreptate, în postura de salvator al cato-licităţii. Nu trebuie să fie aşadar spre mirare constatarea că, în timpul

Schismei, clerici şi credincioşi din ţări diferite şi-au urmat în general cu docilitate guvernul în obedienţa faţă de cutare sau cutare papă. Principiul cujus regio, hujus religia, pe care dreptul internaţional îl va adopta în 1555, şi-a găsit în asemenea împrejurări aplicarea încă de la sfirşitul secolului al XlV-lea. S-a luat obiceiul de a considera şeful statului principalul consilier pe teme religioase al ţării. „Pragmatica" de la Bourges (1438) nu a uitat, prin rezistenţă în faţa centralizării pontificale, să restabilească alegerea episcopilor şi abaţilor, iar clerului care a votat în acest sens nu i-a fost deloc greu să declare legitime recomandările „benigne şi binevoitoare" pe care regele putea să le aducă în sprijinul unor „persoane merituoase şi zeloase întru binele regatului". Concordatul din 1516, care a pus în mîinile regelui bunurile pămînteşti ale bisericii din Franţa şi nominalizarea pentru beneficiile majore, a legat încă şi mai strîns biserica galică de suveran. CU priveşte Anglia, aceasta îşi luase chiar anterior concordatului din 1418 şi mai mare distanţă vis-ă-vis de papa' litate. Regele decidea numirile şi păzea cele ale bise-
160
durata vacanţelor. Cu mult înaintea schismei lui al VUI-lea, biserica engleză devenise o ches-une regală căci, nu ţinea mai mult de Roma decît de De aceea, a urmat ascultătoare în tot cursul vea-refui al XVI-lea oscilaţiile succesive ale suveranilor în domeniul credinţei.
într-o anumită măsură, prinţii reprezentau naţiunile. Or, noua importanţă religioasă a unora nu însemna oare autonomia mai mare a altora în cadrul bisericii? Curînd au sosit confirmări ale spărturii provocate de Reformă în afirmarea galicanismului şi în pretenţiile spaniole şi portugheze în materie de patronaj misionar. Dar studierea acestui soi de risipire, caracteristică a vieţii religioase din Occident începînd cu secolul al XlV-lea, trebuie împinsă mai departe. Cucernicia, mai puţin liturgică, s-a diversificat în devoţiuni continue mai numeroase şi a devenit mai personală. Perioada precedînd Reforma a văzut înflorirea individualismului religios -un fapt istoric considerabil în raport cu promovarea unei civilizaţii integrale.
Imitaţia lui lisus Christos, compusă între 1420 şi 1430 de Thomas a Kempis a fost cea mai citită lucrare a veacului al XV-lea: ni s-au păstrat vreo şapte sute de manuscrise. Această carte relatează în esenţă o experienţă personală, este un „jurnal intim" al unui suflet care se rupe de lume pentru a conversa cu lisus şi pentru a o face mai uşor penetrabilă pentru „dragostea care singură face uşor ceea ce este apăsător", în mioul său tratat asupra Cerşetoriei spirituale, conceput ca un dialog al omului cu el însuşi şi în scrisorile către surori, Gerson a contribuit la răspîndirea gustului şi obişnuinţei pentru pietate personală, o pietate pe care fiecare o poate cultiva, fie şi în afara ordinelor religioase. Surorilor sale, Gerson le recomanda celibatul, şi nu intrarea la mănăstire. Căci „religia creştină poate, fără a se pune problema voturilor..., fi respectată într-un mod Perfect şi chiar foarte perfect". Promovarea laicilor în biserică şi definirea unei spiritualităţi individu-
au constituit întocmai cele două feţe ale aceleiaşi realităţi.
161
Imitaţia şi tratatele lui Gerson s-au inspirat d' Devotio moderna, ai cărei iniţiatori au fost Ruysbro u (1293-1381), Geert Groote (1340-1382) şi Fraţii înmj viata în comun; nu este excesiv a se spune despre tot' aceştia că un modificat evlavia în Occident. Tinînd seama de decadenta liturghiei şi de faptul că mulţi creştini, din ce în ce mai mulţi, rîvneau să se înalte către Dumnezeu cu ajutorul unui ghid, altul decît o regulă de mănăstire, ei au invitat clerici şi mireni la meditaţie asupra vieţii lui Christos şi a Fecioarei Ruysbroek scria: „Christos este regula noastră; viaţa lui şi doctrina sînt breviarul nostru pe drumul vieţii." însă pentru a se trage un folos, meditaţia cată să fie metodică şi să se sprijine pe „exerciţii". Devotio moderna şi-a dat silinţa să „întraoneze conştiinţa religioasă cu o reţea asociativă de idei şi de formule comode pentru a utiliza toate resursele psihologiei" (E. Delaruelle). Ea a asociat Ave Măria mătăniilor cu misterele vesele şi dureroase, a recurs la suportul literelor din alfabet, a stabilit corespondenţe între rănile lui Christos şi rozele din „coroana Măriei". Sfîntu! Vincent Ferrier a fost în această privinţă un discipol al flamanzilor, căci dis-^ tingea sentimente diferite - şapte în fiecare rubrică -pe care ie încearcă omul faţă de Dumnezeu, faţă de el însuşi şi faţă de celălalt, descoperea cele „trei rădăcini ale sărăciei" şi cele „trei părţi" ale abstinenţei. Se vede ceea ce datorează lui Devotio moderna Exerciţiile spirituale ale sfîntului Ignaţiu*. Prima lucrare, dat fiind că îndrepta atenţia în special către lisus, a înlesnit dez-voUarea christocentrismului - este epoca în care se îndesesc imaginile lui Christos-împărat - ceea ce se va regăsi mai apoi şi la Luther şi la Berulle.
Nu risca oare meditaţia dirijată, adusă în modă prin Devotio moderna, să facă sacramentele mai puţin trebuincioase? Un întreg curent mistic se va integra exact acestei direcţii. Maestrul Eckhart, Denys le Chartreux, Tauler aspirau să se piardă în Divinitatea insondabila, acest „nemărginit de larg deşert, neted, de netraversat, în care inima cu adevărat pioasă... umblă aiurea şi nu se rătăceşte, -se rătăceşte şi nu umblă aiurea, se surpa în desfătări, o ia de la capăt şi nu se surpă" (Denys ie Chartreux). Luther însuşi a fost un discipol al misticilor renani, îi plăceau operele lui Tauler. La mănăstire a şi
162
-tjt o lucrare anonimă, Theologia deutsch, care reflectă f1 aceiaşi termeni spiritualitatea renană. Acestei lucrări s sg j se scoată succesiv două ediţii. De fapt, în Theologia deutsch nu se face vorbire de sacramente, nici de Fecioară, nici

de sfinţi. In felul acesta, Luther se situa în continuarea misticilor renani cînd a propus lumii creştine o doctrină care, în trecerea ei pe deasupra ierarhiei şi liturghiei, nu voia să ştie decît de darul oratuit al milei Salvatorului pentru cel salvat.

Drama lui Jeanne d'Arc nu poate fi trecută sub tăcere într-o istorie a individualismului religios. Cu siguranţă, ea era mai aproape de sacramente şi a dorit să rămînă unită cu biserica vizibilă. Dar prin refuzul de a renega „vocile" sale, a preferat moartea pe rug, la nouăsprezece ani. Un tribunal prezidat de un episcop care fără îndoială pactizase cu englezii, însă format din teologi sorbonarzi, a condamnat-o ca „eretică, ... schismatică, idolatră, invocatoare de draci". Biserica nu se cădea oare să pună la îndoială atitudinile mistice? Un papă simoniac, Alexandru al Vl-lea, a procedat identic atunci cînd 1-a ars pe Savonarola, un profet prea inspirat. Cu toate acestea, în pofida triumfului, în partea Europei devenite protestante, a unui creştinism favorabil individualismului, tot în lumea catolică aveau să înflorească, la sfîrşitul veacului al XVI-lea cele mai frumoase flori ale misticismului. Teresa de Avila a murit murmurînd: „E timpul să ne vedem, Prea-Iubitul meu." Iar loan al Crucii a cîntat Noaptea neagră la capătul căreia sufletul se uneşte cu obiectul iubirii sale.

O religie mai individualistă mai însemna, în cele două veacuri ce au precedat Reforma, un sentiment nou al culpabilităţii personale. Scrupulul a invadat conştiinţele precum nu o făcuse pînă atunci şi timpul a fost marcat de o neaşteptată „inflaţie" a mărturisirii. Nenorocirile vremii - ciume, războaie, foamete, înaintare a turcilor Şi încercările de oprire a lor prin recitarea zilnică a lui Angelus, scandalul cu Marea Schismă - au creat o atmosferă impregnată de panică. Atîtea urgii nu puteau fi ecît o pedeapsă de la Dumnezeu şi, deoarece conşti-lnţa individuală - ca fapt de civilizaţie - era în curs de 163

a răsăriMin noapte, fiecare s-a simţit îngrozitor de v' novat. Amuşinînd răul de peste tot şi simţindu-se moral şi fiziceşte ameninţaţi de diavol - temere de care Lu ther nu a ajuns să se descotorosească -, creştinii ere deau cu tărie în sabaturile vrăjitoreşti şi în lucrarea mă lefică a evreilor care otrăveau puţurile. Se temeau mai mult ca niciodată de sancţiunea divină; moartea le deschidea o veşnicie de chinuri. Dacă unii erau tentaţi să-şi astupe urechile şi să caute uitarea în faţa scadenţelor care veneau, dansurile macabre - nici unul anterior lui 1400 - le aduceau aminte de iminentul sfîrşit al bucuriilor găunoase de j>e această lume. Pregătirea de moarte era preferabilă. In consecinţă, literatura religioasă a răspîndit în voie arîes moriendi, care îl învăţau pe credincios cum să reziste asalturilor pe care demonul nu va întîrzia să i le aplice în ultimele ceasuri ale vieţii. Dar măcar plăcerea şi norocul de a muri în pat rămîneau intacte? Frica de moartea subită, împotriva căreai sfîntul Cristophe înălţa rugi fierbinţi, i-a torturat pe strămoşii noştri în tot timpul Evului Mediu şi al vremurilor moderne, înainte de toate, se temeau să nu compară dinaintea Judecătorului fără a fi primit absolvirea de păcate care le permitea să scape de infern. Nu urma oare Judecătorul însuşi să se arate el deodată printre nori, asemenea unui fulger, să oprească locului cursul istoriei omeneşti doldora de păcate şi să îi adune la tribunalul său şi pe cei vii şi pe cei morţi? Predicatorii - Vincent Ferrier, Savonarola - profeţeau apropiata mînie a lui Dumnezeu. Creştinii acestui ev au vie-ţuit în obsesia sfîrşitului şi a Judecăţii de Apoi, operele lui Van der Weyden, Hieronymus Bosch, Luca Signo-relli*, Michelangelo şi ale altor mulţi artişti stau mărturie elocventă asupra acestei frici. Şi nu trebuia să apară Antichrist exact înainte de sfîrşitul veacurilor? Nu se născuse deja? Vincent Ferrier spunea că da. Pe timpul schismei nu era unul dintre papii care se concurau? Aceasta era părerea lui Wyclif şi a reformatorilor cehi. Dar atmosfera religioasă era aşa de încărcată atunci de nelinişte, încît şi după ce schisma s-a terminat, frica de Antichrist a dăinuit. O sumedenie de lucrări, pe la 1500, îi povesteau dinainte viaţa. Cînd a rupt cu Roma, Luther îl identifica pe papă cu Antichrist.

164

Cum se ajunge deci la salvare într-o lume unde Satan este aşa de vajnic, iar omul aşa de plăpînd? La ceasta angoasantă problemă exista o soluţie care s-ar autea numi cantitativă: a forţa poarta cerului cu lovituri de mătănii şi cu pelerinaje; a cumpăra „scrisori de iertare" de la vreun iertător, a colecţiona indulgenţe, într-o eră cu un sentiment de insecuritate atît de viu, în planul religios ca şi în cel economic, indulgenţele constituiau o manieră de asigurare în contra condamnării. Comoara de merite ale lui Christos şi ale sfinţilor a părut să devină o veritabilă „bancă de depuneri şi virări de conturi", unde fiecare creştin putea să posede „un cont" care ar echilibra poate în ziua Judecăţii un pasiv de păcate.

Dar această aritmetică nu oferea decît o certitudine insuficientă. Dies irae, aşa de des cîntată, îhcepînd cu veacul al XlV-lea, reamintea creştinului severitatea Judecătorului şi, pe peretele Sixtinei, Michelangelo îl reprezenta pe lisus mîniosv aruncînd pe vinovaţi în infern cu un gest anatemizant. In acest timp, ca să se exorcizeze teama de o eternitate a supliciilor, se ivea o nouă soluţie: doctrina justificării prin credinţă. Ea poate fi enunţată astfel: Dumnezeu ne salvează împotriva noastră; păcatul originar a fost atît de enorm, atît de grele ne sînt păcatele zilnice,- că ne meritäm infernul; numai că Dumnezeu nu este judecător; este tată; el ne-a promis salvarea prin Fiul lui. Doctrina aceasta nu era nouă. A descoperit-o Luther în Sfîntul Pavel care scria romanilor: „Omul este îndreptăţit prin credinţă, independent de lucrările legii... Fericiţi cei ale căror greşeli sfat iertate şi ale căror păcate sunt şterse. Fericit acela căruia Dumnezeu nu îi cere socoteală de păcatul său." Sfîntul Augustin, în scrierile sale îndreptate împotriva

pelagienilor, a insistat îndeosebi asupra actului originar şi asupra păcatului gratuit al lui Dumnezeu care îşi retrage „aleşii" din „masa pierduţilor". Curentul augustinian a circulat pe toată durata Evului Mediu, impregnînd Sentinţele lui Pierre Lombard (t 1160) şi tratatele episcopului englez Bradwardine (t 1349). Totuşi, el a dobîndit o nouă putere în timpul crizei Bisericii şi afirmării unei pietăţi mai personale care au transformat viaţa religioasă a Occidentului, uccarnismul, care a dominat scolastica din secolele al
JV-lea şi al XV-lea, exalta desigur voinţa umană capa-165
bilă, potrivit lui Pierre d'Ailly, „să evite toate păcatele de moarte fără de iertare." Dar, în acelaşi timp, pre supunea un Dumnezeu insondabil, în totalitate liber cu privire la om. Cine poate şti cum judecă Atotputernicul? De aici pînă la ideea unei salvări acordate independent de fapte, nu era decît un pas. Căci Pierre d'Ailly putea să scrie: „Oarecine care nu este vrednic de viaţa veşnică poate fi făcut vrednic de ea prin puterea absolută a lui Dumnezeu, fără ca într-însul să se petreacă vreo schimbare." Se înţelege că Gerson, în continuarea lui William of Occam, a văzut în absolvire esenţa sacramentului penitenţei, Dumnezeu fiind în stare să ierte păcatele unui vinovat care nu se căieşte. într-o măsură mai mare decît Gerson şi Pierre d'Aiîly, Wyclif exaltase măreţia divină - ceea ce, după el, vor face şi Luther şi Berulie - şi, dincolo de occamism, extrăsese din această premisă a doctrinei justificarea prin credinţă. De vreme ce tot binele vine de sus, omul nu ar merita o mîntuire care îi este oferită în mod gratuit; chiar şi meritele sale sînt daruri de la Dumne/.eu. Roiul original a fost pentru Luther a pune în alţi termeni această mare teză teologică, a o scoate din cadrul discuţiilor între specialişti si de a o oferi ca pe un remediu radical pentru frica masei creştine. Stabilindu-se astfel, între teologie şi psihologia colectivă, un raport de răspuns la întrebare, înţelegem mai bine de ce soluţia umanistă la tulburările din sînul Bisericii nu era suficientă pentru contemporanii lui Luther. Asemenea reformatorilor protestanţi, Erasmus micşora importanţa liturghiei şi a sacramentelor. Dar ce propunea el pentru liniştirea creştinilor? „Dragostea, precept unic al Evangheliei.",Cînd se vor sili credincioşii lui Iisus să îndeplinească virtuţile Stăpînului lor, atunci se va îndrepta societatea civilă şi religioasă şi salvarea orişicui va fi certificată! Cu adevărat dialogul surzilor! Erasmus se adresa unor oameni mai violenţi dar şi mai fragili decît noi înşine, unor gloate care treceau de la exaltare la depresiune şi cărora le lipsea în cel mai înalt grad stăpînirea de sine pe care o vor ridica în slăvi Descartes şi Corneille în veacul ce va urma. Faţă de epocă, mesajul umanist avea prea mult avans. Melan-chton*, care a priceput admirabil caracterul inadecvat
tX
al formulelop erasmice, a pronunţat această penetranta judecată: „Ce îi cerem noi teologiei? Două lucruri:
166
mîeîieri împotriva morţii şi Judecăţii de Apoi. Ni Ie duce Luther. învăţătura despre morală şi despre civili-tate este treaba lui Erasmus."
Umanişti sau refonnatori protestanţi, toţi erau de acord să direcţioiieze întreaga viaţă religioasă pe pre-dică şi pe lecturile din Biblie. Renaşterea a vrut să vină cu soluţii: această vrere s-a manifestat cu precădere -ri poate în special - pe cîmpul credinţei. De la Lprenzo Vaila pînă la Erasmus, trccînd pe la Lefevre d'Etaples si Reuchlin, umanismul creştin a fost unanim în dubla dorinţă de a curaţi Scriptura de traducerile incorecte şi de a ie oferi creştinilor textul adevărat al Bibliei. Cu un an înaintea intrării în scenă a lui Luther, Erasmus exprima această dorinţă capitală: „Aş vrea ca toate femeile cumsecade să citească Evanghelia şi scrisorile lui Pavel. în toate limbile să fie traduse. Plugarul să zică bucăţi alese cînd trage la plug. Ţesătorul să cînte arii sfinte la treaba lui, drumeţul să-şi scurteze un capăt de cale cu discuţii din acelea." în acest punct, umaniştii veneau în. întîmpinarea unor aspiraţii profunde ale vemii lor. O evlavie mai individualistă acurn decît altădată nu avea decît să-şi dorească acest contact personal cu mesajul divin. Şi pe deasupra, fiindcă planau îndoieli asupra sacramentelor şi preotului, întrucît papalitatea stătea sub un semn al întrebării, în ce să stea încrederea dacă nu în Cartea infailibilă? Aşa a fost tradusă în engleză Biblia, la sugestia lui Wyclif şi publicată după moartea sa, în 1395; aşa a fost cu putinţă faptul că Boemia secolului al XV-îea a cunoscut mai multe Biblii ceheşti decît latineşti. Şi totuşi, pe toată întinderea Europei nu s-a pomenit dispreţ faţă de textul latin al Scripturii. Dimpotrivă, de la inventarea tiparului, în 1520, s-au putut inventaria mai mult de o sută cincizeci şi şase de ediţii complete în limba latină a Cărţilor sfinte, însă veacul al XV-Iea vede răspîndin-du-se digests ale Scripturii accesibile oamenilor simpli - Bihlia istorică. Biblia săracilor - şi în .curînd creşte numărul traducerilor în limba populară a textului sacru cniar. Au apărat douăzeci şi două de versiuni germane Şi douăzeci şi trei de versiuni franţuzeşti ale Bibliei ^tre 1460 şi 1520. Prin urmare, la acest capitol, reformatorii protestanţi au continuat numai opera Prerefor-167
mei, depunînd eforturi totuşi în direcţia difuzării Cărţilor sfinte în mulţime pe scară şi mai largă.
Multă vreme după revolta protestantă s-a temut Biserica romană de traducerile textelor sfinte în limba vulgară. Ea le-a refuzat deci credincioşilor contactul direct cu Biblia, în ideea că masa creştină nu era capabilă încă de a citi Scriptura. Mai mult, a respins ca incompatibilă cu libertatea umană doctrina justificării prin credinţă. Este oare un fel de a spune că nu a căutat şi ea să răspundă la angoasa creştinilor? La drept vorbind, dacă Biserica catolică renovată nu domolise această mare nelinişte în mijlocul celor care îi rămăseseră fideli, propria sa reformă nu ar fi avut căutare

asupra populaţiilor - ceea ce nu a fost cazul. Răspunsul catolic ar putea fi enunţat după cum urmează: „Voi, cei botezaţi, nu mai sînteţi robi ai păcatului; adevărat este că sînteţi slabi şi că veţi cădea ades; nu vă pierdeţi curajul, rugaţi-vă şi ţineţi-vă de sacramente căci ele se află unde se află spre a vă da puteri noi; preotul, păstrătorul iertării dumnezeieşti, vă va deslega ori de cîte ori va fi nevoie." Oferind credincioşilor un cler mai ferm decît înainte din punct de vedere teologic şi moral şi punînd accentul mai apăsat decît înainte pe virtuţile sacramentelor, Biserica romană i-a liniştit puţin cîte puţki pe creştinii cuprinşi de teamă care au căpătat o nouă conştiinţă a responsabilităţilor şi a slăbiciunii lor. Din acest moment, istoricul ajunge în faţa unui diagnostic aproape opus celui pe care derularea superficială a evenimentelor îl putea întrezări dintru început. A fost şi haos, a fost şi ruptură, dar şi -poate mai mult decît atît - îmbogăţire a teologiei, criză de creştere. Cine ştie dacă, într-o bună zi, creştinii nu vor descoperi că rana schismei protestante a fost salutară şi că, fără de aceasta, le-ar fi fost mai puţin cunoscute căile Calvarului?

Partea a doua

VIATA MATERIALĂ

Capitolul V PROGRESUL TEHNIC

Studiile precedente au pus deja accentul pe dinamismul Occidentului în vremea Renaşterii. O istorie a tehnicii, oricît de scurtă ar fi aceasta, aduce o probă suplimentară, dar decisivă, a puternicei vitalităţi europene în momentul distanţării de celelalte continente.

Cu siguranţă că în acest progres tehnic şi pe timpul perioadei considerate au fost şi timpi avîntaţi şi timpi slabi. Secolul al XV-lea a fost mai inventiv decît al XlV-lea, epocă în special mai tulbure. Dezvoltarea hotărîtoare s-a situat mai cu seamă între mijlocul secolului al XV-lea, marcată de apariţia tiparului, şi 1530, dată la care Cellini a pus la punct prima maşină de bătut monede, copiată mai mult sau mai puţin după presele de tipărit. Momentul culminant al progresării pare a se fi situat către 1450-1470, fiindcă la această dată se pot raporta nu doar tiparul, dar şi resortul cu spirală, prima fortificaţie modernă, vîrtelniţa cu aripioare. In schimb, a doua jumătate a secolului al XVI-lea coincide cu o anume încetineală a efortului imaginativ prestat de tehnicieni. Aceste precizări cronologice nu au însă decît o valoare relativă; o neîntreruptă tradiţie şi prea adesea ascunsă pentru flerul istoricului leagă, peste Evul Mediu, maşinismul Renaşterii cu cel din Antichitate. Carnetul cu desene şi note ale lui Villard de Honnecourt (secolul al XHI-lea) şi tratatul militar al lui Guy de Vigevano (începutul secolului al XlV-lea) apar asemenea unor jaloane plasate între lucrările tehnicienilor greci ai „şcolii de la Alexandria şi cele ale inginerilor din secolele XV şi XVI.

încă demult, civilizaţia mediteraneană, devenită, ă căderea Imperiului roman, civilizaţia occidentală, a perfecţionat priceperea manuală. Moara de apă, Şu"noscută din Antichitate, s-a răspîndit între secolul al X-lea şi al XHI-lea; moara de vînt, venită fără îndoială din Orient, a fost adoptată la sfîrşitul secolului al Xll-lea Carul cu roţi şi cormană, potcoava, ameliorarea hamului (ham de umăr pentru cai, jug frontal pentru boi înhămatul în şir), introducerea asolamentului tri-anual şi, în domeniul arhitecturii, adoptarea ogivelor încrucişate au reprezentat importante victorii ale omului din Evul Mediu în efortul său zilnic de disciplinare a forţelor naturii. Succesorul său din Renaştere a înaintat deci pe o cale trasată cu claritate, dar a avansat cu paşi mai iuţi. L-a ajutat în acest demers tehnic admiraţia pentru Antichitate, căci epoca lui Leonardo şi a lui Ramelli a regăsit gustul pentru automate şi maşini pe care îl cunoscuseră deja inginerii greci din perioada elenistică. Punînd astfel accent pe continuitatea progresului tehnic, apare îndemnul de a nu mai dramatiza scăderea care pare a fi însemnat acest sector al activităţii umane în veacul care se întinde de la 1550 la 1650. Pe deasupra, difuzarea invenţiilor valorează cel puţin tot atît cît punerea la punct de procedee şi mecanisme noi. Poate că secolul al XlV-lea nu a inventat destul, dar a văzut cum se răspîndeşte folosirea prafului de puşcă. Tot aşa, a fost martor la înmulţirea orologiilor mecanice - dovadă cele din Rouen (1379), din Salisburg (1386) şi din Wells (1392) - ale căror ingenioase modificări implicau întinse căutări pe distanţa a mai multor generaţii.

Invenţiile au nevoie de suportul unui public care exercită asupra tehnicienilor o presiune fertilă. Utilizarea crescîndă a paharului de sticlă, construirea de căleşti, înlocuirea progresivă a cufărului cu dulapul, obişnuinţa de a se utiliza furculiţe, iată inovaţii ale enaşterii care îşi au explicaţia în ridicarea nivelului de viaţă a unei civilizaţii care cîştiga în bogăţie, în privin-gaAlparului' Pe care China îl cunoştea înaintea Europei, utiei şi a caracterelor mobile pe care tot prima le va ^ inventat, acesta răspundea setei unei societăţi care să se instruiască şi să-şi ridice nivelul intelectu-171 al. Pentru toate invenţiile s-ar putea stabili corelaţii asemănătoare.

Renaşterea a fost prea mult caracterizată prin realizările sale estetice, uitîndu-se că cei mai mari artişti ai ei - Donatello, care a turnat prima statuie ecvestră de după Antichitate, Alberti, care a redactat un celebru tratat de arhitectură, Francesco di Giorgio, Leonardo da Vinci şi Diirer, pictori şi ingineri cîteşitrei - nu au practicat o disjuncţie între artă şi tehnică. Carnetele lui Leonardo demonstrează arhiabundent că pentru el, a imagina angrenaje, a desena forje, maşini de ţesut ori de. dărăcit, a propune tipuri de fortificaţii, a face operă de hidrotehnician reprezentau o activitate de înaltă ţinută intelectuală. „La începutul secolului al XVI-lea, scrie J.U. Nef, imaginaţia ştiinţifică şi imaginaţia artistică erau încă atît de apropiate una de alta, încît puteau trece drept părţi ale aceleiaşi

inspiraţii."
In epoca pe care o avem în vedere s-a produs o veritabilă promovare a tehnicii care trebuie reamplasată, împreună cu P. Francastel, în interiorul unei mari mişcări ce antrena Occidentul către destine noi. A fost amintit adîncul interes acordat de către artişti, începînd din secolul al XlV-lea, figurilor feţei, peisajelor, în general vieţii cotidiene. Această atenţie rnai mare pentru realitatea umilă a însemnat o convertire intelectuală de proporţii a elitei care s-a îndepărtat oarecum de „lumea esenţelor", pentru a se apleca în faţa „universului experimental". B. Gille a putut vorbi de o „deformare" a civilizaţiei Renaşterii în direcţia tehnicii care s-a transformat într-una din preocupările guvernamentale. Familia Sforza a făcut eforturi pentru a regulariza rîul Pad şi a legat Milano de lacul Como prin canalul Martesana, construit între 1457 şi 1460. Francisc I a făcut apel, în 1541, la italianul Bellarmato pentru a reface planul lui Havre pe care primul constructor, Guyon Le Roy, îl concepuse prea neglijent. Sixtus Quintul (1585-1590) plănuia, în preajma morţii sale, sa instaleze în Colosseum un atelier pentru prelucrarea lînii: revelator proiect al unei mentalităţi noi.
Consolidarea statului şi creşterea autorităţii sale peste teritorii mai întinse decît în era feudală au funcţionat în favoarea tehnicii. Guvernele au putut sa organizeze mai bine spaţiul pe care îl controlau şi au

de mijloace financiare sporite pentru a finanţa 1 crările mari şi mai ales pentru a alimenta bugetele litare din ce în ce mai umflate. Căci naşterea politi-^1 r de factură tehnică a fost comandată cu evidenţă rje dezvoltarea armelor de foc şi de necesitatea de a xista apărare împotriva lor. Dar interesul pentru activităţile concrete şi experimentale a depăşit cercurile guvernamentale şi a devenit un fapt de civilizaţie, atestat din secolul al XV-lea, de titlurile de cărţi apărute. Frontin, Vitruviu, Vegetius au fost editaţi şi reeditaţi de mai multe ori între 1470 şi 1500. Dar nu numai operele din vechime se bucurau de interes. Remarcabilul tratat de economie rurală a lui Pietro de Crescenzi, compus pe la 1305, a fost tipărit de treisprezece ori între 1471 si finele veacului. Din această perioadă mai datează şi publicarea De re (edificatoria de Alberti (1485) şi a tratatului militar de Valturio, cu un enorm răsunet, măcar că autorul lui - un apropiat al familiei Malatesta - fusese mai mult literat decît inginer, în secolul al XVI-lea, literatura tehnică a acordat un loc cu deosebire important metalugiei. Prima lucrare tipărită care se ocupa de formarea şi cercetarea zăcămintelor metalifere a fost Bergbtichlein (1505). Dar acest tratat a fost eclipsat de Agricola cu al său De re metallica, un saxon care trăia la Chemnitz şi care a început să lucreze la carte mai înainte de 1531. Aceasta, apărută numai în 1556, dar celebră de îndată, este pentru noi un inventar al cunoştinţelor epocii pentru tot ceea ce are legătură cu activitatea minieră şi de prelucrare a metalelor. Acestui tratat trebuie să i se alăture De la pirotechnia (1540) al lui Biringuccio care era un inginer militar din Sienna şi care a studiat cu predilecţie metalurgia metalelor preţioase, meşteşugul turnării şi fabricării de tunuri. Tiparniţa a mai scos şi lucrări referitoare la industria distilării. Un Liber de arte distillandi de compositis care a apărut la Strasbourg în 1512, a fost de cinci ori reeditat în cursul secolului al XVI-lea, a cunoscut o versiune engjeză (1527) şi două traduceri flamande (1517 şi 1520). In a doua jumătate a secolului al XVI-lea şi la începutul celui următor, interesul pentru maşini a evenit un fel de amuzament care explică publicarea a °arte numeroase lucrări cu titluri revelatoare de genul e<**ru de instrumente de Jacques Besson (1578) sau 173
Noul teatru de maşini yi de edificii de Zonca (1607). Cartea cea mai reprezentativă pentru acest grup este fără îndoială tratatul publicat de italianul Ramelli şi intitulat Diferite maşini artificiale. Aici se găseau de-scrise şi ilustrate o sută zece maşini, dintre care unele pur teoretice, în vreme ce altele puneau m joc mecanisme complicate, fără legătură cu slabul lor randament Dar dincolo de această prodigioasă imaginaţie, trebuie să se observe atenţia inedită pentru maşină considerată a fi factor de progres. Un tehnician de la sfîrşitul secolului al XVI-lea nu s-a slut sa n spună mecanicii „cea mai nobilă dintre toate artele .
Aşa stînd lucrurile, cu începere din Renaştere, tehnica nu numai că a atras atenţia puterilor publice dar, de-acum înainte, a făcut şi parte integrantă din cultură. Agricola nu era antreprenor de mine, ci un doctor cultivat. El a fost magistrat principal, consilierul unui prinţ şi corespondent de-al lui Erasmus. Despre Leonardo da ! Vinci se ştie că, solicitînd în 1482 o slujbă la curtea lui Ludovic Maurul, s-a prezentat înainte de toate ca tehnician: „Am făcut planuri pentru pasarele tare iscusite... Pot să deviez apa din şanţurile unui loc aflat sub asediu... Ştiu procedeele care fac să se spargă orice cetate... Ştiu să construiesc bombarde uşor de deplasat... galerii şi pasaje întortocheate le pot săpa pe tăcute... vehicule acoperite, de neatacat şi sigure, înarmate cu tunuri." Pomenind apoi despre ocupaţiile de pe timp de pace, Leonardo preciza: „Sunt în stare să mă măsor cu oricare alt arhitect, la fel de bine în construirea de edificii publice sau private, ori la adusul apei dintr-un loc într-altul". Numai după ce şi-a înşirat toate aceste haruri, pictorul Giocondei adăuga: „Dacă pe de altă parte ar fi vorba de pictură sau de lucrări în marmură, metal ori argilă, am să fac lucruri care vor rezista comparaţiei cu cele ale oricui altuia, oricine ar fi acela."
Această scrisoare, al cărei original este pierdut, Şi carnetele marelui florentin au ajutat la crearea unei legende. Pînă în ultimii lui ani, Leonardo a fost aproape unanim reprezentat ca un tehnician universal, un genial inventator şi un precursor incomparabil, într-o lucrare

se poate citi: „Dacă frunzărim paginile din atlanticus şi din diferitele sale tratate, dăm de efiante proiecte de modernism, de anticipări ameţi-s UP ^e intuiţii în domeniul mecanicii care ne fac să ^minunăm. Maşinile unelte, vaporul cu roţi, automo-h'lul aeroplanul, paraşuta, submarinul, războiul de teW mecanic, toate aceste invenţii modeme şi încă altele îşi găsesc o primă schiţă în opera lui Leonardo." Lucrările lui B. Gille, ale căror concluzii tocmai le-am rezumat mai sus, nu mai permit să se subscrie unor asemenea afirmaţii, căci ele 1-au replasat pe Leonardo în vremea sa. într-adevăr, el nu a fost întîiul dintre inginerii Renaşterii, care se repartizează pe două şcoli, germană şi italiană. Nu este lipsit de interes a se reaminti că termenul „inginer*", folosit pentru prima dată de Solomon de Căuş la începutul secolului al XVII-lea, a desemnat la început pe tehnicianul militar. Or, inginerii din Renaştere au fost înainte de orice specialişti în armamentul ofensiv şi defensiv: lucru adevărat mai cu seamă despre germani, dar şi despre Leonardo. Ei au fost în egală măsură hidrotehnicieni şi arhitecţi. Cu toate acestea, italienii au arătat adesea o mai mare curiozitate faţă de confraţii lor germani, de unde şi interesul pe care 1-a avut da Vinci pentru toate felurile de mecanisme.

Trei ingineri germani reţin mai ales atenţia între sfîrşitul secolului al XlV-lea şi începutul celui de-al XVI-lea: Kyeser, „Anonimul războiului husit" şi Durer. Bellifortis de Kyeser (1405), care se adresează şefilor de armată, expune maşini şi instrumente în general cunoscute de multă vreme - noria, şurubul lui Arhi-mede, mori de apă şi de vînt, maşini de escaladat. Dar m această lucrare, sistemul bielă-manivelă este pentru prima dată aplicat unei mori cu braţ dotată cu un volan, iar tunurile de mînă apar deja înzestrate cu înălţătoare. "Anonimul războiului husit", care poate fi datat după carnetul de note în jurul lui 1430, este şi el un spe-i\n ™ probleme militare- Curios din fire, el este, ca $1 Viljard de Honnecourt, un practician deschis către in-„enţiile mgenioase. în carnet sînt reprezentate numeroa-elevatoare, maşini de asalt dar şi noutăţi: maşini de n SaU pămînt' ma$ină de şlefuit pietre preţi-' cu ° Primă reprezentare cunoscută, în privinţa lui 175

li

Durer, el a fost un tehnician polivalent, interesat " aceeaşi măsură de acţiunea acizilor asupra metalelor prima gravură în acvaforte pe care o avem este a lui ca şi de urbanism şi de artă militară. Tratatul său, Art fortificării oraşelor şi fortăreţelor (1527), a marcat dată, drept care i s-a încredinţat construirea de fortificaţii la Nuremberg.

Şcoala inginerească italiană a fost, în veacurile al XV-lea şi al XVI-lea, de o strălucire deosebită şi s-a dezvoltat în locuri de marcă ale Renaşterii - precum Florenţa şi Roma - pe lîngă prinţi, conducători şi mecenaţi, care au înlesnit împrejurul lor ivirea unei noi culturi: familia Malatesta la Rimini, Sforza la Milano, Montefeltro la Urbino*. O primă generaţie de tehnicieni italieni - dintre care mulţi a fost în acelaşi timp artişti - începe cu Brunelleschi (1377-1446) şi acoperă simţitor primii şaizeci de ani ai secolului al XV-lea; a doua, care o urmează, se revarsă cu generozitate asupra secolului al XVI-lea. Brunelleschi nu a fost doar arhitectul cupolei de la Santa Măria del Fiore. Vasari ne spune că el a făcut tot felul de maşini, mai cu seamă pentru sărbători. Mai inventase de asemenea şi un mic instrument de optică dînd iluzia de relief. Primei generaţii îi aparţin şi Ghiberti, interesat în tehnica bronzului, Paolo Uccello şi Piero Della Francesca, specialişti în studiile de perspectivă, marele arhitect şi urbanist Alberti care a lucrat mai ales la Rimini, medicul Fontana care a lăsat o culegere de desene cu maşini superioare celor din manuscrisele germane contemporane şi sienezul Taccola, inginer militar, considerat de

29. ANONIM DIN RĂZBOIUL HUSIT: MOARĂ CU BRAŢ ŞI CU SISTEM BlELA-m-NIVELĂ (După B. Gille, Ies Ingenieurs de la Renaissance.)

176

50. FRANCESCO DI GIORGIO: MAŞINĂ AUTOMOBILĂ (După B. Gille, ibid.)

contemporanii săi un nou Arhimede şi care pare a fi fost cunoscător al tuturor sistemelor mecanice folosite pe vremea sa. A doua generaţie cuprinde în special arhitecţii din familia Sân Gallo, cărora li se datorează fortăreţele din Ostia şi din Civitacastellana, precum şi celebrele fîntîni Orvieto, Sanmicheli, unul din primii maeştri ai fortificaţiei de bastioane, Michelangelo însuşi, însărcinat să apere Florenţa în 1529, şi care a construit, treizeci de ani mai tîrziu, Porta Pia din Roma, dar mai cu seamă Francesco di Giorgio şi Leonardo da Vinci. Sienezul Francesco di Giorgio Martini* (1439-1502) şi-a început cariera la Turin, la Roma şi în oraşul lui nataî ca pictor, sculptor şi arhitect. Dar abia la Urbino, între 1477 şi 1486, şi-a dat măsura talentului construind fortăreţe, terminînd probabil palatul ducal şi redactînd pentru protectorul său un Tratat de arhitectură civilă şi militară care a fost celebru în epocă, chiar dacă nu s-a publicat, şi atunci incomplet, decît în secolul al XlX-lea. Printre inovaţiile care figurează în această lucrare, se găsesc mori de vînt cu acoperiş tur-nant> prima indicaţie cunoscută asupra conductelor for-vate, turbina hiuraulică ce a făcut gloria lui Leonardo, un regulator cu bule, formulă pe care o va relua Watt rei secole mai încolo şi care permitea să nu fie afectat P ea tare volantul unui sistem bielă-manivelă. Frances-m- î, -iprgio s-a preocupat de studierea transmiterii tern°T^- ^ planuri diferite, graţie roţilor dinţate şi lan-riat"1°r' 6* a ^Us ^a Punct un mecanism permiţînd va-v ue de viteză şi a perfecţionat ciocanul de bătut pi-177

Ioni. Tratatul său mai conţine desene de pompe aspir respingătoare, maşini de ridicat şi de care „automobil " cărora se străduia să le ataşeze roţi direcţionale • motrice. Forţa umană care acţiona asupra cabestanelo constituia

bineînţeles motorul acestor „automobile"
Francesco di Giorgio a exercitat o profundă influ enţă nu numai asupra celor din familia Sân Gallo, dar şi asupra lui Leonardo care acum nu mai poate fi reprezentat ca un izolat. Marele florentin se inserează unui mediu şi unei tradiţii; el a fost unul dintre artiştii tehnicieni din Renaştere - unul pe care, este adevărat, o curiozitate mai vastă a spiritului, „o curiozitate aproape maladivă 1-a făcut nestatornic" (B. Gille). Acumulînd în atelierul lui Verrocchio* solide cunoştinţe practice şi frecventînd apoi elita intelectuală din Milano, Leonardo nu a fost nici un autodidact, nici un „om fără carte". Nu a trecut prin universităţi, dar a avut formaţia obişnuită a inginerilor epocii care asociau abilitatea meşteşugului manual cu o cultură adevărată, îi citise pe Frontin şi Vegetius, studiase îndeaproape De re militari de Valturio, şi cu certitudine că a folosit lucrările lui Alberti, Taccola şi Francesco di Giorgio. Frecventase matematicieni, în particular călugărul Luca Pacioli, discipol al lui Piero Della Francesca, matematicieni care 1-au incitat în perfecţionarea tehnicii prin intermediul matematicii.
Leonardo nu a fost un geniu inventiv, iar cercetarea sa nu a fost universală. Ca tehnician, pare acum mai puţin ieşit din comun, cînd i se cunosc mai bine predecesorii. Ştiinţa sa din domeniul militar „nu era în avans faţă de cea a vremii sale" (K. Clark), înălţătoarele pentru piesele de artilerie, orgile, tunurile cu mai multe ţevi erau cunoscute înainte de el şi apăruseră deja în Bellifortis de Kyeser. „Carele de asalt" sînt, minus unele detalii, cele desenate de predecesorii săi. Maşinile de căţărat îşi au obîrşia în Antichitatea timpurie. Studiile de armament naval provin mai ales de la Francesco di Giorgio, iar corabia cu roţi prevăzută cu planşee laterale acţionate de manivele este probabil de origine romană. $i dacă este drept că în materie de fortificat1 cercetările succesive ale lui Leonardo 1-au condus a micşorarea progresivă a zidurilor şi la adaptarea i° melor cu bastioane care impunea folosirea crescînda
178
31. LEONARDO DA VINCI: CAR DE RĂZBOI (După B. Gifle, ibid.)
artileriei, este vorba aici de o tendinţă care era generală în epocă'. Ca arhitect şi umanist, Da Vinci nu pare a fi fost superior nici lui Alberti, nici lui Bramante, iar materialul de construcţie pe care 1-a reprezentat în carnetele sale, macarale duble, aparate cu şurub fără sfîrşit sau cu cremalieră pentru ridicat coloane, figurează deja în tratatul lui Francesco di Giorgio. Dacă inginerul sienez a fost un specialist în chestiuni miliare, Leonar-do a fost, dimpotrivă, mai degrabă hidrotehnician; a lucrat pentru familia Sforza la asanarea regiunii Vige-Vano şi i-a propus acestuia să amenajeze cursul Addei; în plus, a .„întocmit un proiect de regularizare a rîului Arno şi, un moment, s-a gîndit a fi în situaţia de a ameliora mlaştinile Pontins. Desenele sale demonstrează un studiu aprofundat de aparate necesare săpării de canale, dar care nu par să fi fost de-a dreptul originale. In materie de pompe, nu a inovat, iar crochiurile de ecluze cu porţi mobile figurau deja în tratatul lui Alberti.
Asemenea altor ingineri din Renaştere, Leonardo era pasionat de mecanică şi a desenat o mulţime de maşini. Carnetele sale ni-1 arată încercînd să amelioreze sistemul bielă-manivelă, utilizînd frecvent cricuri, imag-lnmd un lanţ articulat, interesîndu-se de prelucrarea mecanică a metalului. El desenează laminoare, ciocane niurauhce, maşini de trefilat, de făcut şuruburi, de şle-ice lUprafaţa oglinzilor, încearcă să facă mai automat-de tVUtelî11!,a cu aripioare, filatura de mătase, războiul •înă> lînă pentru Postavuri şi berete de lînă. Dar exagerate nici noutatea, nici caracterul prac-mecanisme- Ciocanul hidraulic exista încă atribu> - ^^"lea; vîrtelniţa nu mai poate fi acum a Iui Leonardo; războiul lui de ţesut conţine 179
nu tic
"G
32. LEONARDO DA VINCI: MAŞINA DE TĂIAT BONETELE (După B. Gille, ihid.) Boneta de lină este aşezată pe o formă pivotantă ţi care se învîrteste, în timp ce foarfecele se deschid şi se închid alternativ.
multe neclarităţi, în orologiul mecanic cu sonerie pe care 1-a lăsat într-un desen, este copiat orologiul imaginat de Francesco di Giorgio. Acesta din urmă descrisese un „automobil" mai bine conceput decît cel al inginerului florentin căruia pe nedrept de altfei i s-a atribuit paternitatea scafandrului şi a submarinului, cîtă vreme încă din Antichitate se concepuseră - pe hîrtie -aparate destinate explorării fundurilor marine, în definitiv, ce este cu „maşina zburătoare" a lui Leonardo,
33. LEONARDO DA VINCI: ARIPĂ BATANTĂ PENTRU O MAŞINĂ ZBURĂTOARE
LEONARDO DA
(După B. Gille, ibidj
p
care s-a vorbit atît şi cu privire la care a făcut a?!rmilte crochiuri eşalonate între 1483 şi 1499? El a m diat mai întîi zborul păsărilor, a încercat apoi să S hiteze o teorie a zborului şi la sfîrşit a căutat să-şi înceapă maşina. Argumentul său fundamental era °rmătorul: pasărea este o fiinţă a cărei putere este exce-•vă căci o mişcare uşoară din aripi îi este suficientă pentru a o menţine în aer; se poate vedea cum un şoim transportă o raţă, iar o acvilă ridică un iepure. Cu siguranţă că muşchii şi nervii omului, ca echipament pentru zbor, sînt mai puţin puternici decît ai păsării. Dar şi omul posedă o forţă arhisuficientă din care ar putea utiliza excesul pentru a se ridica în zbor. I s-au calculat nişte" aripi a

'căror anvergură, cum este cazul pelicanului, ar*'reprezenta rădăcina pătrată a greutăţii sale. Leonardo şi-a plasat, pilotul pe rinei, culcat, apoi stînd în picioare, cu două perechi de aripi, după înfăţişarea celor de liliac, acţionate cu mîinile şi cu picioarele. Apoi, după ce a măsurat mai bine limitele puterii musculare umane, a imaginat la sfîrşit un sistem complicat utilizînd acţiunea a două resorturi cu arcuri ce ar fi ridicat şi coborît aripile prin intermediul unor scripeţi, în fapt, Leonardo s-a înşelat şi cu privire la zborul păsărilor pe care numai fotografia a putut să-1 studieze corespunzător, şi cu privire la forţa pe care o poate aplica un om braţelor şi picioarelor. Aceasta nu depăşeşte 20 pînă la 25% din greutatea sa totală, în timp ce în cazul păsării proporţia se apropie de 50%. Peste toate, cum ar fi putut să ştie Leonardo diferenţele de metabolism dintre om şi pasăre?

Măreţia tehnicianului Leonardo rezidă mai puţin în „invenţiile" sale, cît în curiozitatea minţii sale şi în metodă. Intre inginerii vremii, a fost cel dintîi care s-a ocupat de industria textilă şi a căutat să îi mecanizeze mai mult operaţiunile obişnuite. Desenele consacrate acestei ramuri a activităţii omeneşti sînt printre cele mai bune> studiile pentru maşini de dărăcit şi de tuns, pnntre cele mai originale şi mai bine concepute din Carnete. Leonardo a depăşit în mod constant cadrele ^nei meserii particulare - artizanal sau artistic - şi a cai?* °Peră de tehnolog. Pasionîndu-se ca atare de me-ielo °a' -a ^cordat ° atenţie specială problemei angrena-' cautînd să le facă mai solide şi mai ordonate (să 181 nu uităm că cel mai adesea erau făcute încă din lemn) desenîndu-le conice şi helicoidale. Francesco H' Giorgio nu atacase într-un mod la fel de sistematic o problemă precisă de tehnică mecanică. Angrenajele erau utilizabile în industrii multiple. Perfecţionîndu-le Leonardo putea să facă ansamblul producţiei industriale să progreseze. La fel, în calitate de arhitect şi hidro-tehnician, a căutat, prin conjugarea de observaţii riguroase şi date cifrice, să obţină cunoştinţe generale aplicabile în diversitatea cazurilor respective. A studiat apariţia crăpăturilor, cauzele care provoacă prăbuşirea zidurilor, a depus eforturi să calculeze rezistenţa grinzilor pătrate şi cilindrice, libere sau încastrate şi repartiţia sarcinii pe care o poate suporta un arc, a căutat să dea cele mai bune formule matematice cupolelor şi sistemelor de bolţi. Leonardo preconizase să scrie un tratat despre apă, rămas în proiect, ca multe dintre intenţiile sale, dar notaţiile pe care le-a lăsat cu privire la hidraulică sînt importante. A abordat cu precădere trei probleme: formarea albiilor rîurilor, studiul vîrte-jelor şi cel al mişcării apei. A ajuns la concluzii pertinente despre tinereţea mai mare sau mai mică a unui fluviu în funcţie de rapiditatea cursului şi de adîncimea albiei. Dacă a ignorat posibilitatea de uzură prin acţiunea rocilor, a înţeles în schimb că un curent este mai rapid în centrul rîului decît la maluri şi a ajuns chiar să distingă, graţie experienţelor de coloraţie, diferitelor filete ale unei căderi de apă.

Limitele inginerului Leonardo sînt evidente. A fost lipsit de un limbaj adecvat - una din marile insuficienţe ale Renaşterii - şi de instrumente de măsură. O dată cu el tehnica nu mai este activitate de artizan şi depăşeşte empirismul. Metoda lui este: întîi observă, apoi reconstituie în experienţă datul natural, nemaipăstrînd de aici decît elementele esenţiale şi în încheiere ajunge la o proporţie cu caracter general. Aşa stînd lucrurile, se ridică peste inginerii vremii sale, căci resimte nevoia de a raţionaliza, de ă accede la teorie şi la abstracţiune.

Cazul lui Leonardo luminează o întreagă panorama istorică: în vremea Renaşterii civilizaţia tehnică a tre-182

34. BRUNELLESCHI: CUPOLA DE LA SANTA MĂRIA DE L F IO R E (După La Renaissance italienne în La Documen talion photographiquej

cut de un palier. Un fapt simptomatic este că legislaţia brevetelor de invenţie s-a dezvoltat începînd de Ia sfîrsitul secolului al XV-lea, şi, începînd cu secolul al XVI-lea, au apărut brevete imperiale cu valabilitatea pe întreg imperiul. S-ar putea produce o lungă listă cu realizări spectaculoase ale vremii, între 1391 şi 1398 a fost săpat un canal care, prin legarea Elbei cu Lauen-burgul, a permis în premieră să se treacă peste o linie de partaj între cele două bazine ale Balticii şi Mării Nordului, în 1455, la Bologna, arhitectul Aristotele Fioravanti a deplasat cu 18 metri un turn de biserică greu de 407 tone. Şase ani rnai tîrziu, era terminată lanterna care stă pe cupola catedralei din Florenţa. La această dată, Brunelleschi nu mai exista. El îşi stupefi-ase contemporanii cînd a ridicat, din 1420 pînă la 1436, această cupolă octogonală cu dublu tambur al cărui diametru interior (43 m) este inferior cu 40 cm celui al rotondei panteonului lui Agrippa, dar pe care îl depă-,şeşt fr înălţime cu aproape 70 m (l 14 m elevaţie tota-la. Florenţa, 145 m la Roma). Florentinii au urmărit Ullîllre Şi nu fără nelinişte - Ghiberti credea într-o Sltabllă surpare a acestei bolţi lipsite de bază -forti * Uriaşei cupole fără eşafodaj exterior, contra-adot "^ arCU" butante- Forma ovală supraînălţată P aţă de Brunelleschi permitea construirea prin stra-183 .turi inelele intrînd unele

succesve, neee ntrn unee într-altele r două calote acoperitoare şi susţinătoare sînt legate îm C ele prin nervuri meridiane din cărămidă iar coca im^ rioară este prinsă în cercuri printr-un lanţ format d' grinzi de lemn legate prin benzi de fier. Cupola de] Sfîntul Petru din Roma - neterminată decît în 1590 _ sfera metalică terminală fiind pusă trei ani mai tîrziu' nu aduce un progres important faţă de cea din Florenţa' în consecinţă, Michelangelo declarase în legătură cu domul de la Santa Măria del Fiore: „E greu să faci la fel de bine; să faci mai bine, peste putinţă." Cupola

de la Sfîntul Petru are un diametru inferior cu un metru celui calculat de Brunelleschi. Cu un profil mai puţin ascuţit, aceasta nu a putut fi construită în gol şi a fost nevoie de arce pentru a clădi cel puţin nervurile meridiane. în schimb, edificiul are pînă la vîrf 145 m şi este de înţeles uluiala romanilor cînd, la 18 noiembrie 1593, s-a aşezat o cruce aurită deasupra enormei sfere metalice (în stare să susţină şaisprezece persoane) de pe lanternă. Toate clopotele din oraş au bătut, în timp ce turnurile de la Sânt Angelo bubuiau. Era desăvîrşirea unei grandioase realizări. Deja cu cîţiva ani înainte - în 1586 -, locuitorii din oraşul papilor putuseră asista Ia o altă izbîndă tehnică, atunci cînd arhitectul lombard Domenico Fontana înălţase, în piaţa Sfîntul Petru, obeliscul ce se vede astăzi, înalt de 22,25 m şi cîntărind 326 tone. Fusese nevoie să se folosească 800 de salahori, 150 de cai şi foarte multe maşini de ridicat.
Vremea Renaşterii a văzut deschiderea şi închiderea multor altor lucrări remarcabile. Vom mai reţine încă două dintre acestea cu titlu de exemple. La porunca lui Ludovic al Xl-lea, a fost săpat un tunel înalt de 2,05 m, lat de 2,47 m - permitea trecerea catîrilor - şi lung de 72 m, la 2 "400 m altitudine, sub muntele Viso, între 1478 şi 1480, ca să se facă legătura între Dauphine şi domeniul Saluces. Această breşă în Alpi a fost un eveniment Către mijlocul veacului al XVI-lea, pentru a uşura irigaţia în sudul Spaniei, s-a construit la Almansa un mare baraj din zidărie care mai stă încă în picioare. Are 20,69 m înălţime, 89 m lungime şi formează un rezervor pătrat cu latura de l 500 m. Adîncimea sa on-ginară - căci acum s-a colmatat - atingea 80 m. M mult decît aceste enumerări importă progresele tehnice
184
şi în special trei invenţii majore făcute încă de secolului al XlV-lea: avantrenul mobil, fur-11 şi sistemul bielă-manivelă. Prima a facilitat trans-112 turile terestre, a doua a permis fabricarea fontei din f°r si dezvoltarea metalurgiei, a treia, prin care deve-posibilă transformarea mişcării rectilinii alternative , ju-te-vino în mişcare circulară continuă şi reciproc, efost cea mai importantă achiziţie tehnică a perioadei noastre. Aceasta a dat maşinismului, în diferitele ramuri ale activităţii umane, un avînt remarcabil, căci de atunci înainte a devenit cu putinţă perfecţionarea strungurilor pentru prelucrarea lemnului şi metalelor, perfecţionarea vîrtelniţei şi fabricarea pompelor aspiro-respingătoare.
Un car ce figurează pe sigiliul lui Francesco de Carrara, la sfîrşitul veacului al XlV-lea, pare întocmai prima reprezentare a unei maşini prevăzute cu avantren mobil. Dar invenţia aceasta s-a răspîndit cu încetineală, fiindcă a trebuit să se aştepte aproape un secol - 1470 - pentru a i se descoperi o a doua imagine în cartea de rugăciuni a familiei Wolfegg. Realizarea practică a acestui mecanism s-â dovedit a fi delicată. Asasinarea lui Henric al IV-lea a fost înlesnită de faptul că vehi-colul său nu avea avantren mobil şi întorcea cu greutate, în schimb, încă de la începutul secolului al XVT-lea, artileria părea a fi adoptat acest mecanism care făcea mult mai uşor de transportat tunurile. Se perfecţiona de asemenea suspensia în epoca Renaşterii, dat fiind că zdruncinăturile drumurilor erau dezagreabile nu numai pentru persoane, dar şi periculoase pentru maşinile pe care le dislocau. La început, către sfîrşitul secolului al Alv-lea, s-a imaginat suspendarea caroseriilor de la „care" cu lanţuri sau chingi. Apoi, către mijlocul veacu-ui al XVI-lea, lanţurije şi chingile au început să nu mai * ataşate maşinilor, ci resorturilor aşezate pe cadru, c ^ffe movaţii nu au fost adoptate nici ele decît cu în-jnii. Vehiculul lui Henric al IV-lea nu avea la data °rtu suspensie. Cu toate acestea, cei mai buni ingineri" da yCetaseră să studieze aceste probleme, iar Leonardo p !,nci a imaginat înaintea lui Cardan suspensia care numele acestuia din urmă şi care este compusă 185
din două cercuri concentrice cu pivoţi care formează unghi drept. Roţile vehiculelor au evoluat şi acest^ Roţile cu spiţe au înlocuit progresiv roţile pline şi du a* 1550, a început aplicarea bandajelor navlosite la caln care au înlocuit plăcile perioadei precedente. Din Am' chitate, roţile erau fixate pe osie, care se învîrtea simuf tan. începînd din secolul al XVI-lea, s-a folosit roată independentă. Funcţionarea roţilor a fost îmbunătăţită printr-un dispozitiv prin care se dă spiţelor o anumită înclinare spre exterior în raport cu axul roţii. Rezistenţa la şocuri şi la tensiunile transversale a fost astfel întărită, iar stabilitatea vehiculului, ameliorată. Dispozitivul - numit „escuage" - ar f i fost inventat de Galiot

35. VEHICUL CU SUSPENSIE DE CARDAN DE BRÂNCA
(SECOLUL XVI)
(după U. Eco fi G. B. Zorzoli,
'Histoire illustree des inventions.)

Acest car nu este prevăzut cu o suspensie veritabilă, căci nu este echipat cu resorturi din lame amortizînd şocuri, dar pasagerul rămîne permanent într-un plan orizontal datorita unui sistem a cărui invenţie a fost atribuită lui Jerome Cordon. Pe saşiul unit cu roţile, se articulează un ax transversal (^~^> permiţînd unui prim cadru o mişcare de oscilaţie înainte-ina-pai. Un al doilea cadru, în interiorul celui dinţii, poate oscila lateral graţie unui ax longitudinal (E-F) sprijinit pe pritnu cadru. Combinaţia acestor două mişcări perpendiculare pe mite planseului care constituie fundul celui de-al doilea cadru^ să rămînă orizontal cu singura condiţie ca centrul de gra]/ taţie al pasagerului să fie situat mai jos decît planul axel(>r-
186
maestru al artileriei franceze sub Ludovic al YîTa §i Carol al VlII-lea. Aceste îmbunătăţiri diverse, laltă cu creşterea

luxului, explică succesul în 'a° tere al „poştalioanelor" sau caleştilor, mai ales în a ?eŞa jumătate a veacului al XVI-lea. Primele datează H° secolul alXV-lea şi ar fi fost utilizate de Isabela H^Bavaria la Paris, în 1433, şi de Frederic al IIMea la Frankfurt în 1474. însă la Paris, sub Francisc I, erau ' că rare. în schimb, un document fiscal dă la iveală că Roma număra, în 1594, 883 de poştalioane împărţite la 675 de proprietari; ambasadorul Spaniei avea şase. Patru ani mai tîrziu, la curtea Franţei a fost văzută pentru prima dată o caleaşca prevăzută cu geamuri, aşa cum existau în Italia de cîtva timp.

Circulaţia unor astfel de vehicule în afara oraşelor rămînea totuşi anevoioasă din pricină că multă vreme traseele din Europa nu au fost, după formula lui R. Allix, „decît o suită de tronsoane mai mult sau mai puţin sinuoase şi rău unite, dînd în drumuri vicinale şi cîteodată în simple cărări de ţară". Pe cînd admira, lîngă Fossombrone, vestigiile încă vizibile ale vechii via Flaminia, Montaigne scria: „Pavajul gros ... este îngropat în cea mai mare parte... Drumul lor care avea patruzeci de picioare lărgime nu are mai mult de patru." Şi totuşi, circulaţia a crescut cu certitudine pe drumurile europene după ce trecătorile din Alpi fuseseră deschise pentru comerţul pe scară largă - o deschidere care s-a situat între sfîrşitul veacului al Xll-lea şi începutul celui de-al XlV-lea. Călători şi caravane de neguţători au făcut din platoul helvet o mare întîlnire pentru schimburile din Europa şi au asigurat prosperitatea iarmaroacelor din Champagne, au uşurat sosirea la Avignon, prin Durance, a numeroşi italieni şi au legat strms îndemînatica Germanie de Sud cu activa Italie de Nord. Datorită căilor montane, bancheri, neguţători şi ^U. au,, creat Ia nord de A1Pi o întreagă lume ..plămădită din romanitate şi italienitate" şi „o a doua Jfclie, cea de la Augsburg, Ulm, Ravensburg, şi chiar j/uremberş" (F- Braudel). Crearea serviciilor poştale ^gulate, în a doua jumătate a veacului al XVI-lea, tur/2^ de mesaSerii î" veacul următor, nu au în- ' wt să întărească rolul conducător al căilor terestre. ea rărnîneau totuşi o practică dificilă. Ori de cîte 187

ori era posibil se recurgea, chiar în interiorul conţin tului, la calea fluvială. „Carizeele" englezeşti care ° la 1550, prin Ţările de Jos, ajungeau la Veneţia saîi^? Ancona, o luau pe Rin sau Pad. Un fluviu atît d insignifiant precum Tibrul de azi era infinit mai utiliz ^ decît în prezent. Un specialist patentat al drumurilor n uscat, şeful poştelor de la Genova la Roma, scria m 1564: „Dacă Roma nu ar avea fluviul ei, în trei ziie ^ muri de foame."

în Renaştere, progresele navigaţiei au fost cu mult mai importante decît cele ale circulaţiei terestre fiindcă marile călătorii geografice şi stabilirea de relaţii regulate cu America şi cu Extremul Orient s-au numărat printre faptele majore ale vremii, într-adevăr, contemporanii lui Cristofor Columb şi ai lui Magellan au beneficiat de un capital de invenţii şi de ameliorări diverse care se acumulaseră cu încetul de-a lungul timpului. Vechea ancoră în U care exercita o presiune prea puternică asupra fundului fusese înlocuită, încă din vremea tapiseriei de la Bayeux, prin ancora cu braţ scurtat, începînd cu veacul al XlII-lea, se răspîndise treptat folosirea cîrmei de chilă, fixată la pupa, în balamale şi afundată chiar sub suprafaţa apei. Mai uşor de manevrat decît ramele laterale de odinioară, aceasta permitea schimbări iuţi ale direcţiei şi făcea cu putinţă manevrarea completă, adică şi navigarea contra vîntului. Busola (din buxula, lădiţă din merişor), alcătuită dintr-un ac magnetizat care se roteşte pe roza vînturilor, era deja în uz la începutul secolului al XlV-lea. Arabii posedau de mult timp astrolabul şi cvadrantul - un sfert de astrolab prevăzut cu un fir de plumb -, de care se foloseau pe uscat, şi îi învăţaseră şi pe occidentali cum să le întrebuinţeze. Veacul al XlV-lea a văzut cum luau amploare portulanele, hărţi în care numele porturilor scrise perpendicular pe coastă precizează configu1"3*1 regiunilor maritime, în 1354, Petru al IV-lea de Aragon a recomandat căpitanilor de pe vasele sale să se apr vizioneze cu două hărţi marinăreşti, iar în 1375, ^ al V-lea* a pus în vigoare un portulan celebru la c şi-au adus contribuţia catalanii, căci şcolile de car

din Catalonia şi Mallorca erau pe atunci cele mai S1" t ^jn Europa. Chiar dacă portul anele se adresau r6^U marinari care mai practicau cabotajul, dincolo de Un° ui al XlII-lea, corăbiile s-au aventurat în incursiuni Hea ce în ce mai îndrăzneţe. O etapă importantă din istoria economică a Europei s-a produs de pe la anul J300 cînd marile corăbii - „caraques" - şi micile ealees" mediteraniene au întreprins călătorii regulate "atre Bruges, în vreme ce vasele denumite „coques" din solful Gasconiei vizitau în număr sporit porturile mării interioare. Relaţiile devenite intense dintre marinarii de ne ţărmurile atlantice şi marinarii meridionali explică în particular transformările corăbiilor şi evoluţia lor către tipuri comune pentru toate flotele europene. Dar trece-'rile de la o formă la alta s-au produs de o manieră aproape insesizabilă. Acelaşi nume acoperea cu certitudine nave de concepţii destul de diferite şi de aici, discuţiile fără de sfîrşit care s-au iscat în zilele noastre asupra diverselor categorii de nave mari.

„Nordicii" obişnuiau să construiască mai întîi coca şi apoi structura interioară a corăbiilor - metodă ^care nu îngăduia să se pună în construcţie corăbii mari. în plus, aceştia făceau bordajul din scînduri îmbucate în maniera ţiglelor pe un acoperiş, în decursul veacului al XV-lea, au abandonat aceste practici preluate de la vikingi şi saxoni în favoarea celor ale mediteranienilor care construiau structura navei înainte de cocă, iar pe aceasta din urmă o alcătuiau din scînduri unite în aşa fel încît să se obţină o curbură continuă (bordaje cu borduri libere). Pe de altă parte, „volierul" atlantic deţinea, o dată cu veacul al XV-lea, un loc privilegiat în comerţul occidentalilor, inclusiv în relaţiile cu ţările din Mediterana orientală. F.C. Lane a putut identifica 756 de voiaje ale marilor corăbii veneţiene între 1404 şi 1433. 425 au fost Tăcutele „-galees" şi 331 de „naves". Această ultimă ci-ra mărturiseşte cum un oraş esenţialmente

meditera-ean adoptase deja în mare măsură corabia septentrio-a. propulsată doar de vînt şi a cărei siluetă era mult şi IO?60?6 decît a galerei. Un fapt curios: 285 de nave nave ^ & S"aU "^P131 către Siria' 107 Salere $i 18 anibe'le^^6 Atlantic> Era de aşteptat să se întîmple, în aveau enCa-U"' invers- Multă vreme, „cojile" nordice nu Clt un catarg. Dar folosirea a. trei catarge, 189
începînd cu 1430 aproximativ, au redat corăbiei e ne silueta pe care ne-au făcut-o familiară vitralii nuscrise. Aceasta avea flancuri pline şi coaste marcT" vuta se continua către partea din spate cu un n/fj foarte rotunjit. O stinghie sprijinea extremitatea elegantă a pupei, un fel de cutie pusă pe cocă ce încă nu potrivea corăbiei. Extremitatea anterioară (castelul) e & alcătuită dintr-o platformă triunghiulară cu cioc fără susţinere directă (înaintare „en carraque").
în documentele sfîrşitului de secol XV şi de la începutul celui de-al XVI-lea corăbiile sînt adesea greu de distins în raport cu caravelele şi se pare că uneori cei doi termeni fuseseră folosiţi fără alegere, din pricină că cele două tipuri de corăbii evoluaseră pînă la o asemănare din ce în ce mai mare. Originile caravelei sînt imposibil de precizat, însă corabia a fost pusă la punct de către portughezi care, din 1420, au coborît din ce în ce mai departe în lungul coastelor Africii. Pînă prin dreptul Canarelor, velierele nordice pătrate erau de ajuns şi pentru a împinge către sud şi pentru a le readuce în Europa cu condiţia să se deplaseze mai spre vest în căutarea vînturilor şi curenţilor orientaţi spre nord-est. Căci dincolo de capul Bojador, întoarcerea devenea dificilă, pînzele neutilizînd decît vînturile por-
y, 40» - ----------
A-B Marginea posesiunilor spaniole (vest) şi purtughe/e (est) 2 - Vînlun r<*" ^ 3 - Vînturi variabile 4-Curenţi 5 - Crislofor Columb (1492) 6 - Ba"01
Dia/(1487) 7 - Cabrai (1500) _____--
36. RUTE ÎNSPRE ATLANTICUL DE SUD (după l'Histoire generale des techniques.)
190
37. DESCOPERIREA AZORELOR (IbidJ
tante, iar alizeul suflînd în această zonă spre sud-vest. Pe de altă parte, odată trecut Ecuatorul, înaintarea de-a lungul coastei se dovedea imposibilă pentru corăbiile incapabile să navigheze contra vîntului, dat fiind mai cu seamă alizeul austral care este orientat sud-est-nord-vest. Or, de foarte multă vreme se utiliza pînza triunghiulară, zisă latină, mai manevrabilă decît pînza pătrată şi care îngăduie să se tragă folos de pe urma tuturor schimbărilor de direcţie ale vîntului. Portughezii au adoptat această pînza pentru navigaţie în larg pe măsură ce au cizelat oarecum coca nordică spre a se Putea rezista mai bine derivei. Astfel, şi-a făcut apariţia <ju două şi apoi cu trei catarge, o corabie bună la drum, 5 cu^o încărcătură rareori mai mare de 150 t, în stare CrUmul cu vîntul to fată- Caravela a fost prin instrumentul explorării portugheze, căci cu 1 dC corăbii' Bartolomeu Diaz a depăşit capul terne .ran*e- Marinarii care înainte vreme aveau că av CU .întoarcerea acasă Şi-au aflat liniştea. Cu toate pentruantaje]ve caravelei au fost mai ales psihologice, ca pînzele latine erau neputincioase în faţa cu-191
renţilor care, la sud de Ecuador frineaza înaintarea de a lungul ţărmurilor africane cînd deplasarea se face tsore capul Bunei Speranţe. Tocmai de aceea, după un ^r m eşec în 1486, Bartolomeu Diaz a evitat anul ur-Sr curenţii de coastă şi a mers să caute înspre sud-^în zonaValelei australe de 40° vîntunle prielnice care i au permis continuarea drumului spre est si ocolul C;S1 T£t de aceea, nici Vasco da GamaL nu s-a folosit pentru călătoria sa din 1497-1499, ci de mari căci ruta descoperită în mod empiric H, nias se găsea în întregime sub vîntun portante. O rrl de acelaşi ordin este valabilă şi pentru prima SSS^lScSU- Acesta studiase în Portugalia şi T Stira regimul vînturilor între paralele de 25° Ş1 la Madeira regimu ^ ^ navighează spre vest, graţie ^ T*____n tr<=.Knif «ă «;P, nrndnră
cu
*
schirnb, Ninia avea cSu trei pîn, ,at,,,,
38. CORABIA SANTA MĂRIA A LUI COLUMB SÎNT CALCULATE ÎNDEOSEBI PENTRU VÎl PORTANTE (Ibid.)
192
39
TRANSFORMAREA CORĂBIEI NINA DUPĂ ESCALA • DIN CANARE
Or simptomatic era că amiralul pusese să fie modificată în Canare una din pînzele triunghiulare şi să fie înlocuită cu una pătrată, semn că acesta ştia dinainte că nu are de navigat contra vîntului. Doar a treia navă a micii escade, Pinta, a rămas echipată cu pînze latine toată vremea călătoriei, ceea ce nu înceta să îl neliniştească pe Columb, căpitanul său Pinzon avînd astfel prea multă libertate de mişcare în dauna amiralului.
Caracteristicile a două nave din trei ale lui Columb, la 1492, sînt semnificative pentru o întreagă revoluţie. Caravela şi corabia tinzînd să se apropie, au ca rezultat vasul comercial din secolul al XVI-lea. Mai lung şi mai subţife decît prima, mai puţin îndesat decît cea de-a doua, acesta are în general pînze pătrate la mijloc şi în faţă, precum şi o pînză latină la catargul artimon. Folosirea unei pînze deasupra gabiei se generalizează, în timp ce încă din prima jumătate

a veacului al XVI-lea îşi face apariţia sivadiera, mică pînză pătrată suspendată deasupra bompresului. Pe unele corăbii, cu începere de prin anul 1580, catargele gabie devin mobile, spre a putea fi lăsate în jos pe vreme rea. Teuga ^ din faţă este scurtată, dar rămîne încă peste bord. Anu-| mite vase mari de comerţ pot atinge 500, 600 tone ; deplasament, dar astfel de capacităţi rămîn excepţio-20fl media situîndu-se în cazul comerţului mare între 160nŞi 3°° de t0ne' A existat ten(iinţa, în preajma lui W, cu excepţia poate a liniei portugheze pentru emul Orient» de abandonare a tipului de bastiment jj601' genovez, de la finele secolului al XV-lea, care fav0CaPabl1 Să transP°rte ! °°° de tone de mărfuri, în «i ^ -e,a Une* corăbii mai puţin pîntecoase, mai rapide Ş1 mai bine echilibrate. 193

40. CVADRANTUL, ASTROLABUL ŞI 'BASTONUL l Ui IACOB"

(După Ph. Wolfşi Fr. Mauro, Histoire generale du travail J

Vremea Renaşterii a fost martora progreselor întrunite ale construcţiei navale şi ale artei navigaţiei. Este sigur că din lipsă de cronometre, calcularea longitudinii nu s-a făcut de o manieră corectă înainte de mijlocul secolului al XVIII-lea. Lucrurile au decurs diferit în cazul latitudinii. Portughezii îşi îndesiseră observaţiile de la sol, pe cînd urmau, în secolul al XV-lea, coastele Africii; pare-se a^ nu fi existat navigaţie astronomică înainte de 1480. Insă de la această dată marinarii din Occident au ştiut să calculeze latitudinea pe mare, bizuindu-se pe poziţia soarelui şi a stelei polare deasupra orizontului. Ca să reuşească aşa ceva, au redus şi simplificat instrumentele moştenite din tehnica arabă - astrolabuî şi cvadrantul - şi au inventat altele noi, precum „arbaleta" sau „bastonul lui lacob", care nu rnai utilizează gradarea arcului de cerc, ci un segment glisant pe o tijă, ochiul, extremitatea superioară a segmentului şi astrul vizat trebuind să se afle pe aceeaşi linie dreaptă. Cu toate acestea, rezultatele astfel citite se cer a fi corectate, în funcţie de momentul din an, prin intermediul unghiului făcut de planul ecuatorului terestru cu cel al elipticii. Tabele cu scăderea soarelui au fost alcătuite de portughezi în veacul al XV-lea şi s-au tipărit la Veneţia încă din 1483, astfel încît căpitanii au putut să le ia la drum. Alte tabele analoage au adus corecturi Ia fel de necesare pentru calcularea latitudinii după steaua polară. Piloţii capabili să aprecieze latitudinea, dar nu să şi măsoare cumsecade longitudinea, au trebuit să navigheze încă foarte mul vreme după ureche. Busola le îngăduia stabilirea direcţiei de marş. Dar mai trebuia să fie calculată şi vltez

corăbiei: aşa a apărut „loch"-ul, despre care se

face 194

prima menţionare m 1577. Se punea să plutească ne apă o bucată de lemn cu plumb ca să nu fie antrenată de mişcarea corăbiei. Sfoara culisantă care o leaeă de navă este împărţită într-o serie de noduri echidistante care alunecă în mîmile unui marinar. Un ceas de ană stabilea timpul scurs între două noduri, în navigaţia empirică se foloseau hărţi plane, pătrate sau drent unghiulare, fără corecţia influenţei magnetice întrucît aceasta fusese negată, încă la mijlocul secolului al XVI-lea, de către un număr de specialişti în 1569 Mercator a făcut cunoscut sistemul său de proiecţie si hărţile cilindrice. Acestea erau vrednice de interes m, ales pentru spanioli ş, portughezi, ale căror vel^re nayigaii in special în mările tropicale, zone care sîht cel mai puţin deformate în proiecţia lui Mercator j£ aceasta, nu a fost cu adevărat folosită decît destul £ tîrziu, în secolul al XVH-lea, cînd au deveni cun^s ut -un număr suficient de mare de valori ale unghTului de decimare magnetică pentru a s------ "ngmuiui de

Vkl 1 vi I n n I___~___ ,. -•

tenzează <nai valablă ^ în econhie organizare coop m "nele ţesături loc Progresiv

185

reglunea

dărăcit Pentru

mat degrabă

ă Care d renascentl^ este ş

I ""v "î tiiC' Pnma ca imP^

Mn ' ^ ^ SCCtOr' s^d^ fri?a .lnovarile. Cu toate acestea

trccut' * Vreme

a Ş1

ea Pazelor cte Italla de Nord !

,

£ "î Elveţia.' S-n Hainaut

t U^ ampk)are fabri' aU barchetu"> mai întn în

prm VeneUa

de nord asemenea înza de ^n

Ţările de ' materiale «^are, cu fir

f fol°Slte mai <*

femmm şi pentru costumul

ecleziastic. F. Coornaert, care a studiat fabricar tei postăvarii uşoare la Hondschoote, lîngă Dun a calculat că

producţia a crescut de la 15 000 de unir' în 1485 la 90 000 în 1562. în fine, mătasea a cunosc? un succes în creştere, asupra căruia vom reveni.
în plus, îmbunătăţirile de detaliu au dat un ritm no industriei textile. Cardarea lînii, care nu numai că piaptănă şi îi înmulţeşte firul, dar şi amestecă lîna de culori diferite era, se pare, ignorată înainte de 13QO Aceasta s-a răspîndit în cursul secolului al XIV-lea Pentru tors, s-a întrebuinţat timp îndelungat tot furca si fusul. Totuşi, primul război a apărut la Douai în 1305 dar nu s-a generalizat decît încet fiindcă a doua menţionare este din 1362. La sfîrşitul secolului al XV-lea, a intrat în folosinţă curentă şi a primit două perfecţionări notabile: pedala, aplicare textilă a sistemului bielă-manivelă şi aripioara care figurează pentru prima oară în 1470 în cartea familiei Wolfegg. Aripioara care permitea să se dea firului o răsucire suplimentară, a devenit curentă în veacul al XVI-lea. Două secole mai devreme, dat fiind voga în creştere a stofelor de mătase, la Bologna, se pusese la punct un aparat pentru răsucirea mecanică a firelor de borangic. Firul era răsucit, petrecut prin două tipuri de bobine ce se învîrteau, cu viteze diferite, unele pe verticală, altele, pe orizontală, în 1581, Montaigne a examinat un asemenea tip de război la Florenţa: „Am văzut, scrie el, prăvăliile unor filatoare de mătase care folosesc nişte haspele prin mijlocirea cărora o singură femeie, învîr-tindu-le, răsuceşte şi învîrte dintr-o dată cinci sute de fuse". Dar, încă din Renaştere, în Provinciile Unite mai cu seamă, s-au folosit roţi de apă pentru a acţiona ansamblul mecanismului. Mecanizarea a mai permis, mai ales la sfîrşitul perioadei de care ne ocupam, progrese sensibile la ţesut, scrobire şi finisajul ţesăturilor. Războiul cu bară, graţie căruia un singur muncitor putea ţese douăzeci şi patru de panglici dintr-o dată, a constituit un precedent pentru ţesutul mecanic ce a fos inventat în 1604 de un ţesător din Handschoote, van Sonnevelt. Din aceeaşi epocă (1607) datează pnn"J desen reprezentînd o maşină de scămoşat în funcţiu ^ Cea mai veche reprezentare a unei astfel de maştfţ1 găseşte cu siguranţă în carnetele lui Leonardo da Vi
196
numai că această maşină nu avea folosinţă practică. Scămoşarea este operaţia prin care se trece peste suprafaţa stofei cu o unealtă prevăzută cu scai, pentru a i se elimina perii. La maşina din 1607, un volant mişcat de „r, muncitor făcea să se învîrtă cu raniHitnt^ H™ „V^A-I
,
făcea să se învîrtă cu rapiditate doi cilindri *«» ^
cu scai între care avansa materialul. Daca de scamoşat nu s-a răspîndit decît în secolul al YVII-lea, în schimb presarea postavului la cald, care sporea luciul stofei, a fost cunoscută în Europa occidentală încă din secolul al XV-lea. Este adevărat că regulamentele au făcut-o prohibită, pentru că oferea posibilitatea să se ascundă neregularităţile şi defectele ţesăturii, însă aceste interdicţii s-au dovedit a fi inoperante, fiindcă în secolul al XVII-lea presarea la cald devenise o fază normală în finisarea postavurilor de bună calitate, în privinţa călcatului, care constituie operaţiunea esenţială în finisajul postavurilor, se folosea deja de multă vreme, cel puţin la stofele grosiere, prin intermediul unor mori acţionînd grindeiuri de lemn ridicate de came, care recădeau apoi asupra bucăţilor de postav, în secolul al XVI-lea, în Europa s-au multiplicat călcătoarele cu ciocane. Aceste ciocane aveau un profil studiat astfel încît să nu jeneze prea tare stofa. Totuşi, călcatul în picioare mai era în uz în secolul al XVU-lea în cazul postavurilor fine.
Veacurile al XV-lea şi al XVI-lea au fost martorele dezvoltării în Europa a tricoturilor şi tricotajelor. Este imposibil de precizat cînd s-a ivit pentru prima oară ideea de a face o ţesătură nu prin întreţeserea dintre urzeală şi bătătură, ci graţie buclelor aliniate ale unui singur fir. Primele obiecte tricotate - descoperite în Egipt - nu par a^ coborî mai încolo de secolul al treilea după Christos. în general, se socoteşte că tricotajul cunoscut de multă vreme în Orientul Apropiat, s-a răspîndit în Occident în urma cruciadelor, în orice caz, mcepînd cu veacul al XV-lea, unele opere de artă o reprezintă pe Fecioară ocupată cu tricotatul. Muzeele Conservă mănuşi de lînă din perioada respectivă, în al XV CXistau corP°ratii de tricotori înainte de secolul de r „ lea- Ei făceau cămăşi de lînă, berete, pantaloni Fram Ş1 "covoare"' adică tapiserii, în 1505, apărea în hi al XV01*6"6 de tricotori' la Troyes, însă în seco-•* VI-lea se răspîndeşte tricotajul din mătase, per-197
soanele avute nevoind să poarte ciorapi tricotaţi d dacă erau de mătase. Moda a venit, fără îndoială fl^ Spania. Făcute, la început, de mînă, cu andrele de le ln sau de os, ciorapii de mătase erau rari şi SCUm n Henric al VUI-lea nu avea mai mult de două perech' Era un dar de preţ a~i °fcri Elisabetei o pereche de ci răpi tricotaţi din mătase neagră. Dar cererea în creşter într-o societate din ce în ce mai dornică de lux şi nece' sitatea de a mări producţia au dus, către 1590 la invenţia făcută de un pastor anglican, Williarn Lee a primei maşini de tricotat. O serie de degete de otel puse în mişcare simultan, făcea în acelaşi timp un rînd de ochiuri. Către sfîrşitul secolului al XVII-Iea, un muncitor bun, lucrînd douăsprezece pînă la treisprezece ore pe zi, apuca să facă trei perechi de ciorapi de mătase pe săptămînă.
Punerea la punct a maşinii de tricotat mătase, alătu-rîndu-se cercetărilor lui Leonardo pentru a raţionaliza activitatea textilă, invită la o nouă insistenţă asupra gustului pentru mecanizare ce caracterizează Renaşterea. Ideea şi tentaţia se născuseră dintr-un automatism căruia ceasornicăria i-a oferit un cîmp de aplicare privilegiat. „O reuşită, într-un domeniu foarte limitat desigur, dar o reuşită fără umbră de efort omenesc... (ceasornicăria a jucat n.a.) în geneza

lumii de maşini un rol de catalizator de o pondere fără legătură cu volumul său propriu" (P. Mesnage).
Ceasurile mecanice au apărut în Europa în secolul al XlV-lea, într-o regiune „primitivă" înglobînd Anglia, Ţările de Jos, Germania centrală şi meridională, Boemia, Franţa, Italia de Nord şi centrală, împărţirea timpului în intervale egale putea fi operată graţie unui balansier sau a unei pendule. Or, din cauza frecărilor şi a rezistenţei aerului, acest „regulator" tindea să se frîneze şi avea nevoie de un „motor". Dar energia acestuia trebuia să fie furnizată la momentul dorit într-o anumită cantitate. De aici necesitatea unui mecanism o distribuţie interpus între motor şi regulator şi care rezolvă contradicţia aparentă dintre rotaţia continuă pr vocală de motor şi mişcarea alternativă a regulatorul
198
41. OROLOGIUL LUI DON DI (După
l'Histoire generale des techniqiies.j
i pentru rotita de fo A,
jumătate a secXu al Xlv'" . ^^ ^ în cumente din mTr i lea Ş1 este atesta'ă "
Pnn documente din Padova "
-ele Ş1 n
la Douvres din 1384 noul organism. , Salisbury s ~ toate de la u ^ motor un u' roţllor motrice
astron°mic realizat la
i
Ceas de " m Stare ^dirnentară
Ca Ş1 Cele din de Justi^e din
C°rzi
cîte
că erau antaate H e P«n
"l"- d»d astfel °±f"POrtative »
astfel
,^a te s" eaaih"CU1' ceea ce omul
"mPul"i. Reswmi i asupra sa Io'deauna
3 '
|o '99
., sfie -
Protector cale ~ CT ^ '" interiorul u™i dre- P6 deasupra, îi regulariza des-
tinderea, în Franţa, primele orologii susceptibile de aşezate pe o masă datează de la domnia lui Ludov^ Xl-lea, iar primele ceasuri şi-au făcut apariţia în Eur la sfîrşitul extrem al secolului al XV-lea. Ludo^ Maurul, duce de Milano, poruncea să i se confecţion IC trei ceasuri dintre care două sunau. Către 1500, ceas ^ nicarul german Peter Henlein construia ceasuri de bu/1 nar de formă rotunjită, multă vreme cunoscute $uh numele de „ouă de Nuremberg". în aceeaşi epocă l Blois, ceasornicari artişti fabricau ceasuri care erau adevărate bijuterii, în schimb, abia în 1574, un artizan venit din Auyun a introdus fabricarea de ceasuri la Geneva. Aceste prime ceasuri mergeau extrem de neregulat, resortul motor avînd prea multă forţă la începutul dezarmajului şi nu destulă la sfîrşitul destinderii. De aceea, între 1500 şi 1550, s-a imaginat egalizarea forţei din resort prin legarea butoiaşului la un fus tronconic printr-o coardă (mai tîrziu prinlr-un lanţ), în destindere, resortul pierde treptat din forţă, însă coarda, acţionînd pe zonele din ce în ce mai mari ale fusului, opune o rezistenţă din ce în ce mai slabă. Este de la sine înţeles că orologiile şi ceasurile din secolul al XVI-lea rămî-neau imperfecte. Ele puteau varia de la o jumătate de oră la o oră pe zi, în vreme ce un ceas reprezenta aproape o lună de muncă. Dar o cale rodnică era deschisă de-acum. Prin construirea de orologii cu pendulă şi prin imaginarea „spiralului reglant", Huygens urma să lase în seama veacului următor trecerea ceasornicăriei „din planul empiric în planul ştiinţific".
Progresele din ceasornicărie urmau pe cele ale unei civilizaţii care făcea o exploatare în creştere a metalului - aur şi argint, dar şi fier, cupru etc. De fapt, munca in mine a cunoscut în epoca Renaşterii transformări mai importante decît industria textilă. Exploatarea zăcămintelor de argint din Europa s-a aflat încetinită^la începutul secolului al XIY-lea din pricina inundării tre^ vente a galeriilor. Or, cu cît se înfundau puţurue mină, cu atît se complica mai mult problema se ^ apei. Penuria de metale preţioase a condus la p la punct, cu deosebire în Germania şi în ţinutul
200
medii indispensabile care au^ permis redemarajul dC 1^ mijlocul veacului al XV-lea. împingerea apei pînă de nductele de evacuare a fost facilitată de aici \a .ţ? pnntr-un întreg dispozitiv descris de Agricola: 1 ni cu manej sau hidraulice, de ale căror frînghii mau atîmate butoaie, lanţuri cu cupe, ţevi prin interi-6ml cărora trecea un lanţ cu greutăţi, pompe aspirante respingătoare acţionate printr-un sistem bielă-mani-Ş1 la Agricola a descris în tratatul său o maşină de apă VLantică reversibilă de 10,70 m în diametru, formată din două roţi hidraulice legate ale căror

scînduri erau înclinate în sens invers. Două conducte cu vane manevrabile aduceau apă, una sau cealaltă şi i se dădea voie troliului să se învîrtă la comandă în cele două sensuri opuse. Troliile şi manejele mai serveau şi pentru a urca la suprafaţă huila sau minereul. Pentru a aduce încărcăturile la puţuri erau folosite roabe, şi chiar cărucioare cu deplasare pe şine de lemn şi care au apărut pentru prima dată într-un manuscris din secolul al XV-lea, conservat la Şcoala de Arte Frumoase din Paris. Aerisirea minelor se făcea prin şeminee foraibăr, cu foaie de mînă, de picior sau hidraulice şi cu mori de vînt. Pulberea pentru abatajul de bancuri metalifere ar fi fost utilizată pentru întîia dată de Chemnitz, în 1527.

în epoca studiului de faţă, lemnul rămînea combustibilul cel mai întrebuinţat, fie direct, fie sub formă de cărbune de lemn. Totuşi, cărbunele de pămînt a fost folosit din ce în ce mai mult, mai ales în Marea Britanic, deja despădurită. J. U. Nef a calculat că între 1564 Şi 1634, încărcăturile de huilă cu plecare din Tyne au crescut de patrusprezece ori, atingînd la sfîrşitul acestei perioade 45 000 tone pe an. Exporturile de cărbune prin Firth of Forth au crescut aproape la fel de iute.

Progrese au fost înregistrate şi în metalurgia argin-uilui. înainte de jumătatea secolului al XV-lea, antreprenorii din mine erau extrem de stingheriţi cînd nu

de~3 faCC CU filoane de Mgint nativ, căci le era sa separe metalul preţios de plumb sau de cupru în care se găsea în mod obişnuit. Poalele Uşurat f°J°sirea acestei noi metode de tra-j K fl f°St introdusă către 1451 de un oare--nS6n Funcken- Căldura puternică obţinută sa se exploateze diferenţa care există între ar-201

42 SPIRALA LUI ARHIMEDE PENTRU A URCA APA,
LA AUGSBURC (ÎNAINTE DE 1550)
(După A. Wolf, A History of Science, Technology and
Philosophy in the XVIth and XVIIth Centuries.j

gint şi plumb privind punctele de oxidare şi de topire, plumbul oxidîndu-se şi topindu-se mai întîi. Procedeele aztecilor şi incaşilor erau aplicarea acestui principiu, în plus, în cazul minereului de cupru argintifer, se putea, prin'rafinarea cu plumb, să se separe argintul din mine-

43. MAŞINA DE APĂ A LUI JUANELO (CĂTRE 1573)
(După A. Wolf, ibid.j

Această maşină, concepută pentru a aduce apa la Alcazar din ^ Toledo, era formată dintr-un cadru de lemn si din tuburi de cupru de aproape un metru şi jumătate lungime, terminate prin cupe lar% deschise. Mecanismul le inclu* dnd la

*

202

să împing ap permită sa urce pantă. Acest sis mai mult iM practic.

ce

Această descoperire nu numai că a crescut pro-reU de argint, dar a mai şi redus cu mult preţul cutie care artileria de bază de bronz avea din ce în •,multă nevoie. Ca urmare, s-au creat noi uzine, importante, Saigerhuette, care au folosit forţa hi-,â pentru foalele de cuptoare şi pentru ciocane, u'n progres încă mai hotărîtor în tratamentul argin-lui a fost descoperirea, în prima jumătate a secolului 1 XVI-lea, a procedeului amalgamului care ar fi fost pus în practică mai întîi în Boemia şi în Ungaria. Minereul de argint era zdrobit cu ciocane uriaşe, amestecat cu sare, cu vitriol şi cu mercur. Apoi era distilat şi filtrat printr-o sită din pînză de cînepă. Procedeul amalgamului a fost introdus de către tehnicienii germani în Spania, ţară în care Fugger-ii exploatau importantele mine de mercur de la Almaden. De aici a trecut în America şi a fost aplicat în Mexic, la Zacatecas, începînd din 1557. S-a spus timp îndelungat că era imposibilă prelucrarea minereului din Potosi prin această metodă, aşa că mercurul peruvian din Huancavelica era dirijat înspre Mexic şi Guatemala. Totuşi, cu începere din 1572, autorităţile spaniole au reuşit să învingă spiritul de rutină al concesionarilor: ca urmare, s-a înregistrat un boom al producţiei de argint din Peru.

în Renaştere, metalurgia se referea la metale precum argintul ş* cuprul. Totuşi, metalurgia fierului a cunoscut o nouă dezvoltare şi evoluţia tehnicilor siderurgice a fost unul dintre evenimentele epocii, în timpul Evului Mediu clasic, fierul era produs prin procedeul numit „catalan". Minereul era adunat în straturi alternate cu cărbune de lemn într-o adîncitură tronconică de circa un metru căptuşită cu cărămidă arsă. Fierul şi cenuşile coborau în josul acestui fumai şi ieşeau prin

S H °te nUmitC "C°zi de vulPe"- Se obţineau în acest ftr pă fiecare operaţiune, 4 pînă la 5 kilograme de pr Şi scorii, aîît de bogate în metal încît în secolul al -'ea. au putut fi retratate. Cu secolul al XlV-lea dimensiunile cuptoarelor au crescut în mod forje H- fumalul Osmund în Scandinavia şi unele

kg de f 7"1161 aU fost caPabile să dea 50 P"1* la 60 Pe an A flecare operaţie, adică aproximativ 15 tone de cîte 5 tfCl' de aici S"a ajuns Ia a se construi furnale sau 6 m şi care, dispunînd de suflerii hidra-

203

ulice, au putut de aici înainte să topească miner fier cum se topea bronzul: inovaţie decisivă! F ^ înlocuit treptat

fierul sub formă de bară ca n H a iniţial. Furnalele puteau furniza 50 de tone de met l US an. Fonta, avînd imensul avantaj de a putea fi turn ^ a avut folosiri multiple: s-a folosit la fabricarea ^ duetelor, plăcilor de rnormînt şi de şeminee, a tunuril°n ghiulelelor, ancorelor etc. Dacă se urmărea obţinerea^ fier, trebuia să se recurgă la o a doua operaţiune si 1° arderea carbonului în exces din fontă. Lingourile er a duse într-o forjă vecină cu furnalul, retopite şi tratat cu ajutorul ciocanelor hidraulice. Produsul astfel obti nut la un preţ avantajos, a sfîrşit prin a înlocui vechiul fier forjat extras direct din minereu fără topire.

Neîndoios, furnalul şi-a făcut apariţia în a doua jumătate a veacului al XlV-lea, fie în regiunea oraşului Liege, fie pe malurile Rinului. Migraţiile de muncitori au răspîndit încet-încet noua tehnică. Lorraine, Cham-pagne, Nivernais şi Normandia par a-1 fi cunoscut încă de la sfîrşitul veacului al XV-lea; Alsacia, Franche-Comte şi Bretagna 1-au obţinut, fără tăgadă, la mijlocul celui de-al XVI-lea. Cu toate acestea, furnalele cu forje auxiliare au rămas rare în Europa pînă către 1540. După această dată s-au înmulţit. Către 1560, ar fi existat treizeci şi cinci în regiunea Namur. Cei din Liege au adus procedeul în Suedia la mijlocul veacului al XVI-lea şi, graţie muncitorilor francezi, acesta a atins Anglia. La şocul provocat în siderurgie de apariţia furnalului s-a adăugat lenta punere la punct a unui întreg maşinism hidraulic. Laminoarele care au rămas puţin numeroase pînă în secolul al XVIII-lea, apar totuşi în carnetele lui Leonardo şi fuseseră utilizate pe la 1550 în regiunea Liege, unde par a fi fost inventate. Maşinile de tăiat, compuse din cilindri îmbucaţi în formă de foarfece, par a fi fost răspîndite mai mult decît lanu-noarele. Este probabil că Germania a inventat hidraulică la sfîrşitul secolului al XV-lea şi ^C celui următor. O imagine din Biringuccio, din oferă o primă reprezentare a acesteia. Se poate vedea roată pusă în mişcare de apă, care asigură bobinajui rului după trecerea prin filieră, în fine, fabricarea ta cositorite pare a fi fost pusă la punct în Niiremberg, mijlocul veacului al XV-lea.

204

44. FURNAL DIN VEACUL ALXVI-LEA (După I'Histoire generale des techniquesj

J. Le Goff, în lucrarea consacrată veacului precedent, a subliniat pe drept raritatea fierului în epoca medievală, care avea ca materiale de bază piatra şi lemnul. Sfîntul Benedict a consacrat un articol în a sa Regulă grijii pe care trebuie să o manifeste călugării fajlă de obiectele din fier. Viaţa cotidiană a Europei a fost afectată de o profundă mutaţie în această privinţă cu începere din secolul al XV-lea. încă din anul 1640, Suedia şi Anglia produceau deja împreună cam 75 000 tone de fier şi fontă pe an. Se cuvine deci să se amintească, după J. U. Nef, că atunci a avut loc „o creştere remarcabilă a cererii interne de metale, spre a se echipa noile întreprinderi industriale, a se fabrica noile mijloace de transport şi a se furniza articole de tot felul". Istoricul american nu a ezitat să califice această mutaţie drept „prima revoluţie industrială", prelucrarea metalelor începtîhd atunci să mai «e doar lucrare de artă. „Rafinarea zahărului, scrie el, industria berei, a săpunului, vopsitul şi dărăcitul lînii şi postavurilor, toate industriile care se dezvoltau cu rapidi-a e, solicitau e

metace precum suluri, cazane, hidr* ?• !cule"- Utilajele, mişcate de cai sau prin forţa care Cfă> Crau ^ parte metalice. Sute de cazane de sare lun?HU ^late la gurile lui Tyne şi Wear şi de-a de gf~.rcoastelor ^i Firtf of Forth" erau făcute din plăci îhăjrm/ Şaizeci de centimetri pînă la un metru tajjce e' mtuite între ele împrejurul unei platforme îne-

care avea cîteodată între şapte şi opt metri în

205

diametru... Un cczan mare avea nevoie probabil de atita metal cît un tun... ot

„Se produseseră schimbări în obiceiurile dome tice... Majoritatea femeilor şi bărbaţilor aveau acu " nevoie de bolduri şi de cuie, iar mulţi bărbaţi de bri din oţel. Foarfecele începea să se folosească din ce * ce mai frecvent. La fel cuţitul, cu deosebire cuţitul d masă. Furculiţele se iveau pe mesele lumii bune si numărul persoanelor rafinate creştea ca niciodată înainte... O dată cu îmbogăţirea claselor mijlocii, porţile de fier, zăvoarele, broaştele şi cheile erau cerute în mai mare cantitate spre a se putea feri de hoţi... Dezvoltarea rapidă a voiajelor în vehicule crescuse cererea de cai şi în consecinţă de săbii şi zăbale, ca şi de cuie şi de alte piese metalice trebuincioase calestilor."

Fără îndoială că nevoile noi în materie de armament au exercitat o puternică presiune asupra industriei metalurgice şi, chiar în cazul tunurilor din bronz, asupra siderurgiei; căci, la mijlocul secolului al XVI-lea, un afet de tun cu tot cu roţi conţinea mai bine de o sută de piese din fier. Dar înainte de a trata despre noile maşinării ale morţii, trebuie să se remarce că însuşi armamentul tradiţional a solicitat cantităţi crescînde de metal. Dorim să ne referim la armuri a căror fabricaţie

- mai ales cea de la Milano şi cea de la Augsburg
- releva atît artă cît şi artizanat. Armurile erau confecţionate după măsură şi fabricantul trebuia să cunoască, aidoma unui sculptor, detaliile de anatomie, mişcarea muşchilor şi funcţionarea articulaţiilor. Aceste „statui cioplite" în oţel cu un fnimos profil, erau adesea acoperite cu desene în relief, gravate, şlefuite, încrustate cu aur. Donatello, Da Vinci, Durer, Michelangelo-Cellini au desenat armuri şi uneori au participat ca gr. vori la fabricarea acestora. Din cauza perfecţiona armelor de foc, armura a încetat, de prin 1525, sa i asigure o protecţie eficace, dar nu s-a purtat mai p
la războiu - şi în tumiruri - de către prinţi şi n° ste. de către toţi oamenii de arme care nu suportau nelile obişnuite ale soldaţilor. Aşa încît armurl .^J fabricat mai mult în veacul al XVI-lea decît o
u e mai puţin adevărat că „arta războiului" se "acum cu alte cereri industriei metalurgice. ;ma apariţie a tunurilor pe cîmpurile de luptă a t loc în bătălia de la Crecy din 1376. Era vorba de 3 trumente încă foarte primitive şi care au rămas aşa 10 n de aproape un veac; erau la fel de periculoase pen-U cei care le manipulau, ca şi pentru adversari. Primele Mauri erau cel mai adesea alcătuite din bare de fier forate asamblate şi menţinute printr-o serie de inele de fier alipite. La sfîrşitul secolului al XV-lea, se fabricau tot asemenea tunuri. Bombarda din Gând, care datează din această perioadă, cîhtarea 14 600 kg şi putea să lanseze ghiulele de piatră de 340 kg; era prevăzută cu^o chiu-loasă înşurubată în partea din spate a tubului, în ciuda punerii la punct a furnalului, la început se şovăia cu fabricarea pieselor de artilerie din fontă de fier, întrucît acestea explodau uşor. în schimb, din prima jumătate a secolului al XV-lea, s-au turnat tunuri de cupru. Arsenalul din Basel păstrează unul din acestea, care datează din 1444. S-a folosit mai ales bronzul. Artileria din bronz s-a manifestat de o manieră spectaculoasă la asediul Constantinopolului, din 1453, în chiar anul în care Donatello îşi isprăvea Gattamelata, prima mare statuie ecvestră realizată de la Antichitate şi pînă atunci. Mehmet al II-lea utiliza serviciile unui inginer ungar care aşezase pe forme verticale piese de circa 15 tone, în stare să lanseze ghiulele de 75 cm diametru cîntărind 578 kg. Fabricarea lor necesita trei luni. Fiecare tun j trăgea şapte lovituri pe timp de zi şi una pe timpul nop-I Pi. Artileria turcilor s-a dovedit a fi decisivă în atacarea ^zidurilor care pînă atunci rezistaseră berbecilor şi cata-fPuitelor. Totuâ aceste piese grele erau lipsite de pivoţi nomi ^ 5* trebuiau să fie transportate de la Adria-POI, hecare dispozitiv urmîhd a fi tractat de 30 de
teau dC boi Şi însoţit de 45° de oameni care pregă-lat J1 C°nsolidau drumul. Odată adus, tunul era insta-
sol şi calat cu pietre. După fiecare foc, linia de
trebuia să fie rectificată.
e o sută de ani care au urmat luării Constan-deveni'ri11'- artlleria s-a perfecţionat în profunzime şi a
w*lll jmpi rf*A**+ i_ •! w
Berarul utablla cu fiecare zi. Tunurile lui Carol Penalul dcapturate de elveţieni la Morat şi păstrate în 207 ^
Neuveville erau tot din fier forjat dar
erau deja montate pe afeturi prevăzute cu roti şi Tunurile uşoare folosiseră la început pentru a ţinti
maliere. Inventarea pivoţilor mobili, după 14fio o Cfe> . .. . „ . -j- A^uu, a per^ mis sa nu se mai ţintească pnn ridicarea afetului • acţionînd, datorită icurilor, apoi a şuruburilor, sub ch'Cl lasă tunului.. Artileria a devenit astfel mai distrugăto ° cînd s-a aflat, începînd cu anul 1480, cum să se am C lioreze pulberea prin „granulare". Anterior, se folose o pulbere neuniformă în care se găseau amestecate praf şi bucăţi necalibrate, de unde şi explozii de o violentă imprevizibilă. Prin adoptarea unei pulberi granulate s-au obţinut apoi efecte uniforme. Primele arme de foc lansaseră proiectile din piatră, utilizate încă în a doua jumătate a secolului al XV-lea. Totuşi, aceste ghiulele erau de mărime neegală şi lăsau spaţii între ele şi pereţii ţevii. Pe deasupra, explodau adesea fără să provoace stricăciunea scontată. Fraţii Bureanu, care au perfecţionat artileria lui Carol al VH-lea, au împă-mîntenit în armata franceză folosirea ghiulelelor de metal (fier sau fontă de fier). Apoi, foarte repede, a venit ideea de a se face ghiulele goale care să fie umplute cu pulbere. Bomba care pare a se fi născut în Italia este descrisă întîi în tratatul lui Valturio, care a apărut în 1472. Ghiulelele de metal, ale căror dimensiuni concordau cu cele ale tunului, au făcut să apară noţiunea de calibru - Carol Quintul şi Francisc I au limitat şi unul şi celălalt la şase calibrele pieselor lor de artilerie - şi au dus la fabricarea muniţiilor de rezervă. Definirea calibrelor şi necesitatea de a da miezului de tun dimensiuni riguroase au avut drept consecinţă o îmbunătăţire a tehnicii industriale de alezaj. Către mijlocul secolului al XVI-lea, se aflase compoziţia ideală a bronzului de artilerie (91% cupru şi 9*
l
45. NERONI: TUN CU CREMALIERĂ (SECOLUL* (după B. Gille, op. cit.)
46. VALTURIO: MAŞINĂ DE RĂZBOI ÎN FORMĂ DE BROASCĂ ŢESTOASĂ
cositor). Calitatea bronzului franţuzesc înclinase balanţa în favoarea armatelor lui Carol al VUI-lea, Ludovic al XH-lea şi Francisc I, căci tunurile italieneşti explodau în dese rînduri. După 1540, s-a găsit mijlocul de a fabrica tunuri din fontă de fier capabile de un tir prelungit. Perfecţionarea s-a produs probabil în Anglia; în orice caz, tunurile de fontă pe care le-a exportat această ţară pe continent cu prilejul Războiului de Treizeci de ani au asigurat o superioritate hotărîtoare pentru inamicii habsburgilor, în particular olandezilor. Prin folosirea tunului de fontă,

încărcarea pe la gura tunului a înlocuit-o pe cea prin chiulasă, ceea ce a permis reducerea calibrului şi a greutăţii pieselor.

47. VALTURIO: MAŞINĂ DE RĂZBOI ÎN FORMĂ DE IEPURE

48. VALTURIO: APRINDEREA CU EFECT DUBLU A UNEI PIESE DE ARTILERIE

Războiul pe mare a fost înrîurit de artilerie, ca şi confruntările de pe uscat. S-au utilizat tunuri de pe vase - în 1338 la Arnemuiden şi 1340 la L'Ecluse - chiar înainte de a-şi fi manifestat prezenţa pe cîmpul de bătaie de la Crecy. S-au folosit la început tunuri din fier forjat de calibru mic cu furci la pivot, care se plasau în partea de sus a navelor. Tunurile nu atacau coca navei, ci pe inamicii de pe punte şi suprastructurile navale adverse. După aceea, au fost înlocuite în mod progresiv prin tunuri de bronz mai grele care ata-r iu coca navelor. Problema era atunci să nu se supraîncarce pe înălţime corabia ca să nu-şi piardă echilibrul. Un cetăţean din Brest, Descbarges, va fi găsit ieşirea din această dificultate, prin 1500. El s-a gîndit să aşeze tunurile, acum cu afete şi cu pivoţi, pe o punte inferioară, şi să găurească babordurile pentru artilerie, nava echilibrîndu-se cu lestul. Folosirea crescîndă a tunurilor a asigurat victoria corăbiilor cu pînză asupra galerelor. Aceasta din urmă avea, fără discuţie, avantaje: independentă de vînt datorită propulsiei proprii, putea sa 1$ urmeze calea după dorinţă, putea manevra în timpul lup tei, putea să-şi maseze apărătorii pe platforme, să aţa cu pintenul bastimentul inamic. Timp îndelungat, nav cu pînze au fost lipsite de apărare în faţa unui atac

răbiîlor cu rame. Situaţia s-a modificat prin folosirea C°tileriei. Galera nu a fost abandonată decît Jn secolul al vVIII-lea, după ce fusese perfecţionată, în veacul al XVI-lea, fusese prevăzută cu două şi trei catarge care îi ferea o bună velatură; numărul vîslaşilor a crescut - pe galeră din epoca Lepanto erau două sute cincizeci, iar pe o „galeră mare" veneţiană erau patru sute cincizeci; a fost"dotată cu tunuri. Bătălia de la Lepanto (1571) a reprezentat ultima apariţie victorioasă a galerelor. In-convenientele lor deveneau din ce în ce mai evidente. Alungite şi îngreuiate, îşi pierduseră uşurinţa de manevră. Flancurile ocupate de vîsle şi vîslaşi nu puteau purta decît piese uşoare. Spatele fiind rezervat instalaţiilor de stat major, numai faţa era susceptibilă de a primi tunuri. O galeră de la mijlocul secolului al XVI-lea avea cinci tunuri, cîtă vreme o navă cu pînze era echipată cu douăzeci şi şapte, în fine, galera, creată pentru Mediterana, era prea scundă pe apă. în epoca în care soarta Europei se decidea mai ales în oceane, galera avea să lase locul navelor cu bord înalt.

Armele portative nu au fost mai puţin revoluţionate de folosirea pulberii decît artileria. Primele „bastoane de foc" sau „tunuri de mînă" ar fi fost folosite la Perugia în 1364 şi la Augsburg în 1381. Sînt reprezentate, oricum, în Bellifortis de Kyeser, redactat între 1390 şi 1405. Folosirea lor era delicată iar manevrarea lor puţin comodă. Erau făcute dintr-un tub de fier fără pat, nici suport, ţinut cu amîndouă mîinile de trăgător, în vreme ce un ajutor turna pulberea într-o luminiţă situată la faţa superioară a tubului şi îi dădea foc. Caracterul Primitiv al acestor arme este redat de persistenţa sageţii, proiectilul cel mai comun pe vremea Războiu-em de.° Sută de Ani. La Azincourt, în 1415, arcaşii ^nglezi au frînt şarja cavalerilor francezi mulţumită îm? SăgCţi noi al cărei vM pătrundea prin locurile de omare ale zalelor cu fierul din armurile aflate în uz cu J Secolul al XV-lea a văzut apariţia arbaletei arm" K\ Care n^ffea iuţeala şi puterea acestui tip de XV-l C ^- îmbunătăţirile diverse din secolul al a explică generalizarea armurilor complete din

fier, armuri pe care evoluţia armelor de foc le vor f peste puţină vreme inutile. Ce Perfecţionările „tunului de mînă" au urmărit să "i facă mai manevrabil. Tubul de fier a fost fixat pe pat aşezat întîi pe umăr, apoi sub braţ. Mîna stingă ^ trăgătorului rămînea liberă pentru încărcare şi arma care se va numi archebuză - putea fi întrebuinţată de singură persoană. Era încă grea şi incomodă, cu o greu ţaţe atingînd pe puţin 25 de kilograme. De aici necesi tatea unui punct de sprijin. Dat fiind că atunci cînd nu se trăgea, era rezemată de un zid sau de un parapete archebuză a fost prevăzută cu o furculiţă de suport' Această perfecţionare care datează de prin 1520 se va fi datorat armurierului Mochetta di Velletri, aşa că, în-cepînd cu a doua jumătate a veacului al XVI-lea, se va vorbi mai ales de muschete, încărcarea a fost şi aceasta îmbunătăţită datorită folosirii unui fitil strîns într-un port-fitil sau serpentin, care era aplecat peste bazinetul cu pulbere. Ploaia însă putea să împiedice fitilul să ia foc. Iar cînd era aprins, trebuia să se ia seama ca să nu se stingă, să se sufle pe deasupra în timpul tirului pentru a aţîţa flacăra, să fie menţinută mereu mărimea acesteia pentru ca extremitatea din serpentin să cadă întocmai în bazinet. Invenţia făcută de germani, pe la 1517, a plăcuţei cu rotiţă, a încercat să atenueze aceste neajunsuri. O roată dinţată învîrtindu-se cu

rapiditate sub acţiunea unui resort se freca de o bucată de pirită sau de silex ţinută între dinţii cocoşului. Scînteia produsă aprindea pulberea din bazinet. îmbunătăţirea, adoptată de cavalerie, nu a fost utilizată în secolul al XVI-lea de către infanterie care, în vremea Războiului de Treizeci de Ani, mai întrebuinţa muscheta cu serpentin, de dimensiuni reduse şi cu ţeava scurtată.
La începutul secolului al XVII-lea, cavaleria a abandonat lancea tradiţională în favoarea archebuzei sau a pistoletului, armă originară din Germania, care a ieşi prima dată la iveală pe cîmpul de bătălie în 1544. Arma a cunoscut un succes rapid şi a fost în a doua jumata a veacului al XVI-lea agentul exclusiv al asasinatelor politice. Pistoletul din Renaştere avea ţeava scurtă, minerul oval şi era prevăzut cu disc. încărcarea sa r nea lentă şi s-au făcut pistolete cu două focuri, a pistolete cu două ţevi suprapuse şi cu două discuri.
212
, precauţia aceasta, cînd, în timpul luptei, un prim toata p ajerj jşj descărca armele asupra inamicului, ? ărea în grabă spre a şi le reîncărca în spate, şi lăsa i ui şirului următor. Acelaşi lucru li se întîmpla şi fanteriştilor care, după folosirea încărcăturii din mus-1 hete erau dezarmaţi pe timpul cît şi le reîncărcau. Din C astă pricină a fost nevoie să se menţină multă vreme ^mpaniile de suliţaşi, căci, la începutul secolului al XVII-lea, un muşchetar avea nevoie de minimum zece minute pentru a încărca şi a trage.
Nişte relative scăderi ale armelor de foc nu pot face uitată răsturnarea profundă pe care au produs-o în cursul istoriei. Spaniolii, în ciuda numărului lor nesemnificativ, au făcut cea mai puternică impresie asupra aztecilor şi incaşilor doar din cauza unor archebuze şi a cîtorva tunuri pe care le căraseră cu ei. Superioritatea artileriei uşoare franceze a contribuit în mare măsură la victoriile lui Ludovic al XH-lea şi ale lui Francisc I în Italia. Apoi archebuzele cu fitil ale spaniolilor au decis, în 1525, victoria trupelor lui Carol Quintul la Pavia, cînd au secerat necugetatele şarje executate de cavaleria regelui Franţei, în pofida faptului că acesta hotărîse cu doi ani înainte să înlocuiască arbaletele din armata sa cu arme de foc, iar din 1516, la Saint-Etienne, a funcţionat o manufactură de archebuze.
Oamenii Renaşterii nu au avut deloc la inimă utilizarea acestor mijloace de distrugere şi se gîndeau că folosirea acestora aducea cu sine un risc al unui păcat cu mult mai greu decît acela pricinuit de arcuri, lănci, săbii, considerate arme mai puţin ucigaşe precum şi mai loiale. Pe vremea lui Bayard s-au găsit căpitani, păstrători ai vechiului sens al onoarei, care tăiau mîinile tunarilor şi archebuzierilor luaţi prizonieri. Literatura umanistă nu a găsit cuvinte suficient de dure în contra tunului „această maşinărie mai mult infernală decît omenească" - expresia este a lui Guicciardini. Polidoro
ergiho scria în 1499 în a sa De inventoribus rerum: j' .lntre toate născocirile imaginate întru surparea omu-
i, tunurile sunt cea mai drăcească." Ariosto, căruia i-a cavT Să evoce Pentru cartea din Ferrara isprăvile unor v ,e^ curajoşi şi invincibili, a devenit apărătorul» mului cod militar. Vorbind cu tunul, el îi declara cu
213
Dar cum ai xă-ţi găseşti tu, invenţie scelerat"
înfiorătoare *' Un loc în inima omenească?
Gloria militară este distrusă de tine.
Prin tine, fapta de arme cinstea si-apierdut-o
Prin tine s-au dus si valoare si curaj...
Shakespeare şi-a exprimat şi el oroarea în faţa armei n de foc (Henric al IV-lea, I, III):
într-adevăr, e un păcat extrem de greu,
Să scoţi acest infam salpetru
Din coasta blîndului nostru pămînt,
Ca să răpui atîţia oameni falnici cu~aîîta miselie.
Dar lamentaţiile lui Shakespeare deja erau la fel de demodate ca şi păţaniile lui Don Quijote, Lucrurile se găseau în fa^a unei evoluţii ireversibile, fiindcă tehnicile de luptă au fost, pe timpul Renaşterii, printre cele care se transformau cel mai repede, încă în 1559, cardinalul Granvelle, ministru al lui Filip al II-lea, răspunsese unui reperezentant al reginei Angliei: „Oamenii voştri sunt cutezători şi îndrăzneţi, dar ce antrenament au mai făcut de atîţia ani? Arta războiului de acum este aşa încît trebuie învăţată de la capăt din doi în doi ani."
Folosirea noilor dispozitive de război a condus la modificarea profundă a sistemelor de fortificaţie. A apărut nevoia nu numai de apărare în contra armelor portative acţionînd de ia mare distanţă şi a tunurilor dotate cu o forţă de proiectare mai mare decît a catapultelor de odinioară, dar a trebuit sa i se confere şi artileriei din apărare rolul de căpetenie. Această ultimă necesitate a fost dintre toate cea mai stringentă şi tocmai aceasta i-a îndemnat pe inginerii militari să elaboreze tipul de lor-tificaţie modernă, însă evoluţia a fost destul de înceată. La început - în a doua jumătate a veacului al XV-iea, şi la începutul celui următor, în Franţa bunăoară -• fortăreţele existente au fost transformate pentru a U •putea include baterii şi muniţii ori au fost construi altele mai bine adaptate noilor exigenţe ale războiul • dar mărginindu-se la modificarea noilor forrflu
214

îl din Nantes, Saint-Malo, donjonul din Ham, Castele e Langres şi din Toulon, castelul spaniol baStSes en Rosilîon, ridicate între 1465 şi 1525 sînt dm ărturie a amintitei tranziţii. Planul - patrulatere ° m de tunuri rotunde sau bastioane circulare -medieval. Dar şi turnurile şi zidurile se mic-căci vîrfurile lor conţin acum artilerie şi tre-
dat tirului tunurilor o maximă eficacitate. Mete-devin inutile şi în curînd dispar. Zidurile se mai cu seamă la bază, ca să reziste mai bine hiulelelor vrăjmaşe. Sînt amenajate cazemate boltite cu ambrazuri, pentru a primi baterii al căror tir razant va dubla tirul perpendicular al artileriei plasate pe platformele superioare. Acestea nu pot fi înzestrate de altminteri decît cu tunuri destul de uşoare; s-a renunţat la amplasarea pieselor grele, al căror număr a crescut, în vîrful turnurilor şi în spatele zidurilor. Salses, a cărei construcţie în 1497, a fost prima fortificaţie mare mult îngropată cu scopul de a se salva de la tirul direct al tunurilor adverse, laturile de est şi de sud posedînd semilune. Mai rămînea să se dea fortăreţelor îngropate traseul poligonal, care dă posibilitatea de a combate tirul adversarului din toate părţile. Pare-se că meritul acestei inovaţii revine arhitecţilor italieni. Bastionul nu a fost mai întîi decît nişte pămînt bătut de formă circulară, situat dinaintea castelelor şi zidurilor orăşeneşti cu artileria dejnare calibru care nu-şi aflase loc în incinta zidăriei. In epoca tunurilor, organizarea aceasta se va dovedi în scurt timp principalul element al defensivei, în vreme ce rolul meterezelor tradiţionale devenea secundar. Atît că se cerea a fi apărat în contra tragerilor infanteriei şi artileriei adverse. De aceea i s-a $i dat forma de pinten (ori de as de pică), apoi, în final, de pentagon, ca să i să poată răspunde din toate părţile inamicului care se apropia de ziduri. Din acelaşi motiv s-au creat şi laturi cu bastion, completate cu semilune, Permiţînd întreţinerea eficace a timrilor asupra adver-or. In fine, de aceea s-au amenajat caponiere de cm ale căror proiectile loveau rădăcina zidurilor, pe m^ latoru care încercau să se tupileze în unghiurile dou^' ^ baZa ziduruor de apărare. Distanţa dintre lc a .*eSin<iuri ale profilului bastionat a fost, se înţe-e , m legătură cu distanţa la care băteau archebuzele 215
care, în secolul al XVI-lea, era de vreo trei sute metri. Urma că un bastion putea să-şi apere vecinii & Traseul acoperit de curtine apărea deja în scrisori lui Francesco di Giorgio. Primele bastioane în as d& pică au fost construite de fraţii Giuliano şi Antonio d Sân Gallo la Civitacastellana (1494-1497) şi primvj traseu poligonal a fost realizat de Antonio II da Sân Gallo la Civitavecchia, în 1515. Cele mai frumoase construcţii militare din Renaştere se găsesc la Verona şi sînt opera marelui arhitect Sanmicheli pe care Francisc I şi Carol Quintul au încercat zadarnic să îl ademenească. El a lucrat mai ales pentru Veneţia, a fortificat Mur ano, Lido, şi locurile mai ameninţate de către turci: Corfu, Cipru, Candia. La Verona, oraşul sau natal care făcea parte din Pamîntul Ferm veneţian, a refăcut zidurile Evului Mediu, a mărit incinta urbană şi mai ales a sprijinit apărarea pe bastioanele poligonale ale căror unghiuri proeminente şi cazemate cu tunuri permiteau o întreţinere eficace a focurilor şi tirurilor din flanc. Palmanova, oraş creat complet de Scamozzi, aproape de Udine, în a doua jumătate a secolului al XVÎ-lea, reprezintă un oraş-fortăreaţă conceput în întregime după noile principii. Poligonul defensiv cu nouă părţi de jur împrejurul oraşului era îngropat şi se sprijinea pe nouă bastioane în forma vîrfului de lance. începînd cu 1525, tehnicienii italieni au realizat în Franţa - la Troyes, la Saint-Paul-de-Vence etc. -lucruri de apărare analoge celor din Italia, iar Diirer, în 1527, preconiza, de asemenea, pentru fortificaţiile din Niiremberg, bastioane aduse la nivelul solului, şanţuri l largi, baterii joase în cazemate sporind forţa tunurilor
i), descoperite. Fortăreţelor le-au fost aduse noi perfec-
$ ţionări, la sfîrşitul secolului al XVI-lea şi începutul celui de-al XVIMea, de către savantul flamand Simon Stevin (1548-1620) care, în slujba lui Maurice de Nassau, a apărat în mod eficace oraşele Provinciilor Unite contra spaniolilor, în efortul de a distruge tranşeele şi alte activităţi pregătitoare ale asediatorilor pn tiruri concentrate, el a plasat în flancul fortificaţii0^ sale patru etaje de foc; întăririle de artilerie erau adus aici pe rampe în spirală accesibile căruţelor. Vauban i
urmat pe Sanmicheli şi Stevin. .
216
st constrînsă sa evolueze^ ispozitive c in fr°*L£ surpare^ zidurilor ^
transformări ale arte.
49. PALMANOVA, ORAŞ-FORTAREATA
DE LA SFÎRŞITUL SECOLULUI XVI
(După G. Braun, Civitates orbis teirarumj
cipalul responsabil de progresul uman. J. U. Nef ţionat aici întemeiat contra tezei lui Sombard vreme acreditată. Nici marile descoperiri geoe nici avîntul metalurgiei, nici, cu atît mai mult r ' ceasornicăriei şi al ramurii de textile nu au fost'pr ^ cate de imperative militare. Din contră, mult mai r ° de ameliorarea procedeelor din metalurgie a conditi bulversarea tehnicilor de război. Şi apoi cum să se u'f că una din invenţiile majore ale Renaşterii, tiparul* s C făcut în beneficiul vieţii intelectuale şi a rezultat cu'ev'3 denţă din necesităţile crescînde ale culturii occidentale1?
încă din veacul al XlII-lea, numărul studenţilor si necesitatea de a le pune la îndemînă textele pe care le aveau de învăţat şi de comentat au determinat apariţia pe lîngă universităţi, a unor ateliere de copişti profesionişti, unde lucrul

era deja raţionalizat. Ca să se evite răspîndirea greşelilor, copiile nu se executau unele după celelalte, ci după un manuscris tip, cu un caracter al scrisului îndeajuns de vizibil. Acest manuscris era împărţit în mai multe caiete automate (sistemul pecia). în consecinţă, puteau lucra simultan mai mulţi copişti. Bibliotecile noastre conservă vreo două mii de exemplare cu lucrări de Aristotel copiate de această manieră în secolele XIII şi XIV, evident o cifră inferioară celei din realitate, ţinînd cont de pierderi. La începu tu ti secolului al XV-lea, un manual utilizat în facultăţile de artă putea fi comandat în 400 de exemplare de către un librar unuia sau mai multor ateliere specializate. Această producţie, în serie, era costisitoare şi nu acoperea cerinţele. De unde, căutarea unui procedeu care să permită difuzarea mai consistentă a scrisului: tiparul.

Apariţia şi dezvoltarea sa nu ar fi fost «u putinţă în Europa fără introducerea suportului constituit de hîrtie, căci pergamentul nu ar fi fost convenabil pentru "tipa1"-Pe de altă parte, velinul sau pielea de viţel nenăscut ar fi fost destul de fină şi de simplă pentru a fi trecuta prin prese, dar era foarte scumpă, încă înaintea ere noastre, chinezii fabricau pastă de hîrtie cu deşeuri mătase şi scoarţă de dud, iar începînd cu secolul II-lea după Christos au folosit frînghii vechi de cînep şi plase de peşte uzate care, după înmuiere îndelunga _• dădeau o pastă fibroasă. Secretul de fabricaţie a hir'• ^ cunoscut în Orientul Apropiat către secolul al VU -

218

• raportat în Occident în secolul al XH-lea de
a f°s •• „enovezi şi veneţieni. începînd cu secolul al
nenMea- progresele în cultura inului şi a cînepii şi ge-
îizarea pînzei pentru lenjeria de corp au furnizat
°- în cantitate suficientă, care au constituit multă
cirP tpria nrimă pentru hîrtie. Fabricile au fost
ivn" r r • , j „„-..„„ r
în preajma cursurilor de apa, fiindcă apa ofe-
motrice pentru punerea în mişcare a morilor erau macerate cîrpele; în plus, apa intră şi în com-enta pastei propriu-zise şi trebuia să fie lipsită de Baruri minerale. Industria hîrtiei s-a răspîndit în Europa Syînd ca punct de pornire oraşul italian Fabriano (între Roma şi Ancona). Curînd au intrat în funcţiune mori de hîrtie din ce în ce mai multe în afara Italiei, în Germania, prima fabrică 'de hîrtie a fost construită la Niiremberg, în 1391. La începutul veacului al XV-lea, hîrtia produsă în Europa, marcată de fabricanţi în filigran - un obicei cu obîrşia la Troyes —, atinsese o calitate satisfăcătoare şi costa de patru pînă la cinci ori mai ieftin decît pergamentul.

Chinezii, care cunoşteau hîrtia şi cerneala — obţinută din materii vegetale şi din negru de fum fiert cu clei - practicau din veacul al VH-lea imprimarea cu planşe gravate sub forma „litografiei". Text şi imagini erau gravate pe pietre în adîncituri şi în sens direct. Peste acestea se aplica o foaie de hîrtie. Tamponarea cu cerneală făcea vizibile elementele grafice. Imitînd Orientul, Occidentul medieval a cunoscut de asemenea procedee de reproducere a figurilor, în veacul al XH-lea, artizanii italieni ştiau să imprime mărci de desene pe ţesături. Primele impresiuni xilografice realizate în Europa - la sfîrşitul secolului al XlV-lea, în Renania şi jn ţinuturile burgunde - au fost, se pare, tirajele pe nirtie de lemn gravat pentru ţesături. Graţie acestui procedeu s-au multiplicat imediat imagini religioase, calendare, afişe satirice sau figurile care însoţeau texte din graf1 °e mai întinse- $i-au făcut apariţia livretele xilo-vat1Ce> S aU utilizat de asemenea tablete de lemn gra-Con^ntru fabricarea cărţilor de joc, a căror vogă a fost n începînd cu secolul al XV-lea.

acestea' tipografia nu a provenit din xilo-CI prin *nHiative ale unor tehnici din sfera Ul- Totuşi, un olandez din Haarlem, Laurens 219

Janszoon, reluînd un procedeu folosit de chine ' avut ideea, între 1423 şi 1427, să folosească liter'i^ ^ lemn izolate pe care le asambla pentru a alcătui ^ ^ prima texte. Dar lemnul nu era aici materialul ad ^ Este aproape imposibilă decuparea micilor parai r^ pede din lemn într-un mod îndeajuns de riguros ^ să poată fi reasamblate după aceea de mai multe 'o • ^ ordini diferite. Păstrarea lor este o altă chestiune d"f* cilă; se sparg, se deteriorează şi sînt sensibile la * riaţiile higrometrice. Cum ideea de „compunere" piuta în aer, aceasta a fost reluată de orfevri şi de turnăto dintre care cel mai cunoscut este GutenbergV care lucrat la Strasburg şi apoi la Maienţa. El avea asociaţi dar pare a fi fost directorul tehnic al asociaţiei. Un alt orfevru, născut la Praga, Procope Walfoghel, instalat la Avignon, căuta, între 1444 şi 1447, în aceeaşi direcţie cu Guîenberg şi se străduia să pună la punct o „scriitură artificială" după un procedeu „adevărat, uşor şi folositor", în orice caz, la Maienţa a fost alcătuit în . 1455 celebra Biblie în 42 de rînduri, considerată îndeobşte prima carte tipărită. Problema caracterelor mobile era de aici înainte rezolvată. Graţie unui poan-son de metal dur care punea caracterul în relief, era lovită o matriţă şi se imprima în cavitate. Apoi, cu ajutorul acesteia se topeau caractere constituite dintr-un aliaj de plumb, cositor şi antimoniu. După tatonări, s-au adoptat oţelul pentru poansoane şi cuprul pentru matriţe. Gutenberg şi asociaţii săi nu au inventat numai tipografia, dar şi presa pentru imprimat. Un specialist, M. Audin, socoteşte că, oricît de rudimentară i-a fost fără îndoială prezentarea, nu era totuşi un simplu teasc de lemn provenit din teascurile pentru ulei, vin sau hîrtie, ci că aceasta conţinea deja un

car mobil per-miţînd extragerea formei, a compoziţiei adică, pentru a se putea tampona cu cerneală şi întinde pe deasupra foaie de hîrtie, foaie reţinută şi aceasta de un saşiu. _ trebuit să se obţină o cerneală diferită de aceea bruna ş
------.^ AK care, SUD
trebuit să se obţma o cerneam un^,.-----
fluidă care se folosea pentru manuscrise, dar care, s^> acţiunea presei, se scurgea pe metal; s-a căutat aş să se alcătuiască o cerneală grasă şi omogenă, w ^ * ------ ^ f,lţvi terebentină şi ulel
m repercusiunea unui considerabil salt în ' _ a fost considerat pe vremea inventării T divină" şi simbolul unei noi „vîrste de sale- o .^JT fiindcă răspundea unui apel insistent al aur"- Si Ceasta m ^ străfundurile civiiizaţiei occi-conştimtei^6 bijuterie» de odinioară, bogat ornamen-dentale. „Cartn J dite restrînse, ,.a urmat „cartea-tate^f^DUţin aleasă ca material primar şi ca utlUtate ; ma* yinit mai ieftină şi care a devenit un prezentare dar m ^^
revoluţlonarţ de dlfu.
puternic instrume ^^ ^ H ^ ^^ ^ estimat ^
zare a culturii - - } xv.leaţ au ieşit de sub teas-
de la sfirşitul secoru de adică ^
curil%enTmliioane de exemplare. Pentni ansamblul 15 Ş1 2°i al XvS s-au atins mai mult de 150 000 de L d e te POL 200000. între 150 şi 200 de mih-^ fi fost aruncate astfel pe piaţă în decursul aces-de ani, fără a se mai pune la socoteala afişe, pachete şi foi volante.
să se alcătuiască o cerneală grasa şi umwfo~- . dintr-un amestec de negru de fum, terebentină şi u nucă redus prin fierbere la consistenţa unui verms-
220
Epoca Renaşterii nu s-a mărginit să distribuie occiden-faL milioane de cărţi tipărite ci, de asemenea a difuzat din belşug reproduceri după opere de arta, care, prin însuşi acest fapt, au provocat o veritabila mutaţie estetică în Europa şi o adîncă transformare a raporturilor dintre artist şi publicul său. Imagiştn secolului a XlV-lea utilizau gravura „en taille d'epargne". Lemnul era tăiat (cîteodată metalul) pentru a îndepărta părţile destinate să dea alburile şi nu erau lăsate pe suprafaţa planşei decît acelea care urmau să fie tamponate cu cerneală şi să servească imprimării. Dar această tehnică prezenta multe inconveniente. Lemnul, sensibil la umiditate şi temperatură, „se voala" şi nu îngăduia trageri numeroase. Pe de altă parte, gravura „en taille d'epargne" pe lemn rămînea schematică şi^ era incapabilă să traducă nuanţele unei opere de artă. în cazul în care se folosea o placă de metal, scobirea în adîncime a aces-^ material rezistent devenea o problemă, în fine, fie Ca se întrebuinţa metalul, fie lemnul, pe hîrtie nu se impregna decît o peliculă uniformă de cerneală. Or, Catre fineie veacului al XV-lea, o nouă metodă de 221
gravură descoperită poate în Italia a înlocuit-o n „en taille d'epargne" căreia i-a fost un fel de nes ^ Este vorba despre gravura scobită în metal, numit'1V' k „taille-douce". Tehnica pare să derive din cea a înc ?1 l tării în email, cu care se grava prin scobire, pe o ni ^ J de argint, după care se turna în adîncituri un errun negru. Noul procedeu a constat în a grava, cu ac \ desenul în adîncime pe o placă de cupru, care era du " aceea unsă cu cerneală şi ştearsă. Foaia care se aplic deasupra se îmbiba cu cerneală în porţiunile cores punzînd cavităţilor. Avantajele variantei „taille-douce" erau considerabile. Prin zgîrierea metalului, acul putea să execute trăsături fine şi complicate, mai eficace decît printr-o scobire profundă. Crestăturile mai mult sau mai puţin adînci se umpleau cu diferite densităţi de cerneală. Din acest moment, reproducerea reliefurilor şi subtilitatea operelor pictate deveneau cu putinţă. Dacă se urmărea doar atingerea în treacăt a metalului şi gravarea prin trăsături uşoare, gravorul recurgea la „pointe seche", un fel de creion de oţel.
Un nou progres a fost înregistrat prin gravura în aqua forte pe care Diirer a fost primul în a o folosi, în această tehnică, acidul nitric înlocuia acţiunea acului. Placa de cupru fiind în prealabil muiată într-un vemi rezistent la acid, artistul desena conturul cu ajutorul unor instrumente de oţel. Apoi ataca părţile metalice care fuseseră astfel degajate cu acid. Cînd corodarea chimică se socotea a fi suficientă, placa era spălată. Din acel moment, gravura a cunoscut un succes nemaipomenit şi a devenit unul din principalii agenţi ai difuzării de cultură. Prin gravură, au fost făcute cunoscute operele antice, înfăţişarea oraşelor îndepărtate, tablourile maeştrilor din Renaştere. Mai mult, după ce Botticelli a ilustrat Divina comedie, aceasta s-a relevat ca un nou mijloc de expresie estetică. Iar Rembrandt, în secolul al XVII-lea, a venit să îi ofere titlul de nobleţe.
•
în epoca Renaşterii, viaţa spirituală a profitat aşadar într-o manieră spectaculoasă de progresele tehnice. Acestea au elevat civilizaţia Occidentului, i-au oferi
222
semenea un plus de confort material, mijloacele ' deschideri de orizonturi, în fine, mai multă UI1 rie de a trăi. în acest chip, activitatea artistică şi ditiile existenţei cotidiene au profitat de inovaţiile C°troduse în prelucrarea sticlei. Vitraliul din veacurile 1!| XII-lea şi al XlII-lea era un mozaic de sticle translu-a. ,e fiecare tentă fiind reprezentată din

cîte un frag-C n't de sticlă colorată. Cu toate acestea, din veacul al XIII-lea se foloseau acele „grisailles", lacuri sidefate btinute dintr-un amestec constituit din pilitura de cupru, aşchii de fier, sticla pisată şi răşina care se aplica pe' sticla arsă cu o pensulă mare. Procedeul acesta era întrebuinţat pentru a închipui carnaţia personajelor si pliurile veşmintelor, graţie nuanţelor pe care le făcea cu putinţă. Dar o descoperire mai hotărîtoare a intervenit în veacul al XIV-lea: galbenul de argint. Acesta se obţine aplicînd cu pensula un strat de clorură de argint şi de ocru pe spatele vitraliului, după care are loc recoacerea. Clorură de argint care a penetrat în sticlă a colorat-o în galben. Noua tehnică apărută la Rouen şi la Chartres, între 1310 şi 1330, a culminat cu catedrala din Evreux, în preajma lui 1400. Galbenurile moarte şi căldura veşmintelor erau admirabil redate. La sfîrşitul secolului al XV-lea, s-a ştiut să se redea de asemenea tonul „pielii", printr-un procedeu analog, aplicîndu-se sanguina amestecată cu un fondant. In acest fel, în vreme ce Evul Mediu clasic îndrăgise culorile exprimate şi contrastante, perioada următoare s-a orientat, dimpotrivă, către nuanţe şi lumină. De aici şi dezvoltarea tehnicii „dublajului", cunoscute şi înainte, dar care, perfecţionată în veacul al XV-lea, a îngăduit creşterea varietăţii şi luminozităţii tonurilor. Se sufla sticla colorată; pe urmă se muia masa de sticlă într-un creuzet de sticlă necolorată continuînd să se sufle. Astfel, se producea lipirea unei lamele colorate pe sticla incoloră. De atunci încolo, r°şul a fost mai mereu dublat, căci celelalte culori apăreau cu mai puţină frecvenţă. Erau obţinute jocuri e lumini prin atacarea cu mijloace mecanice (moleta, eza, emeri) fie a sticlei incolore, fie a lamelei co-vit^r Aceste Perfecţionări diverse au reînnoit arta \M lui- Sticlei mozaic i-a urmat un tablou care a grat arhitecturi, peisaje şi perspective. Bunavestire 223
de la Bourges (1450), portretul lui Philibert cel Frumos la Brou, Arborele lui losua din Beauvais (începutul veacului al XVI-lea), imensele sticlării de la Gouda - cele mai mari din Europa (a doua jumătate a veacului al XVI-lea) - dovedesc că progresele tehnicii maiştrilor sticlari şi spiritul Renaşterii au ştiut să-şi dea mîna în bună înţelegere. Este adevărat că în secolul al XVII-lea a survenit, brutală şi rapidă, decadenţa Numai că arta barocă, cea care a cucerit Europa, venea dintr-o ţară, Italia, unde, mai puţin decît aiurea, în timpul Evului Mediu, existase interes pentru vitralii. Şi fiindcă, de asemenea, fuseseră dorite biserici mai luminoase în care credincioşii să poată urmări slujbele şi să citească din cărţile de rugăciuni, în sfîrşit, şi poate mai ales, fiindcă europenii încercau într-o măsură tot mai mare nevqia de transparenţă, în veacul al XIV-lea, locuinţele prinţilor şi negustorilor bogaţi începuseră să fie împodobite cu vitralii. Veacul al XVI-lea a văzut dezvoltîndu-se mai cu seamă după 1550 folosirea geamurilor care, progresiv, au înlocuit în case vitralii greoaie şi costisitoare, pînzele şi hîrti-ile translucide aplicate în ferestre. Se va fi insistat suficient, din punct de vedere al psihologiei colective, cu privire la triumful luminii în civilizaţia occidentală? Geamurile au rămas multă vreme, nu încape îndoială, de o calitate încă mediocră şi de o transparenţă inegală. Dar după 1463 - invenţia a avut loc la Murano - se ştia, cel puţin pentru trebuinţele unei producţii artistice, să se producă „sticla albă", pe care contemporanii au botezat-o impropriu „cristal" cu scopul de a putea deosebi de sticla involuntar verzuie ori de sticla colorată cu voie, singurele sortimente fabricate pînă atunci, în realitate, englezii sînt cei care. numai de la sfîrşitul secolului al XVII-lea, au reuşit sa realizeze flint-glass-ul, adică adevăratul cristal, dens, clar, sonor, puternic refringent. Cu toate acestea, sticla silico-alcalină de Veneţia (silicat de potasiu şi de var), mai albă şi mai transparentă decît cele obişnuite, reprezentat un progres indiscutabil şi a contribui^ îmbogăţirea atelierelor din Murano, prospere î1106?111^ cu veacul al XIII-lea, dar cu apogeul în veacui
arta sticlei a
22*
XVI-lea. O dată cu această descoperire,
făcut obiectul unei supravegheri stricte, însă destul de ineficace din partea consiliului celor Zece.
La Murano nu se făceau vitralii, în schimb, de foarte devreme s-au făcut eforturi de a imita sticlele emailate bizantine şi arabe într-o asemenea măsură încît, în veacul al XV-lea, un mare vizir a comandat la Veneţia patru sute de lămpi pentru moschei. In prima parte a Renaşterii, artiştii lagunei au excelat în producţia de hanape mari şi de admirabile cupe de sticlă colorată. Decorul era, de cele mai multe ori, format din suprapuneri de aur, desenate prin trăsături negre şi punctate cu email alb în relief. Insă, după 1530, Murano a abandonat acest gen artistic pentru a se consacra prelucrării „cristalului" ale cărui cote erau în urcare. Atelierele din insulă au dobîndit atunci o extraordinară măiestrie în fabricarea sticlelor filigranate al căror cristal se orna cu reţele de sticlă albă opacă (latticinio) sau cu sticlă de culori diverse. Unanima admiraţie stîrnită de aceste opere explică de ce statele străine au umblat şi au reuşit să ademenească artiştii veneţieni. Cum de pe la începutul secolului al XVII-lea, Veneţia a început să ţină seama de atelierele unor maiştri sticlari instalaţi la Praga şi la Niiremberg.
In secolul al XVI-lea, Murano mai fabrica mătănii de sticlă, perle obişnuite trimise în ţările exotice, perle de preţ care primeau în interior o „rază" specială cu ajutorul unui strat de mercur, şi, în sfîrşit, oglinzi. Căci, în această insulă a lagunei a fost pus la punct, pe la 1503, procedeul care consta în aplicarea pe sticlă a unei cositoriri cu plumb. Extrem de repede, oglinzile veneţiene au devenit foarte căutate, iar numărul negustorilor de oglinzi a devenit atît de considerabil la veneţia, încît, în 1564, şi-a făcut apariţia aici o breaslă a oghndarilor.
0 Pr°gresele din tehnica sticlei au antrenat înmulţirea în° p or' AceŞtia fuseseră inventaţi - sau introduşi -Uf p°Pa Ia

sfîr!?itul veacului al XlII-lea. La moartea fol -^ Bacon (1294)' ochelarii intraseră deja în plusSmţă în.Italia- La început, erau tăiaţi din cuarţ. în Ulii' CraU biconvec$i> destinaţi adică numai prezbiţilor. Ca crescîndă a „sticlei albe" şi perfecţionarea susceptibile de a poliza suprafaţa oglinzilor realizarea, începînd cu secolul al XVI-lea, a 225
au
ochelarilor concavi pentru miopi. Pe de altă
Parte,
pince-nez -ui vizibil în mîinile canonicului Van H ' Paele de Jan Van Eyck şi care aduna razele de lumin" nu în centrul ci către periferia retinei, a cedat locul ochelarilor montaţi modern, purtaţi, la începutul seco lului al Xyil-lea, în tabloul lui El Greco, de cardinalul Guevara. încă de la sfîrşitul secolului al XVI-lea fabricarea şi vînzarea ochelarilor intraseră în practica curentă, cu deosebire în Italia şi în Flandra. Bătrîneţile intelectualilor, artiştilor şi meşterilor au trebuit să se transforme, graţie acestui instrument devenit iute indispensabil. In fine, prelucrarea lentilelor de „sticlă albă" a dus la realizarea primelor lunete care urmau să schimbe „maniera de a vedea" lumea. Scriindu-i cumnatului său, în 1609, Galilei îi dădea de ştire că îşi confecţionase la Veneţia un instrument care reprezenta „un obiect îndepărtat la 50 de mile ca şi cum ar fi la 5 mile". De pe cele mai înalte clopotniţe din oraş erau descoperite „pe mare pînze şi vase atît de îndepărtare, încît chiar dacă ar înainta cu toată viteza, le-ar trebui mai bine de două ceasuri înainte de a putea fi zărite de n-ar fi luneta mea". Omului îi era acum deschis domeniul infinitului mare.

O carte întreagă ar fi necesară pentru a studia raporturile dintre arta şi tehnica din epoca Renaşterii, suportul mutual pe care 1-au constituit - să ne gîndim la pictura în ulei - şi transformările pe care acţiunea lor conjugată le-a introdus în viaţa cotidiană. Secolele al XV-lea şi al XVI-lea au fost vîrsta de aur a ceramicii de Faenza (faianţa) în culori deschise şi vesele, pentru care se utiliza un email stanifer. Decorul era dispus pe emailul crud şi uscat şi numai după aplicarea culorilor, piesa era pusă la foc. Introdusă în Franţa de pe vremea domniei lui Francisc I, faianţa a cunoscut aici u succes apreciabil, în special la Nevers, unde capa _ perfecţionările lui Bernard Palissy* care se folosea rna puţin de sărurile de cositor, cît de un emaiî plumbi e • dînd după coacere un alb gălbui. Piesele sale cu orn^ mentaţii animaliere, plante în relief, de „oale ţărane
226
"n t aproape opere de sculptură; cu toate că nu era Scuiptor, îşi mula decorurile cît mai după natură. S Faianţa artistică presupune mobilier unde să fie xousă. Marea epocă a mobilierului european începe în eacul al XlV-îea. Căci, cu începere de atunci, mobilele nu mai sînt nişte strane de biserică ori sipete înde-ate şi aburcate pe spinarea catîrului ori a calului de novară. Se înţelege că mobilierul laic va rămîne mult timp „volant", urrnînd, aidoma tapiseriilor, deplasările curţilor princiare, însă dimensiunile din ce în ce mai impozante ale mobilelor obligă în secolul al XV-lea, şi mai mult, în cel de-al XVI-lea, la a fi ţinute pe loc. Atunci apar poliţele pentru etalarea pieselor de or-fevrerie, „servantele" legate de ceremonialul zăbavei, mesele care iau locul scîndurilor puse pe capre, iar în secolul al XVI-lea se adoptă copertinele după moda italiană, „catedrele" ori jilţurile de gală cărora li se ataşează rezemători şi braţe „fotoliile" derivate din pliantul antic, umplute cu perne. Cufărul îşi păstrează pe mai departe creditul, căci epoca Renaşterii continuă să îl agreeze dar, la rîndul său, evoluează, se îmbogăţeşte cu unul sau mai multe sertare. Două corpuri suprapuse se transformă de acum într-o mobilă unică, dulapul, care atinge deja în epoca lui Henric al II-lea, un volum şi o înălţime impozante. Patul, protejat de curenţii de aer mai întîi cu perdea, se vede, la sfîrşitul secolului al XVI-lea, gratificat cu un baldachin pe patru coloane sau, mai mult, cu un căpătîi înălţat şi ornamentat. Trecerea de la decoraţia flamboyantă, marcată de profunzimea arcaturilor, piramidelor, rozelor, draperiilor verticale drapate „en serviette", la aceea inspirată de Antichitate, cu pilaştri, frontoane tăiate, cariatide, pan-8"C1> coroane, putti şi medalioane nu reuşeşte să as-Cundă Iinia generală din evoluţia mobilierului înspre roai multă diversitate, mai mult sedentarism, mai mult jntort, mai multă virtuozitate tehnică. Se ştie acum să cle ^ambleze montanţi şi panouri în ongleu sau în fac e' S"S Per^ec^onat coada de rîndunică pînă a se ciat^p Pu*in vizibilă. Lemnul de stejar, atît de apre-cu ™ franţa Evului Mediu, este de multe ori înlocuit şi c nuc> din care se obţin modele mai delicate folos ° frumoasă patină. Pentru mobilierul rar se e?te deja abanosul, potenţat cu marmuri colorate. 227

Cercetările geometrice şi moda italiană a încrustaţii! (intarsia) răspîndesc în Occident, în secolul i XVI-lea, gustul pentru marchetărie şi pentru cornbi naţii decorative care fac mai seducătoare mobilierul pardoselile, plafoanele.

Acest decor mai rafinat se află în servicul unei societăţi mai cultivate care acorda muzicii un interes în creştere, îngerii cîntăreţi ai fraţilor Van Eyck, ai lui Melozzo da Forli, Memling, coruri de copii din Can-toria de la Santa Măria del Fiore, interpreţii la bombarde, harpiştii, violoniştii din Triumful lui Maximilian doamnele din tapiseriile franţuzeşti aşezate la orgă exact în mijlocul unei grădini minunate: sînt numeroase mărturiile artistice despre locul crescînd al muzicii în viaţa societăţii şi despre diversitatea instrumentelor folosite. Şi în acest domeniu, estetica şi tehnica sînt solidare, fie că este vorba despre artă sacră, fie despre artă profană. Imprimarea tipografică muzicală în

una sau două culori, realizată încă de la sfîrşitul veacului al XV-lea, face mai larg publicul muzicienilor şi difuzează mult mai pe larg decît înainte producţiile compozitorilor. Instrumentele se transformă. Orga mare apăruse în Occident în 1325. De la sfîrşitul secolului al XlV-lea, a avut în componenţă două claviaturi şi o pedală. La început nu a servit decît spre acompaniament credincioşilor, dar puţin cîte puţin i s-a desemnat o partitură de solistă, în secolul al XVI-lea, Germania şi Italia au avut şcoli înfloritoare de organişti pe vremea cînd Gabrieli, prefecţionînd ricercari, sau preludiile, elabora deja arhitectura fugii. Alături de orgă, lăuta cu corzi pişcate a fost instrumentul muzical cel mai răspîndit în vremea Renaşterii. Dar deja din debutul secolului al XVI-lea îşi făcea apariţia vioara, ivită din violă şi din liră şi care urma să se impună în veacul următor ca regină a instrumentelor, cînd artizanii virtuozi din Verona s-au priceput să o facă în stare de a exprima nuanţele cele mai fine şi accentele cele mai mişcătoare.
Epoca noastră este înclinată să opună artă S1 tehnică, dar nu a fost totdeauna aşa. Poate că niciodată dialogul lor nu a fost mai fructuos ca în vremea Renaşterii.

Capitolul VI

TEHNICA AFACERILOR

Progresul tehnic a fost foarte important în epoca renascentistă. Totuşi, acesta nu poate fi comparat cu cel pe care 1-a cunoscut civilizaţia noastră după „revoluţia industrială", căci prea multe forţe de conservare şi de stagnare erau încă în funcţiune. Una dintre ele şi nu dintre cele mai mici a fost constituită de corporaţii, născute .în timpul Evului Mediu pentru a reglementa orarele de muncă, a defini calitatea produselor, a reprima fraudele, a elimina concurenţa în interiorul oraşelor şi a menţine monopolul unei minorităţi de meşteri pe piaţa urbană. Apărute în mod spontan pe măsură ce se măreau oraşele, breslele au ajuns să constituie în secolul al XlV-lea o forţă politică, în vreme ce, sub presiune populară, acestea se deschideau pentru straturi din^ ce în ce mai modeste ale populaţiei urbanizate. Avînd în vedere conflictele armate, nevoia acută de bani a suveranilor, şi într-un context de criză economică, neguţătorii şi meşteşugarii au apărut, în epoca Războiului de o Sută de Ani, a fi pe punctul de a-şi impune tutela asupra prinţilor.
Muncitorii de la oraşe par atunci să fi alcătuit un mediu revoluţionar, în fapt, se asistă la o dublă iscare. Burghezia bogată din oraşele cele mai prosînce' - sul..?e Pildă' Pe vremea lui Etienne Marcel, să -^Ca\sPriJmindu-se momentan pe populaţia de jos, mun> *" consiliile de conducere. Pe de altă parte, teşuT textilişti din Fran*a> Italia Şi micii meşnia ~~P°p°l° minuto - se străduiesc să înlăture tiraeconomică a celor bogaţi, nobili sau burghezi

229

- popolo grasso - şi ajung ici şi colo să preia putere pentru scurt răstimp. Lumea muncii manifesta deci A momentul în care societatea feudală se află în dezaâr gare, un dinamism febril, în 1302, ţesătorii din Gând s" răscoală împotriva consilierilor municipali; revolta întinde curînd în Brabant şi în partea Liege-ului î iulie, la Courtrai, muncitorii din Bruges repurtează n victorie răsunătoare asupra armatei regelui Frânte' grăbită să îi pună la punct. La Paris, în 1358, trei mii de meseriaşi conduşi de Etienne Marcel, starostele neguţătorilor, forţează palatul regal şi camera moştenitorului, asasinează doi mareşali şi îl obligă pe viitorul Carol al V-lea să-şi pună pe cap scufa în culorile oraşului insurgent. Douăzeci de ani mai tîrziu, la Florenţa, ciompi, adică cei care nu ţineau de nici o breaslă, se ridică la chemarea unui dărăcitor, Michele di Lando, şi, pe moment, obţin victoria. Michele di Lando devine gonfalonier de justiţie. Unor şapte corporaţii „majore" şi şapte „minore" li se adăugă alte trei: două pentru micii meşteşugari cu prăvălie şi una pentru muncitori. Dar guvernul democratic nu se menţine la Florenţa mai mult de 1382, an care este martorul înfrângerii la Roosebeke, a ţesătorilor gandezi. Aceştia, sub conducerea celui cle-al doilea Artevelde, Philippe, după mai mulţi ani, deja se află în fruntea unui veritabil război social în contra tuturor „oamenilor de bună credinţă care trebuie să piardă". Nu numai la Ypres şi la Bruges, dar şi Ia Rouen şi la Paris, lumea strigă „Trăiască Gândul!" Fiindcă şi în Franţa, muncitorii din oraşe se agită din nou. Moartea lui Carol al V-lea, în 1380, şi exigenţele fiscale ale plăpîndului său succesor provoacă insurecţia „ciocănarilor", meşteşugarii şi muncitorii din Paris care forţează arsenalul primăriei de unde iau arme şi ciocane, înăbuşirea răzvrătirii se situează de aceasta dată încă în 1382. Treizeci de ani mai tîrziu, î" momentul conflictului dintre loan fără Frică şi ducele de Orleans, micii meseriaşi din Paris, îndrumaţi breasla măcelarilor cu şeful lor Simon Cuţitarul, Scăfîrlie, impun ducelui de Burgundia o lunga nanţă reformatoare care extinde sistemul electiv la oficiile administrative, însă excesele scăfîrliştilor a un reviriment în opinia pariziană.

230

^ perioada următoare se regăseşte ecoul acestor • cari urbane, în 1529, ca urmare a foametei ce ,**,,;3 în estul Franţei şi simultan cu difuzarea ideilor bintuia ui <"><• r r , ,,, v<4 testante, a izbucnit revolta sau „marea Zavera din f von care a fost pe punctul să cîrmuiască oraşul celor

are se intitulau „cea mai săracă obşte din acest oraş al Lyonului". în 1539, oraşul Gând s-a răsculat făţiş, în ontra lui Carol Quintul, iar breslele au instituit un guvern democratic, împăratul a trebuit să vină în persoană cu o forţă armată pentru a readuce la ascultare oraşul (1540). La sfîrşitul secolului al XVI-lea, tulburările din timpul Ligii şi asediul Parisului au părut că dau o şansă politicii micii pături meşteşugăreşti. Unul din oratorii din Satira Menippeii, reînnoind amintirile din 1412-1413, declară: ,.Ce rost au atîtea scăfîrlii cîte se află pe care Dumnezeu le-.a scos la Paris, Rouen, Orleâns, Troyes, Toulouse, Amiens, unde puteţi vedea măcelari, croitori, paparude, scamatori, cuţitari şi alte scursuri care îşi înalţă glasul pe la consiliu şi prin adunările Statului şi care fac legi celor care înainte aveau stirpe, erau îndestulaţi şi cu toate meritele?"
Eşecul acestor mişcări nu surprinde. Lipsa de coordonare intre oraşe unde, trecător, elementul popular prelua puterea, inevitabilele răsturnări ale marilor burghezi care se vedeau, Ia Paris ori la Gând, daţi la o parte de oamenii de rînd, neînţelegerea tenace a revoltaţilor din oraşe faţă de cei de la ţară, care de mulfe ori, în secolul al XlV-lea, s-au ridicat în acelaşi timp cu cei dintîi, şi mai ales insuficienţa numerică a păturii meşteşugăreşti în raport cu masa populaţiei explica uşor de ce atîta zarvă a sfîrşit iute şi fără urmări. Atîta că prinţii şi patriciatul oraşelor au înţeles că trebuiau să fie ţinute în frîu breslele. Deşi nu le-au suprimat - erau «dispensabile - le-au controlat din ce în ce mai aproape. Indepărtîndu-le de la viaţa politică, deposedîn-"e de orice cădere militară, în compensaţie, li s-a autoritate sporită în materie de economie.
sub

această aut°ritate nu le-a fost concedată decît
se
231
rezerva unei supravegheri cu fiecare zi mai stricte
ma Să atingă în secolul d XVH-lea regle-amănunţită a lui Colbert. Nu trebuia, urmînd Ve unui edict al Iui loan al V-lea al Bretaniei, să ejească „răutatea şi avariţia" breslelor şi tendinţa
lor de „a acapara"? Ludovic al XH-lea, Francisc r Carol al IX-lea*, Henric al IlI-lea nu au contenit să " acuze pe meseriaşii declaraţi de „abuzuri, comploturi * acaparări", în toată Europa, prinţii, încă din secolul al XlV-lea, şi încă după aceea au început să legifereze în materie de corporaţii şi să promulge, ca în Lorena statute fără consultarea celor interesaţi, în acest fel i-an supus pe meşteşugari funcţionarilor comitatelor îh Provenţa, judecătorilor în domeniul regal capeţian autorităţilor municipale la Bourges, Clermond şi Lyon pe vremea lui Carol al VH-lea şi a lui Ludovic al Xl-lea, vînzînd fără, contenire brevete de meseriaş din ce în ce mai numeroase, pînă acolo încît în 1600 Franţa era ticsită de brevete nevîndute. în 1582, Henric al IlI-lea* numeşte un controlor general pentru postavuri, care rămînea să îi urmărească pe toţi fabricanţii de postav din regat. Suveranii doresc cu adevărat să uniformizeze viaţa corporativă în interiorul graniţelor statului lor. Aşa fac încă din veacul al XV-lea loan al V-lea în Bretagna şi regii Aragonului, care impun diferitelor oraşe din Rousillon reglementări meşteşugăreşti identice într-un oraş şi într-altul. în veacul următor, această evoluţie se accentuează. Regii Spaniei introduc în Castilia sistemul corporativ catalan. In Anglia, Elisabeta defineşte în 1563 celebrul Statute of Artificers care reglementează condiţiile de muncă în toată ţara. în Franţa, Francisc I, prin edictul de la Villers-Cotterets, publică o dispoziţie valabilă pentru ansamblul regatului cu privire la accederea la măiestrie. Cu deosebire, Henric al IlI-lea, în 1581, şi Henric al IV-lea, în 1597, întreprind prin acte solemne reorganizarea şi unificarea întregii vieţi meşteşugăreşti franceze. Prin chiar acest mijloc ei fac eforturi să cuprindă ţara într-o plasă omogenă de corporaţii şi poruncesc tuturor meseriaşilor să purceadă peste tot la alegerea juraţilor. Astfel, absolutismul care se consolidează în Renaştere scontează pe ordinea corporativă impusă acum de sus-Ca rezultat, se înmulţesc breslele pretutindeni în Europa secolelor XV ^i XVI. Sub regimul său, Ludovic * Xl-lea a promulgat mai mult de 60 de ordonanţe, co firmîhd ori stabilind comunităţi meşteşugăreşti-Roma, în secolul al XVI-lea, numărul breslelor a tre de Ia 32 la 55. La Como, 6 ani noi s-au născut m
232
si 1570. Fragmentarea, sursă de venituri pentru înmulţea posibilităţile de fricţiune între meseriile Jec/ne, diminuîhd forţa reală a lumii meşteşugăreşti.
Cu' toate acestea, influenţa sistemului cooperatist asupra producţiei şi comerţului nu a fost totală niciodată Cîhd interesul personal le era în joc, suveranii erau primii care îngrădeau privilegiile breslelor, încă de la 1465 „muncitorii de pe lîngă curtea" regelui Franţei primiseră un statut special. Mai tîrziu, meseriaşii de arta ai galeriilor Luvrului au lăsat de izbelişte, datorită sprijinului de Ia cîrmuire, reglementările vechilor juran-de pariziene. Pe de altă parte, prinţii Europei cu toţii, Sixt Quintul ca şi Elisabeta acordau, peste capul corporaţiilor, brevete şi monopoluri unor „inventatori" care propuneau inovaţii tehnice, valabile sau nu. Mai erau cei care lucrau acasă şi a căror luare în obiectiv se încerca zadarnic. Era. artizanatul rural specializat în pînzărit, care, în secolele al XlV-lea şi al XV-lea, se dezvoltase la ţară tocmai spre a scăpa de controlul meseriilor orăşeneşti. Erau minele şi întreprinderile

metalurgice, împrăştiate prin munţi şi prin păduri, prin urmare departe de orice supraveghere. Erau băncile şi marele comerţ, cu ritmul lor propriu şi modalităţile lor neîngrădite, care nu puteau propăşi decît în libertate. Tocmai în acest sector necontrolat sau în cel al industriilor noi, care nu posedau încă reglementări - tipar, fabricarea de arme de foc, mai apoi filatura şi ţeserea bumbacului etc. -, s-a strecurat progresul tehnic şi tocmai în această lume a marilor comercianţi au apărut concomitent, cu mult înainte de veacul al XVI-lea, mentalitatea capitalistă, instrumentele bancare şi contabile ce au permis exprimarea mentalităţii respective.

•

Dezvoltarea tehnicii afacerilor a fost comandată de avintul luat, după cruciade, de marele comerţ pe mare. conomia Occidentului, orientată de aici înainte către «aventura mării" şi-a lărgit orizonturile şi şi-a transfor-ro3t muetodele- Ea moştenise de la Antichitatea greco-^jnană nouticum foenus, sau „împrumutul la risc", în ^e cel care împrumută acceptă să nu i se restituie Pnimutul dacă mărfurile transportate de către debitor 233

nu ajung cu bine. în cazul contrar, primeşte ceea ce împrumutat plus un beneficiu consistent. Acest gen d tranzacţie era curent în Franţa de pildă, în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, dar nu era vorba de o veri tabilă asigurare maritimă, cît de o avansare de fonduri unui căpitan dornic să cumpere mărfuri cu care să-si umple corabia înainte de a pleca. In plus, Biserica, ostilă din principiu împrumutului cu dobîndă*, era prin forţa lucrurilor defavorabilă împrumutului la risc. în secolul al XlII-lea, s-a imaginat o formulă de asigurare denumită cambium trajectitiwn ori „schimb maritim" teologii admiţînd ca o dobîndă să fie cuprinsă în contractul de schimb. Cel care împrumuta promitea atunci să înapoieze, de exemplu la Barcelona, o sumă primita la Genova la schimb, cu condiţia ca nava şi încărcătura să nu păţească nimic. Mărfurile serveau asigurantului de gaj şi acestea călătoreau cu signum-ul său. Prima de asigurare era asimilată în beneficiul schimbului. O atare formulă, încă utilizată la Genova în prima jumătate a secolului al XV-lea, prezenta serioase inconveniente. Trebuia ca cel care împrumuta să fie consumator de schimb pentru locul în care se găsea corabia. Pe de altă parte, ca şi în împrumutul la risc, el nu se alegea cu profit de pe urma avansului decît în cazul unei călătorii fericite. Drept pentru care schimbul maritim a început să dea înapoi din secolul al XV-lea, în faţa contractului de asigurare. Volumul crescînd al mărfurilor transportate pe mare şi cererea crescută de capitaluri de asigurare au stat la originea acestei transformări.

S-a produs astfel îndrumarea către un sistem care dădea o primă asigurantului şi care prin consecinţă diminua riscurile la care se expunea. Dar, cel puţin la început, a fost nevoie să se mascheze prima interzisă de biserică.,în cele 213 contracte de asigurare* maritimă încheiate la Genova între 1400 şi 1440, studiate de D-na Doehaerd, nu figurează prima: este de presupus că era plătită în mînă dinainte. Contractul - un contract de vînzare-cumpărare — se prezenta cam în f^u următor: asigurantul, sau mai curînd asiguranţii, declara cumpărarea de la asigurat a unui lot de mărfuri pe car se angajează să i-1 plătească într-un interval determina, dar plata nu va avea loc dacă marfa cumpărată şi car se găseşte încărcată pe o corabie oarecare ajung

234

afară şi nevătămată" la locul de destinaţie, în ciuda ". uozităţilor şi complicaţiilor pe care trebuia să le S ntină, noua formulă de asigurare reprezenta un pas cisiv Asiguranţii nu mai aveau de vărsat dinainte o mă mare rambursabilă de către asigurat. Ei scoteau hani din buzunar numai în caz de calamitate. Pe dea-upra, încasau automat şi în toate cazurile o primă a cărei 'dobîndă putea fi de aici înainte coborîtă la un nivel rezonabil. Presiunea exercitată astfel de necesităţile economiei a fost generatoare de mlădieri. Riscul era trecut de la o marfă la alta, în cazul unui prim transport încununat de succes, ori asupra corăbiei transportoare. Din ce în ce mai des s-a trecut la asigurarea navei şi încărcăturii. Reasigurarea există dinainte,de începutul secolului al XVI-lea. Au luat fiinţă societăţi de asigurări ale căror capitaluri erau simultan investite într-un mare număr de operaţiuni, în mod teoretic, municipalitatea din Genova interzicea genovezilor să-şi asigure încărcături transportate pe nave străine şi a for-. tiori mărfuri străine, în fapt, la sfîrşitul lui Quattro-cento, la Genova se asigurau încărcături şi bastimente biscayene, catalane şi flamande, produse străine de pe ' vapoare genoveze, navluri circulînd de la L'Ecluse, la Londra, la Rochelle sau la Valencia. Specialiştii în drept canonic au fost nevoiţi să recunoască, cel puţin într-o anumită măsură, ca riscul merită răsplată. Ori un asigurat este pîndit de riscul plăţii unei sume importante în caz de naufragiu al navei asigurate: de aici, legitimitatea primei. Aceasta era deja explicitată în registrul marelui negustor toscan Frances-co Datini. Sub data de 3 august 1384, se poate citi: "Asigurăm pe Baldo Ridolfi et Comp. 100 de florini de aur pentru lîna încărcată pe vasul lui Bartolomeo Vitale J1 drumul de la Peniscola la Porto Pisano. Din cei 100 e florini pe care îi asigurăm în contra oricăror riscuri, Pnrnim patru florini de aur număraţi, drept dovadă un c« ae mînă al lui Gherardo D'Ormauno pe care 1-am aiu rasemnat"- Mai jos se spune: „Vasul de mai sus a zise"8 CU blne Ia Porto Pisano> iar noi sîntem descărcaţi de dev .nscu""- Practica primei s-a generalizat. Aceasta XV inise-curentă încă din a doua parte a veacului al Xyj fa' *° c°nturile supuse pe la mijlocul secolului al

ea Camerei apostolice de către negustorii care 235

aduceau grîu din Sicilia pentru aprovizionarea Rom • era indicată formal dobînda primelor de asigurare- 87 din Sicilia la Civitavecchia. Dobînda era destul de rid ° cată fiindcă, în vremea lui 1437-1439, pe timp de pa în

Mediterana orientală, nişte mărfuri care circulau d la Constantinopol la Veneţia nu plăteau decît 4% şi 5™ asigurare. Ponderea primei ţinea mai puţin de lungimea călătoriei sau de anotimpul cînd aceasta avea loc, cît de situaţia politică şi militară şi de prezenţa - sau de absenţa - corsarilor, în cursul secolului al XVI-lea, mai cu seamă înainte de Lepanto, turcii şi barbareştii din Mediterana au constituit o permanentă ameninţare pentru negoţul popoarelor creştine, ceea ce explică dobînda ridicată a primelor de asigurare, în 1565, la plecarea din Rouen, în mod obişnuit, se plătea 6% pentru Lisabona, 7% pentru Cadiz şi pentru Sevilla, 7% pentru Canare şi Maderas, 18% pentru Brazilia (dus şi întors) şi 17% pentru Livorno şi Civitavecchia.

Alături de prima de asigurare, contabilitatea* în dublă partidă a. fost o altă inovaţie capitală în tehnica afacerilor din Renaştere. Intr-o perioadă în care creditul era puţin dezvoltat, cîtă vreme cerul corespondenţilor săi era limitat, un om de afaceri se putea mulţumi cu o contabilitate simplă. El îşi înregistra reţetele şi cheltuielile pe un cont de casă şi mai putea avea în plus un soi de carnet unde îşi nota creanţele şi datoriile - acestea erau puţin numeroase. Dar înmulţirea tranzacţiilor şi dezvoltarea creditului au provocat inflaţie de scripte şi necesitatea de a specializa personal în domeniul contabilităţii. Aceasta permitea responsabilului unei companii comerciale să cunoască după dorinţă starea creditorilor şi a debitorilor săi - încă din veacul al XIV-lea puteau depăşi o sută. S-a trecut aşadar la ţinerea de conturi „pentru persoane" cărora li se înregistra pasivu şi activul pentru fiecare în parte. De acum înainte, n care operaţiune necesita două înscrisuri egale şi sernl! contrare care nu au întîrziat a se trece în două catas i diferite, una în contul terţilor şi alta în contul de cas^-Dar lucrurile nu s-au mărginit la a ţine conturi de p^_ soane. în curînd, au ajuns titluri de conturi în §e

236

merţ cu produsul cutare sau cutare, asigurări, schim-
h°ri etc. în final, un cont suplimentar, cel de „profituri
pierderi" - a permis apoi să se măsoare variabile
H'ntr-un patrimoniu în funcţie de operaţiunile trecute în
alte evidenţe. Astfel, după registrul pe care îl consulta,
mul de afaceri din Renaştere putea de-acum cunoaşte
ernijlocit în orice moment starea registrului de casă, ounctul în care au ajuns tranzacţiile cu partenerul cutare sau cutare, sau în privinţa cutărui produs, precum şi greutate a beneficiilor sau pierderilor considerate în ansamblul lor. Contabilitatea în dublă partidă a fost cunoscută sub numele de „evidenţa veneţiană". în drept, registrele Massari din Genoya, datate din 1340, constituie primul exemplu cunoscut al noii tehnici. Aceasta nu şi-a cucerit de la bun început dreptul de existenţă. Cei din familia Medici - la sfîrşitul secolului al XV-lea - nu ajunseseră încă la o asimilare în totalitate. Dar descoperirea tiparului i-a grăbit răspîndirea, cel puţin la etajul superior al activităţii economice, mai ales atunci cînd Luca Pacioli îşi publica la Veneţia, în 1494, Summa de arithmetica, geometria, proportioni şi proportionalitae, în care era explicat mecanismul. Ceea ce fusese pînă atunci un secret italian s-a întins şi la negustorii străini. Cu mai multă sau mai puţină claritate maeştrii în calcul din Ţările de Jos, Spania, Germania şi din alte părţi au început să înveţe „evidenţa veneţiană" pe tinerii care se dedicau afacerilor.

Tot pe cît înflorirea artistică, dezvoltarea tehnicilor bancare trebuie considerată deci ca una din caracteristicile Renaşterii.^ Or, -şi în acest domeniu, Italia a jucat rolul principal, în fapt, cuvîntul banco este italienesc. La origine, a desemnat banca acelora care schimbau, instalaţi într-un loc public, in mercato, care practicau schimbul manual. Pe masa lor - li se mai spunea şi

avolieri, iar băncii* i s-a spus uneori taula - ţineau un registru ca^să-şi transcrie operaţiunile, iar la îndemînă 0 Pungă, încă din veacul al XlII-lea, acestor banchi grupate la Veneţia în piaţa Sân Giacomo a Rialto li se
punea, fără alegere, taule de catnbi sau banchi de rQlP\a' ^ocat)ularul aduce aici o indicaţie importantă, p elatoare asupra unei evoluţii care s-a produs la - şi Ia Bruges, ca şi la Veneţia. Cei care cîntă-?i schimbau monedele au căpătat obiceiul de a 237

primi Depunerile clienţilor lor spre a le fructifica- • acordau de asemenea împrumuturi. De aici înaim viramentul dintr-un cont într-altul (giro di partita) prin' tr-o mişcare contabilă a devenit practică obişnuită Er suficient ordinul unui client şi acordul partenerului său pentru că amîndoi să figureze în contul aceleiaşi bănci Intr-o epocă în care moneda metalică era încă rară si în orice caz insuficientă în raport cu trebuinţele crescînde, viramentul s-a bucurat de o rapidă trecere si a împrospătat activitatea economică. Un om de afaceri italian de la mijlocul veacului al XV-lea a realizat în patru ani tranzacţii financiare de 160 000 de livre geno-veze, dar nu a manipulat în numerar decît 11 700 lire La început, ordinul de virament dat de client era exclusiv oral, bancherul trebuind să îl considere de îndată în scripte. Dar arhivele toscane dovedesc existenţa cecului în Italia încă de la sfîrşitul veacului al XlV-lea.

Monedă de hîrtie, de asemenea monedă de bancă. S-a spus că secolul al XlV-lea şi prima jumătate a celui următor au marcat în Europa o scădere apreciabilă a producţiei de metale preţioase, în acele vremuri grele, argintul şi aurul au suportat fluctuaţii puternice unul în raport cu celălalt: Pe de altă parte, multe plăţi de pe plan local trebuiau să fie efectuate fie în monedă mărunţă de calitate îndoielnică, fie în piese străine cu valoare variabilă şi nesigură. Spre a

camufla aceste inconveniente, bancherii s-au gîndit să înregistreze în registrele lor pasivul şi activul fiecărui client în moneda de cont (maneta di banco) legată grosso modo de valoarea monedelor adevărate de* aur şi de argint. Era deja formula pe care urma să o utilizeze în secolul al XVII-lea Banca din Amsterdam.
Dat fiind că nu se mărgineau numai să transfere sume dintr-un cont într-altul, şi foloseau în comerţ şi banii care le erau încredinţaţi, bancherii erau pîndiţi de riscuri şi adesea dădeu faliment. De aici şi proiectul prezentat în senatul din Veneţia în 1356, dar devenit realitate numai la sfîrşitul secolului al XVI-lea, de a se institui o bancă publică ce să exercite schimbul manua -să cumpere metale preţioase în contul statului, primească depunerile şi să opereze viramente dintr-cont într-altul, dar să se abţină de la operaţiuni corner_ ciale. Băncile publice s-au înmulţit, o vom spune m*
238
oarte, la sfîrşitul secolului al XVI-lea şi începutul lui următor, însă fiinţau şi dinainte dacă nu la Veneţia» cel puţin în Spania (taulas din Barcelona şi ,. Valencia) Şi la Genova. Celebra Banco di Sân Gior-. constituită definitiv la Genova în 1408, i-a grupat L toţi creditorii statului şi ţelul ei principal a fost să sieure serviciul datoriei publice. Dar, cum părţile acestei datorii erau transmisibile, ele au dat loc unei intense mişcări de virament dintr-un cont într-altul. La Barcelona, unde bancherii, în decursul veacului al XlV-lea, îi împrumutaseră - prea deajuns - pe regii Aragonului, dificultăţile financiare ale suveranilor au antrenat, cu începere de la 1380, falimentele a numeroase bănci. Municipalitatea Barcelonei a creat deci, în 1401, Taula de canvi - prima bancă publică din lume al cărui fond de rulment a fost la început constituit prin depunerea de bani obligatorie a minorilor sub tutelă, a testamentelor litigioase a sechestrelor judiciare. Banca supraveghea moneda şi avea funcţie de trezorerie municipală; ea accepta depunerile particularilor şi opera viramentele de la un cont la altul. Potrivit unei statistici din 1433, Taula din Barcelona dispunea de 358 000 livre în depuneri obligatorii şi voluntare, din partea particularilor. La data respectivă, l 494 de persoane aveau cont deschis la Taula. Populaţia oraşului era atunci de circa 30 000 de locuitori şi era de presupus că 20% din capii de familie utilizau serviciile băncii publice; fără doar şi poate cvasitotalitatea celor care deţineau ceva avere.
Refuzîndu-şi să fie un organism comercial, Taula din Barcelona nu emitea şi nu accepta nici o scrisoare de schimb*. Dar aceasta devenise deja, la începutul Veacului al XV-lea un instrument indispensabil în comerţul mare. Fără îndoială că formularea ei a fost, în omeniul afacerilor, principala inovaţie tehnică a epocii]~ p31"6 ° studiem. Schimbul a fost practicat devreme nat' Mediu, de îndată ce viaţa economică inter-
tracM3lă S a animat' *" veacul al XII-'ea> a apărut con-îhch - schimb (instrumentam ex causa cambii) Charnlat fo faţa notarului. Ponderea tîrgurilor din Pagne a făcut să izbîndească acest gen de acte. Să 239
'"V:*,,
. SCRISOARE DE SCHIMB
Această scrisoare de schimb a fost emisă în 1558 la Medina del Campo în favoarea lui Andres Ruiz, care locuia la Besancon: "Neexistînd alte plăţi, se va plăti pentru această scrisoare de schimb la următorul tîrg din Rois lui Andres Ruiz sau dumneavoastră 1280 de scuzi si 15 soli de aur care corespund valorii pe care a primit-o aici Simon Ruiz, si îi garantez eu, si fie Christos cu toată lumea."
luăm un exemplu. Pe 28 aprilie 1206, un neguţător din Reims, în trecere prin Genova, recunoaşte a fi luat cu împrumut, dar cu titlu de schimb (nomine cambii), o cantitate oarecare de bani genovezi de la doi fraţi care locuiesc în oraş. El promite să le înapoieze această sumă în livre de Provins la viitorul tîrg din Provins, fie creditorilor în persoană, fie unuia dintre dînşii, fie unui reprezentant legitim al unuia ori al altuia, într-o operaţie de acest tip, R. de Roover constată „această fuziune a schimbului şi a creditului care este întocmai una dintre principalele caracteristici ale contractului de schimb", în cazul studiat aici, în care neguţătorii erau încă ambulanţi, cel din Reims, venit, neîndoios, cu afaceri la Genova, dorea să treacă la întoarcere pe la tîrgul din Champagne. înainte să plece din Genova, s-a împrumutat, ca să cumpere mărfuri pe care sconta cu certitudine să le vîndă în Provins. El putea atunci sa ramburseze suma împrumutată - dobînda aflîndu-se disimulat îndărătul operaţiunii de schimb. Căci Biserica nu admitea legitimitatea unui beneficiu de schimb in caz de vînzare-cumpărare de monede, indiferent o locul de avansare a fondurilor şi de rambursare, ca ş1 de risc pentru creditor.
240
Actele notariale genoveze, sienneze şi marsilieze l sta că la tîrgurile din Champagne exista o piaţă mo-
^ a tară organizată. Cursul de schimb era stabilit în funcţie ^e cerere & ofertă. Dar tîrgurile au început să decada către finele veacului al XlII-lea, în acelaşi timp traficul caravanelor concurat din ce în ce mai mult de legăturile maritime care aveau să unească Medite-rana cu Marea Nordului. Şefii caselor de comerţ itali-ne _ din Sienna, Lucea, din Florenţa -, devenind sedentari, şi-au stabilit sucursale în oraşele cele mai active de peste munţi; la Barcelona, Paris, Bruges, Lyon etc. „Această transformare de metode comerciale s-a repercutat asupra contractului de schimb, şi curînd o simplă scrisoare de afaceri - scrisoarea de schimb — â înlocuit actele notariale" (R. de Roover). într-adevăr, o promisiune de plată, fie şi sub formă de act notarial, nu putea să angajeze un negustor

locuind la sute de kilometri şi care nu participase la redactarea contractului. Pentru a accepta să plătească unui oarecare la un ordin dat de un negustor dintr-un alt oraş, era necesar să fie într-un fel sau altul debitor al acelui negustor.

Preschimbarea lui instrumentam ex causa cambii în scrisoare de schimb se explică şi prin acţiunea altor cauze. Dezvoltarea instrucţiei a permis mai multor negustori să se lipească de notari. In plus, oamenii de afaceri din toate timpurile au fost mereu grăbiţi. Or, actul notarial este o pierdere de timp. Un simplu înscris ori poliţă - de la cuvîntul italian polizza - constituie un mijloc mult mai expeditiv. Scrisoarea de schimb a putut fi întrebuinţată de florentini şi de siennezi înainte de sfîrşitul veacului al XlII-lea. Aceasta a cunoscut un succes în creştere. Cu toate acestea, Genova şi Veneţia au rămas credincioase încă mult timp vechii metode.

Scrisoarea de schimb, care evită manipulările monetare şi riscurile de transport, căpătase, după secolul XV-lea, fizionomia sa clasică, punînd în joc cel mai adesea patru personaje: un „dătător" de bani, de exem-P u h^ Veneţia, care doreşte să se efectueze un ^rsamîht unui corespondent din Bruges şi care aduce contraval°area în monedă veneţiană, un „pri-SaU "emitent" ~ sa presupunem că ar fi filiala * ^ene^a ~- un »emis" care ar putea să fie Medici din Bruges, în fine un „beneficiar", co-

241

respondentul la Bruges al celui care dă banii. Cu to acestea, tranzacţia nu poate interesa decît trei persoan ^ Acesta ar fi cazul în care donatorul efectuează denl sarea la Bruges şi prezintă el însuşi scrisoarea ernisu lui, sau încă dacă beneficiarul donatorului se întîrnn]' să fie filiala Medici din Bruges. Scrisoarea de schimh a vremii face îndeobşte menţiune de „termen", adică d data scadenţei, în secolul al XV-lea, răgazul era de 3o de zile între Bruges şi Barcelona, de două luni între Bruges şi Italia, de trei luni între Londra şi Italia Epoca Renaşterii nu a cunoscut scontul scrisorilor de schimb. Iar andosamentul pare a urca cel puţin pînă la mijlocul secolului al XV-lea, dar nu s-a generalizat decît după secolul al XVI-lea.

R. de Roover a demonstrat într-o manieră definitivă că în tranzacţiile timpului, schimb şi credit erau strîns legate. Legătura apare întărită într-un caz limită, cel al lui asientos încheiate de monarhia spaniolă din secolele XVI şi XVII, calificate multă vreme drept împrumuturi, în epocă, din punct de vedere juridic, se considera împrumut dacă fondurile cerute erau rambursate în •aceeaşi ţară şi cu aceeaşi monedă. Operaţiunile financiare ale monarhiei franceze din secolul al XVI-lea ca şi grand party-ul din Lyon, erau împrumuturi în sens strict. Dimpotrivă, asientos-erau contracte între miniştrii Regelui Catolic şi consorţii ale bancherilor, prin care aceştia se angajau să plătească în monede naţionale - în Germania, în Franţa, în Italia şi mai ales în Ţările de Jos, unde Spania a trebuit să subvenţioneze, începînd din 1568, în susţinerea unui război epuizant -cu sume a căror contrapartidă era redactată în monedă spaniolă, care trebuiau să fie rambursate în Spania. Asientos echivalau aşadar, pe planul financiar, cu o operaţiune de schimb, şi comportau credit şi trecere de la o monedă la alta. Şi ceea ce este esenţial, interesul resimţit de bancheri provenea mai cu seamă dintr-un beneficiu pe schimburi. Contractele fixau atunci .in favoarea creditorilor coroanei o rată de schimb mu mai ridicată decît cea a pieţei. Astfel, în 1577, pentru un scud plătit în Franţa de către asientistas, aceştia pe cepeau în Spania 470 maravedi, cîtă vreme rata oe schimb era de 440.

242

Această scurtă analiză duce spre o lărgire a anchetei imra speculaţiilor care se adăpostesc în spatele schimbului. Cu siguranţă că ar fi greşit să se despartă adical schimbul de comerţ. Intensificarea relaţiilor comerciale între secolul al. XlV-lea şi al XVII-lea a avut ca necesară consecinţă un recurs crescut la scrisoarea de schimb ca mijloc de plată. Dar avînd în vedere ostilitatea specialiştilor în drept canonic faţă de împrumutul cu dobîndă, operaţiunile de credit din ce în ce mai numeroase s-au disimulat pur şi simplu în spatele tranzacţiilor de schimb. Să împrumutăm din J Heers următorul exemplu: pe data de 14 mai la Palermo, Galeazzo Doria (donator) încredinţează o sumă de 60 de florini de Palermo lui Tommasino Spinola (primitor sau emitent). Acesta dă în contrapartidă o scrisoare de schimb plătibilă la Genova lui Demetrio di Nigrono (beneficiar) prin Bartolomeo di Framura (trimis). Cursul este de 37 de monede de Genova pentru un florin de Palermo. Demetrio urma să încaseze deci 2 200 monede (111 lire de Genova), însă la Genova, în clipa scadenţei, pe 11 iulie 1457, Bartolomeo di Framura refuză să plătească scrisoarea de schimb care este atunci protestată în faţa notarului. Prin urmare, el adresează o a doua scrisoare, la Palermo, lui Tommasino Spinola, ordonîhd să i se ramburseze lui Galeazzo Doria. Dar cursul în sensul Genova-Palermo este de 35 de monede genoveze pentru un florin de Palermo. Odată plătite taxele, Doria încasează aproximativ 63 de florini. Tranzacţia între dus şi întors a durat patru Juni în cursul cărora banii lui Doria au produs 3 florini dobîndă ceea ce însemna 15% mtr-un an. Schimbul şi „reschimbul au camuflat în acest fel un împrumut. Spinola avea nevoie de 60 de f'onni care i-au fost avansaţi de Doria. Pentru a eluda iIe Bisericii' cei doi parteneri au recurs la sub-celor două scrisori în sens invers. Era stabilit e cu certitudine că Bartolomeo nu îi plătea Iui Do şi acesta era un presupus, în acest fel „dese-trinifi Cle CraU emise fără să existe provizie în mîinile emit Ul Care regla tratatlva vîhzînd o cambie plătibilă - un"1"1 iniţiaL Aşa Proceda Andreea Barbarigo neguţător veneţian din secolul al XV-lea - care a 243

reuşit să-şi mărească fondurile de rulment prin im mediul tratelor şi retratelor, făcînd naveta între Venet'" şi Londra"

(R. de Roover).
Un reschimb nu era obligatoriu un „schimb sec" adică ilicit din punct de vedere canonic. Debitorul ' emitentul în cazul tranzacţiei citate mai sus - ar f i putut efectiv să-şi fi epuizat creditul la Bartolomeo d' Framura din Genova, de unde şi refuzul de plată pentru protestare şi reschimb. Dar nu acesta era, pare-se cazul cel mai frecvent, deoarece destul de des se convenea între parteneri să nu se recurgă la protestare în scrisorile de schimb din secolele al XV-lea şi aj XVI-lea apărea adesea: „Plătiţi-vă dumneavoastră" adresată trimisului. Aici se impune încă o nuanţă: donatorul şi emitentul puteau să aibă acelaşi corespondent iar acesta făcea atunci şi figură de trimis, şi de beneficiar, însă, obişnuit, expresia „Plătiţi-vă dumneavoastră" ascundea o operaţiune de împrumut disimulată în spatele unui schimb. Nu exista silinţa de a solicita un beneficiar de paie, şi se opera reschimbul cu sau fără protestare, dar în orice caz prin adăugarea cheltuielilor de comision care se încorporau în suma iniţială. Era fericit debitorul în stare să plătească în momentul returnării. Dacă nu o făcea, se continua cu schimbul şi cu reschimbul dintr-un loc într-altul sau de la un tîrg la altul, iar datoria creştea pe măsura ducerilor şi întoarcerilor. Un autor francez contemporan al lui Henric al II-lea stigmatiza astfel obiceiul bancherilor: „[Ei n. a] pun să alerge sumele zise şi să cutreiere îndărăt dintr-o ţară în alta către ei înşişi şi tot încarcă sumele zise cu dobîndă şi cu capitalul pînă ce primitorul se satură şi plăteşte cu totul şi capitalul şi dobînzile rînduite." In acest mod se proceda la „asudarea banilor", după un procedeu descris de Balzac în secolul al XlX-lea in Iluzii pierdute.
Cu toate acestea, reschimbul şi toate retururile de bani la punctul de plecare comportau un risc în dosul căruia bancherii se fereau de ochiul teologilor. Cursu monedelor, la întoarcere, putea să le fie defavorabil, cfl urmare a bruştelor fluctuaţii monetare sau a modific^1 balanţei de conturi între două locuri, ori a speculaţiei-ori a ingerinţelor intempestive ale puterilor publice, fapt, conturile de profituri şi pierderi în privinţa schi
244
„79 I5»o T5*' rs8» 1583 1584 1585
1589 1590
51. CURSURILE DE SCHIMB LA LYON LA SFÎRŞITUL SECOLULUI XVI
(După H. Lapeyre, Une familie de marchands: Ies Ruiz.J
Piaţă stabilă şi argint abundent pînă în 1589.
Decăderea Lyonului începe la această dată.
burilor se soldau îndeobşte cu plus-valoare. Beneficiul acesta se explica prin organizarea pieţei de schimb în epoca Renaşterii. Echilibrul pieţei pretindea un curs mult mai ridicat al locurilor cotînd „lucrul cert" decît acelea cotînd „nesigurul", în secolul al XV-lea, între Bruges şi Barcelona, scudul de Flandra era cotat mereu în cele două locuri la un variabil de franci şi dinari catalani. Bruges oferea aşadar siguranţă, iar Barcelona, nesiguranţă. Pieţele italiene dădeau drept sigur Bru-ges-ul. în veacul al XVI-lea, Lyonul oferea siguranţă pentru toate locurile afară de tîrgurile rivale zise „de la Besancon". Un „arbitraj" asupra schimburilor răspundea de regulă schemei următoare: un cambist schimba
Veneţia o scrisoare de schimb plătibilă la Bruges, cu termen, să zicem, după două luni, la cursul de 52 de §foşi de Flandra pe un ducat; apoi îşi repatria creanţa cu o dobîndă bunăoară de 49 de groşi pe ducat, cît era Atunci cel de Bruges, ceea ce făcea puţin peste 104 du-
ti. In patru luni, realizase deci un beneficiu de circa j °^ rePrezentînd diferenţa de 2 groşi la cursul ducatu-re Veneţia şi Bruges. Se vede cum „o operaţiune 245
de schimb nu era completă decît atunci cînd fondur'l angajate se întorceau în punctul lor de plecare (R H Roover).
Pentru a nu fi surprinse deloc de mutaţiile monetar bruşte, marile firme bancare se străduiau să plaseze în consiliile suveranilor reprezentanţi care le informau despre intenţiile autorităţilor. Astfel, Tommaso Porti-nari, director al filialei Medici din Bruges, a fost un consilier consultat de Carol Temerarul, în cazul unui eveniment neaşteptat susceptibil de răsunet pe piaţa schimburilor, nu uitau să-şi avertizeze corespondenţii prin curieri speciali, în tot cazul, dat fiind că în mai multe locuri din Europa existau încă din secolul al XV-lea pieţe de schimburi organizate în mod regulat, negustorii-bancheri căpătaseră obiceiul să indice în subsolul scrisorilor pe care le adresau corespondenţilor lor cursurile de schimb. In acest mod, necesităţile băncii şi ale comerţului nu au contribuit mai puţin decît exigenţele politicii la crearea, în zorii vremurilor moderne, de servicii poştale regulate.
Pentru a cumpăra, un particular nu era obligat să treacă printr-o dublă tranzacţie de schimb şi reschimb. El putea să se folosească de formula rentelor private, care avea în viziunea dreptului canonic aparenţele unei operaţiuni de vînzare-cumpărare, formula curentă, se înţelege, şi care necesita un act notarial, îi era mai simplu să recurgă la „depunere", termen care nu desemnează aici banii pe care un particular îi încredinţa unei bănci spre fructificare. Această ultimă practică exista încă din veacul al XlV-lea şi stătea în registrele firmei Medici dedesubtul termenului de discrezione. In secolul al XVI-lea, depunerea a desemnat avansuri acordate particularilor ori suveranilor de la un tîrg la altul, deci într-un ritm trimestrial, cu dobînzi variind în funcţie de piaţă. Această nouă formulă de împrumut cu dobîndă a devenit curentă la Anvers, Lyon, la tîrgurile din Castilia şi la tîrgurile „genoveze". Absolut evident, aceas-

ta venea în totală contradicţie cu doctrina Bisericii privitoare la camătă. Simptomatic este că Ludovico Guic-ciardini — nepot al istoricului -, stabilit la Anvers, o de afaceri iar nu teolog, a găsit de cuviinţă să denunţe. în 1567, practica depunerii. Textul său, de altminteri ambiguu, pare a se aplica chiar asupra a două forme
246
d minere. Negustorii, scrie el, „numesc în prezent, ca ă acopere mişelia, cu o vorbă amăgitoare, depunere, o urnă de bani dată cuiva pentru un timp cu plata potri-ita şi cu dobînda limitată şi determinată, adică (urmînd norunca împăratului Carol al V-lea şi confirmată- de fiul au regele Filip) o socoteală de doisprezece la sută pe 2J!"' Această judecată lasă a se ghici că pecetea doctrinei scolastice ce se resimţea în continuare cu putere asupra negustorilor care se trudeau sincer să-şi uşureze conştiinţa, folosindu-se de stratageme care ne par făţarnice. Dar o apreciere de ordin moral ne împinge fără îndoială să greşim în privinţa mentalităţii negustorilor din veacul al XVI-lea. Ludovico Guicciardini scria, chiar după conciliul de la Trento, care a fost urmat de o înăsprire doctrinară în Biserica romană. Mai mult decît oricînd, teologii şi duhovnicii s-au aplecat asupra tranzacţiilor bancare şi au văzut în depunere un delict flagrant de cămătărie. Aşa că bancherii au recurs la o acoperire care le reuşise pînă atunci, aceea a schimbului. Ei au denominat depunerea un „schimb din tîrg în tîrg". Numai că această interpretare nu era de acceptat decît dacă distantia Iod era îndeplinită. Intîmplător, în Spania, aceasta era îndeplinită, cel mai adesea, fiindcă tîrgurile din Castilia se ţineau din trei în trei luni pe rînd la Villalon, Medina del Campo, Medina de Rioseco şi iarăşi la Medina del Campo. Dar nu se întîmpla la fel la Anvers ori la Lyon. O bulă draconică a lui Pius al V-lea*, în 1571, a condamnat aşadar depunerea şi, în linii mari, toate „schimburile seci".

Prohibiţia pontificală nu şi-a atins pe deplin scopul. La Lyon s-a continuat ridicarea cursului peste cotele de schimb imprimate şi, în ultima clipă, cifrele erau adăugate cu pana. Totuşi, practica primise o lovitură grea, !ar bancherii au depus eforturi să afle o soluţie înlocuitoare, puţin folosită înainte, care a fost constituită de ncorsa sau „schimb cu recurs". Era vorba de un joc de schimburi şi reschimburi între un oraş şi tîrgurile din-~un loc precum Plaisance - căci tîrgurile din acest faş erau dominate la sfirşitul secolului al XVI-lea şi P0Ceputul celui de-al XVII-lea de finanţele genoveze. resch exterioare ale unei tranzacţii de schimb şi de 1 erau. în mare, respectate - emisii şi transmisii cnsori etc. -, dar era un decor menit să aducă 247

_____ ____ *'^.W{J .l'Tanckf^
—---:£X^1»Ro«tt" "VJ IMI'ERW \ -.
^*-^A .Varii ţ.Vl .Au b v/ V"\
E *"C .

Plaţi* de schimb de prim ord Ui Piaţă tic schimb temporară xau de importata secundară IxtcfUitSţi în caic s au ţinut tirguri gcnovew O 590 km

52. PIEŢELE BANCARE ALE EUROPEI (După H. Lapeyre, ibid.j

pacea conştiinţelor şi care să îi înşele pe teologi. X primea de la Y o sumă în monede la Veneţia, trăgea o trată asupra unei terţe persoane Z, la Plaisance, aleasă de cei doi parteneri, ordonîndu-i să crediteze la tîrgul următor contul lui Y în scud de cont - moneda de tîrg - cu o sumă echivalentă celei împrumutate la Veneţia. Dar debitorul ştia bine că nu era în măsură să ramburseze la primul tîrg de la Plaisance; contul său de la Z era gol. Se stabilea deci de la bun început că nu exista termen, dar că Z ar accepta cambia, ar simula o plată către el însuşi si, îndată după aceea, ar trage o nouă cambie asupra lui X la Veneţia, comandîndu-i să ramburseze lui Y. Beneficiul împrumutătorului, ca şi in cazul schimbului şi reschimbului evocate mai sus, provenea cu deosebire din diferenţa cursurilor dintre plecare şi revenire. Comisionul bancherilor, care, fiecare tîrg, fixa cursul oficial al schimburilor pn raportare la moneda tîrgului, stabilea în mod nor^le acest curs, aşa încît preţul de revenire către _ diferi pieţe să fie superior celui de la plecare. De aici, şi
248
ficiul creditorului. Un acord de ricorsa dura cel puţin ° an dar putea să fie mai lung. G. Mandich a descris * amănunt un schimb cu recurs între Veneţia şi Plai-1 e început în noiembrie 1605 şi terminat cu ultima S venire a tîrgului în august 1611. Cei 544 de ducaţi „ prurnutaţi deveniseră, la sfîrşitul afacerii, 951 de ducaţi şi 8 soli: vasăzică un cîştig anual mai mare de 20% pentru creditor. Se înţelege că înaltele magistraturi din Genova şi Veneţia, care ţineau sub ochi mediile bancare, au avut de apărat ricorsa în contra neliniştitoarei vigilenţe a autorităţilor ecleziastice şi că şi-au dat silinţa să o justifice.

în acest fel, ni s-a impus extraordinara importanţă a scrisorii de schimb, „Proteu cu o sută de feţe", din vremea Renaşterii. Domeniul de circulaţie a acesteia s-a lărgit cu fiecare veac; şi totuşi, a rămas destul de limitat, în veacurile al XlV-lea şi al XV-lea, principalele pieţi bancare din Italia erau Bologna, Genova, Milano, Neapole, Palermo, Pisa, Veneţia şi curtea Romei. Nici o ţară nu avea atîta pondere. Dincolo de Alpi se afla Avignon, Montpellier şi Paris în Franţa; Barcelona şi Valencia în Spania; Bruges în Ţările de Jos şi Londra în Anglia. Războiul de o Sută de Ani nu micşorase locul Parisului. Locul său fusese preluat de tîrgurile din Genova, înlocuit din 1465 cu cele din Lyon. Pînă

în 1453, Constantinopolul a jucat rolul de piaţă bancară pentru genovezi şi veneţieni. După ce a fost dat la o parte, „nu mai exista nici o piaţă (de bani n. a.) organizată în afara Europei occidentale, afară poate de Liibeck, primul între oraşele hanseatice, şi pe toate pieţele - exceptînd Liibeckul - companiile bancare italiene monopolizau operaţiunile de schimb" (R. de Roover). In secolul al XVI-lea, se vedea cum înalta finanţa procedează la noi cuceriri şi îşi lărgeşte cîmpul de operaţiuni. „Aceasta îşi consolidează poziţiile în An-gha, scrie tot R. de Roover, pune piciorul în Portugalia, |n Castilia, în Andaluzia (în vreme ce Valencia şi Barcelona se află în declin) şi în Germania, ţara care P^ă atunci scăpase de atracţia sa. Se mai simte oare iifV°ia,de a reaminti> la acest punct, rolul pe care 1-au J cat tîrgurile din Castilia şi din Frankfurt pe Main în
«icul internaţional al băncilor? O altă dezvoltare acul°asă este avîntul miraculos al Anversului care, 249
sub regimul lui Carol Quintul, a devenit într Un f principala piaţă bancară a Europei occidentale c el soarea de schimb a secolului al XVI-lea nu m [~ circulaţie dincolo de fruntariile creştinătăţii laUne Ia Moscova nu erau pieţe de cambii, în ţările sh sau in teritoriile nou cucerite de peste mă/ amulu<

Capitolul VII

UN PRIM CAPITALISM

i Circulaţia din ce în ce mai intensă a scrisorilor de schimb presupunea o reţea din ce în ce mai strînsă de companii de afaceri. Să ne aplecăm acum asupra lor, spre a constata diversitatea structurilor juridice, dimensiunile şi activităţile lor.

încă o dată, Italia a furnizat modelele: commenda şi compagnia, prima născută neîndoios în oraşele maritime, Veneţia şi Genova, a doua desfăşurată mai degrabă în oraşele interioare unde se afirma activitatea industrială şi bancară. Commenda denumită şi collegan-za la Veneţia, şi apărută din veacul al Xll-lea, a constituit un prim pas către societăţile moderne în comanditâ; compagnia, o eboşă de societate în nume colectiv. In contractul ae commenda cel mai simplu, un comanditar sau împrumutător avansa unui negustor itinerant, în general pentru un voiaj maritim, capitalul necesar acestei călătorii de afaceri. Dacă se înregistra o pagubă, aceasta era în întregime a împrumutătorului; dacă se înregistra un cîştig, comanditarul reintra în posesia capitalului, plus o parte din beneficii, deseori trei sferturi. Dar repartiţia capitalului şi beneficiarilor putea să fie (Merită. In multe dintre colleganze-le veneţiene, capitalistul care nu călătorea avansa două treimi din capi-aj. împrumutatul contribuind cu osteneala şi pe deasupra cu o treime din capital. Dacă se înregistra o pagubă, aceasta se împărţea proporţional cu sumele ^vestite, iar beneficiile erau împărţite pe din două. ituţia commenda a traversat toată viaţa economică a naşterii, fertilizîhd-o. Chiar dacă asociaţiile multiple 251
de commenda au pus deseori sume destul de modest în joc, „difuzarea acestor contracte în multe din med" ile sociale a exercitat în interiorul economiei marilo oraşe maritime aceeaşi funcţiune cu acele numeroas participări ale micilor acţionari din societăţile noastr anonime, în sînul economiei industriale" (A. Sapori) Un tip de commenda care s-a răspîndit mult în secolul al XV-lea a fost commenda in nave implicata. Unui patron de corabie, care adeseori în epocă era şi pilotul îi lipseau fonduri pentru navlosirea navei - caz aproape general. El făcea deci apel la împrumutători care îl ajutau să suporte greutatea din ce în ce mai apreciabilă a armării vasului şi în cumpărarea încărcăturii. Capitalul atunci necesar era împărţit într-un număr oarecare de loca sau căraţi, părţi egale al căror număr rareori depăşea 24. Comanditarii îşi împărţeau aceste căraţi în funcţie de sumele pe care le investeau. Patronul coră-biei, în calitatea sa, nu percepea decît salariul, dar putea şi el să deţină un număr oarecare de părţi în societate. O astfel de formulă asociativă era curentă încă în secolele al XVII-lea şi al XVHI-lea la Nantes şi la Saint-Malo, cînd se punea problema echipării unei nave comerciale ori a unui vas corsar în limita numărului total al părţilor care era în general de 32. Commenda in nave implicata nu era, asemenea celorlalte commen-de, decît o societate de scurtă durată limitată la exploatarea unui vas precizat, în cursul unei singure călătorii. După întoarcerea navei, încheierea conturilor, societatea se dizolva, se forma o nouă societate pentru o nouă întreprindere, cel mai adesea cu participanţi noi sau cel puţin parţial reînnoiţi. Commenda nu avea aşadar caracterul de relativă continuitate a companiilor financiare şi bancare ce presupuneau o veritabilă organizaţie, planuri şi angajamente cu bătaie mai lungă.
în compagnia, contractanţii nu erau legaţi între ei pe durata unei călătorii sau a unei afaceri, ci pentru o durată anumită, deseori de trei ani; dar reînnoirea contractelor, stabilitatea aceloraşi personaje - care erau ş principalii comanditari - în fruntea întreprindem § importanta reţea de corespondenţi şi factori pe care
252
cietate le lăsa moştenire, la finele contractului, celei acelaşi nume care o succeda, ajungea să creeze
rganisme stabile care făcea să fie ignorat caracrţerul lor efemer pe plan juridic. Bardi a durat şaptezeci de ani banca Medici, optzeci şi şapte de ani. Primele com-nannie s-au născut în Toscana, la Lucea, la Sienna, la Florenţa. Sienna era dominată încă din veacul al XlH-lea <je mari case comerciale, Tolomei, Bonsignori, care au jucat un mare rol în tîrgurile din Champagne. Cu toate acestea, acele compagnie au căpătat o nouă dimensiune în epoca papilor de la Avignon (1305-1377), cînd guvernul pontifical, în conflict cu puterea imperială, şi-a sporit exigenţele fiscale într-un moment de penurie monetară. Templierii şi puternica lor reţea financiară fiind suprimaţi, papalitatea a avut nevoie

mai mult decît oricînd de bancherii italieni. Aceştia au colectat banii datoraţi Sfîntului Scaun cu titlu de rezerve, expectative, impozite specifice, capturi, dijme, subsidii pentru cruciade, venituri de la Sfîntul Petru, drepturi de cancelarie şi venituri domeniale, dar au şi centralizat fondurile, le-au administrat, au plătit datoriile papilor, au virat bonuri de venit în contul Camerei Apostolice şi au avansat bani către Curie. Prin urmare, este foarte adevărat că „marile operaţiuni ale papalităţii au favorizat, în ciuda doctrinelor canonice, comerţul cu bani" (G. Le Bras) şi că Biserica „a pus umărul la naşterea capitalismului modern". Spre a servi Sfîntul Scaun, „casele de comerţ gentilice" au devenit „bănci internaţionale".

Florenţa a dominat viaţa economică a Occidentului în secolele al XlV-lea şi al XV-lea, cu cele trei generaţii ale sale de mari companii comerciale, mărturii reînnoite ale prosperităţii oraşului. La început, pînă la falimentele din 1302-1326, Spini, Cerchi, Frescobaldi, Scaii, ale căror operaţiuni în afara Italiei se derulau mai cu seamă la tîrgurile din Champagne, în Flandra şi în Anglia. Apoi, mult mai puternice prin capitalul lor şi P°n întinderea reţelelor, Peruzzi*, Bardi, Acciaioli,

ancheri ai papilor şi creditori ai regilor Angliei, ale tranzacţii comerciale se extindeau pînă în Orient. uU^ acestor mari case toscane se situează înspre .°- DuPă răsunătoarele falimente din 1343-1346 şi o noadă de incertitudine şi de tulburări (marea ciumă, 253

dezordini Ia Florenţa), finanţa florentină ia un nou start Quattroce.nto este epoca familiilor Guardi, Strozzi «' mai ales Medici. Pînă în secolul ai XVî-lea, în ciuda episodului fără viitor al lui Jacques Coeur*, marele comerţ internaţional şi banca s-au aflat în mîna celor din Toscana. Dar, după 1500, noi veniţi eclipsează oarecum oamenii de afaceri din Florenţa şi preiau un loc avantajos în cadrul pieţei: germani din Sud (Fugger Welser, Hochli), spanioli (Malvenda, Ruiz), genovezi (Pallavicini, Spinolo, Sauli) care sînt„„ de la 1570 la 1630, principalii creditori ai lui Philippe al II-lea şi arbitrii schimburilor în Europa.

Două mari tipuri de organizare au prevalat în compagnie din Renaştere: structura centralizată cu sucursale şi* structura descentralizată cu filiale. Prima a fost aceea a familiilor Bardi şi Peruzzi în secolul al XlV-lea, a doua, a familiei Medici în secolul următor. Cele mai importante companii florentine din veacul al XlV-lea grupau pînă la douăzeci şi cinci de asocieri, avînd egalitate în drepturi şi îndatoriri şi angajîndu-se a nu face parte din nici o altă societate. Majoritatea asociaţilor îşi consacrau întreaga activitate în serviciul companiei, fie la Florenţa, pe lîngă directorul general, fie în afară, ca directori de sucursală. Directorul general, de fapt principalul comanditar, nu era înlocuit decît după moarte. Bardi şi Peruzzi au folosit pînă la o sută douăzeci de funcţionari. Prin funcţionari se înţelegeau agenţi retribuiţi cu regularitate, de la comisul prăvăliei pînă la casierul principal al firmei. Un director de sucursală - funcţionar retribuit - putea sau nu să fie asociat. Dacă aparţinea grupului de asociaţi, încasa salariul de asociaţi plus cota-parte din beneficiile generale. Funcţionarii de la Bardi sau Peruzzi se bucurau desigur de o anumită libertate pe plan local. Putea să fie altcumva într-o epocă de comunicaţii încete şi anevoioase? Dar asupra lor se exercita cel mai strict control posibil şi erau mutaţi în destul de dese rîndun. „Mulţi funcţionari treceau din sucursală în sucursală, m fiecare dintre acestea nerămînînd decît circa patru sau cinci ani. în aceste mişcări de personal se poate vedea un mijloc de precauţie la care recurgeau companii^ împotriva stabilirii de legături mai strînse între reptf zentanţii şi clienţii lor locali, legături care ar ti adu;>

254

. cllj unei întorsături în detrimentul lor." (Y. Renou-^.j) în anii 1310-1340, Bardi au avut reprezentanţi cu magazine şi birouri mai întîi în Italia: la Ancona, Aauila, Bari, Barletta, Genova, Neapole, Orvieto, Palermo, Pisa şi Veneţia; dar şi în afara peninsulei: la Sevilla* Mallorca, Barcelona, Marsilia, Nisa, Avignon, paris, Londra, Bruges, Rodos, Cipru, Constantinopol şi Ierusalim.

Spre deosebire de Peruzzi şi Bardi, firma Medici* din secolul al XV-lea nu forma pe plan juridic o companie, ci un ansamblu de companii teoretic independente, posedînd fiecare o ragione proprie - temeiul ei social -, registre deosebite şi capitalul său autonom. Diferitele ramuri se tratau ca şi cum ar fi făcut-o cu case străine, iar şefii diferitelor filiale, în loc să fie funcţionari salarizaţi şi revocabili, se numărau cel mai adesea printre acţionarii nemajoritari (minori). Nu aveau salariu fix, dar primeau din beneficii o parte superioară procentajului din aportul lor de capital. Ei nu puteau fi înlăturaţi decît întrerupîhd înainte de termen asocierea lor financiară la filială. Intr-adevăr, casa Medici îşi rezervase această posibilitate, judecind după actele în legătură cu societăţile din Bruges (1455) şi din Londra (1466). Şefii de filială se intitulau „guvernator", iar membrii familiei Medici „asociaţi majori" (maggiori). Aceste două vocabule indicau îndeajuns şi independenţa de care se bucurau şefii de filială şi controlul pe care familia diriguitoare dorea să şi-1 păstreze în acest timp în privinţa celor mai importante decizii. Era vorba aşadar de un adevărat holding pe care R. de Roover cu dreptate îl compară cu Standard OU. Un proces care s-a desfăşurat la Bruges în 1455 este revelator în această Pnvinţă. Un milanez, Ruffini, domiciliat în acest oraş |n Flandra, a depus o plîhgere contra filialei Medici m Bruges pentru livrarea în stare necorespunzătoare a "ouă baloţi de lînă cumpăraţi de reclamant de la filiala edici din Londra. Tomrnaso Portinari, vorbind în ^urnele ramurii din Bruges, a adus la cunoştinţa tri-naiului că baloţii de lînă nu aparţinuseră vreodată fî-61 din Bruges şi că Ruffini trebuia să reclame

ramu-255
Şeful firmei COSMA CEL BĂTRÎN
Director general GIOVANNI D'AMERIGO BENCI
A ntrepozit de mătăsuri la Florenţa
2 manufacturidel
postav la Florenţa
•—:——J
Bancă internaţională (sediu la Florenţa) şi comerţ internaţional al Comp.
Comerţ
Agenţie fiscală a papalităţii
53. ORGANIZAREA COMPANIEI MEDICI CĂTRE 1455 (După R. de Roover, The Rise and Decline of the Medici Bank.)
ra din Londra. Milanezul a replicat că „ramura din Bruges şi cu cea din Londra erau o singură companie şi aveau acelaşi proprietar." Dar Portinari a afirmat sub prestare de jurămînt ca acestea formau două societăţi separate. Tribunalul i-a dat dreptate şi 1-a invitat pe reclamant să se reorienteze către filiala din Londra. Sentinţa ar fi fost aceeaşi, notează R. de Roover, dacă un american intenta un proces lui Standard OU of New Jersey pentru primire de marfă defectuoasă vîndută prin Standard OU of New York, sub pretext că familia Rockefeller controlează cele două societăţi. Dar, aidoma lui Rockefeller, poseda efectiv mai mult de 50% de părţi în fiecare dintre întreprinderile firmei, acestea neînglobînd în mod necesar numele de Medici în relaţia lor socială.
După un document din 1458, epoca de apogeu a băncii sub conducerea lui Cosimo cel Bătrîn - care urma să dispară în 1464 -, Medici erau acţionari în unsprezece societăţi diferite: Tavola din Florenţa (banca locală), o manufactură de mătase şi două manufacturi tot de postav, tot la Florenţa, filiala din Veneţia, cea din Bruges, cea din Londra, cea din Genova sub titulatura Amerigo Benei et Fco Scassetti, cea din Avignon, sub numele Fco Sassetti et Giov. Zampini, cea din Milano, în sfîrşit o asociaţie pe cale ' de dispariţie, probabil la Pisa. Pe această listă ar trebui adăugată şi ramura din Roma, chiar dacă Medici nu au contribuit la constituirea acesteia. Dar deţineau bani aici sub formă de depunere. Urmînd moda vremii, aceste diverse societăţi nu se înfiripaseră decît pentru răstimpul cîtorva ani şi periodic se proceda la reînnoirea contractelor care le defineau.
Pentru că structura de holding a lui Medici era extrem de suplă, şeful familiei şi principalul său „ministru" - directorul de la Tavola din Florenţa - trebuiau să ţină din scurt pe guvernatorii de filială. Contractele stipulau deci într-o manieră precisă îndatoririle acestora, inclusiv interdicţia de a nu întreţine amante şi de a accepta cadouri. In fiecare an, aveau obligaţia să înainteze asociaţilor majori din Florenţa o copie după bilanţul filialei lor la data de 24 martie - ultima zi a anului pe stilul întrupării. Ei erau opriţi să numească funcţionari sau comişi, fără acordul direcţiei centrale. Mai erau invitaţi apoi la Florenţa, la doi sau la trei ani, pentru a-i pune la curent în mersul afacerilor pe mag-giori şi a li se repartiza sarcini precise.
După moartea lui Cosimo cel Bătrîn şi a lui Piero cel Gutos (1469), firma Medici a fost condusă de o mină mult mai puţin fermă. Lorenzo Magnificul* se interesa mai mult de politică şi de litere decît de bancă. Principalul său sfătuitor în chestiuni bancare, Francesco ^assetti, director la Tavola din Florenţa, a urmat exem-Plul stăpînului său. El superviza de la depărtare, frecventa mai mult pe umanişti şi prea puţin biroul. El nu a băgat de seamă că filiala din Lyon făcea afaceri Pjoaste şi Se fălea cu profituri umflate artificial; i-a asat prea multă libertate ambiţiosului Tommaso Porti-nan' Devenit guvernator al filialei din Bruges. în tot 257
cazul, declinul companiei Medici a fost rapid, în 1450 se lichida ramura din Veneţia; în 1479 a fost rîndul filj. alelor din Londra în timp ce ramura din Milano nu mai exista în 1494 cînd Medici au fost izgoniţi din Florenţa la descinderea în Italia a lui Carol al VlII-leâ. Această dată marchează sfîrşitul unei întreprinderi văzute de Commynes, care îşi depusese banii la filiala din Lyon ca fiind „cea mai mare casă de comerţ care cred că a fiinţat vreodată în lume." Afirmaţie excesivă de altminteri, căci Medici, spre deosebire de Bardi, nu se instalaseră nici în Orient, nici în Spania, şi posedau mai puţin personal decît aceia.
Bardi şi Peruzzi au falimentat fiindcă îi împrumutaseră lui Eduard al III-lea al Angliei sume enorme pe care nu au putut să le recupereze, înfrîngerile suferite de rege în cursul Războiului de O Sută de Ani punîn-du-i în imposibil ţaţe de a mai plăti pe careva. Medici au mai avut nefericita inspiraţie să îl împrumute pe insolvabilul şi strîmtoratul Eduard al IV-lea şi pe Carol Temerarul, care a dispărut prematur în 1477. Alţi factori, nu toţi clarificaţi, se potriviseră în contra familiei Medici, mai cu seamă prăbuşirea constantă a aurului între 1470 şi 1490, nefavorabilă marilor neguţători care îşi ţineau conturile în florini şi deficitul crescînd al Nordului în raport cu partea meridional europeană în schimburile dintre Ţările de Jos şi Italia. Dar conspiraţia lui Pazzi (1478), în conivenţă cu Sixtus al IV-lea, a antrenat un conflict armat între papă şi Lorenzo Magnificul, care pentru a finanţa acest război a fost nevoit să-şi mobilizeze toţi creditorii, în plus, după cîţiva ani, Medici investiseră sume mari - mai bine de 100 000 de florini către 1470 - în comerţul alaunului de Tolfa, pentru care deţineau privilegiul de a-1 distribui în tot Occidentul. Rupînd

cu Lorenzo, Sixtus al IV-lea i-a retras monopolul alaunului roman şi i-a sechestrat depozitele de minereu din Civitavecchia, tot atîtea lovituri pentru firma Medici, care a vegetat mai apoi puia la lichidarea finală, în fine, compania Medici, ca de altfel toate întreprinderile comerciale şi financiare ale Renaşterii, erau „coloşi cu picioare de lut" (A. Saponj, datorită structurii lor financiare. Capitalul lor social era mult inferior sumelor de care dispuneau în realitate-Filiala Medici din Bruges nu avea drept capital soci
258
în 1471 decît 3 000 de livre cu totul dar
acria* an să împrumute 6000 de 1"
Burgundia. In afara capitalului social H
din ud surse: 1. benefLi re^t
care erau frecvent acumulate; 2. sume investite fa
special de către asociaţi - în cîstm ci în llvt*tlle - m
' U°ri
, u s
pitalului social şi care dădeau drepf de « ^ profiturilor, dar cu o dobîndă mferioTă cele 'care o" aduceau părţile capitalului social- 3 în sfîrfir plasate ca depunere - a discrezion^ -Sfîrşit' sume
SedC,:sdeb"i„rdeeîind Ke,Ja iârani ?; *™':
cile împrumutau dupăTceea ace?, h 5'-bUr«he2i- B*>-mai ridicata, to spedalsuveSnr ri ™ ° d°bîndâ erau rambursabile Ia vSere s!T ° Dep™erile însa alertă. Cîte bănci nu s!au na^i^Tn" mai.neînsem™,ă precipitate a depunerilor pnvTe " PnCma retraSerii
Secolul al WT i
Aceasta are un "paninA/„^ emS'T-?- par"); 12 din ^este
; «• 71 de pa^rde n "'A """" ^ ^"/to"' '* « săsesc H c •'„ nvers' maJoritatea. Alte Po, Roma si , JH" î'
Vallad°M, Medina deî -
eaee *
W mP4To1 Sa-°fere U"ei fillale *">-
mama o larga autonomie. Germanii,
• Factorie
• Reprezentanţă A Mină
Mină în exploatare şi factorie A Mină în exploatare şi reprezentanţă
54. ORGANIZAREA FIRMEI FUGGER CĂTRE 1525 (După L. Schick, Jakob Fugger.j
i Wdser*'
T ai rigidă a î
Jakob Fugger, zis „cel bogat", vom să-ş
260
ţină din scurt factoriile şi se străduia pe cît putea să reducă iniţiativa directorilor, rezervîndu-şi hotărîrile de oarecare importanţă. Directorii factoriilor din Tirol (Innsbruck, Hal, Schwaz şi Bolzano), de unde un emisar putea ajunge destul de repede la Augsburg, trebuiau să se conformeze întrutotul ordinelor sale. Altor factorii mai îndepărtate, el le interzicea categoric afaceri de genul vînzătorilor pe credit. Directorii revocabili în orice moment primeau în compensaţie un salariu ridicat - de ordinul a 400 de florini renani pe an pe la 1520 (de două ori şi jumătate salariul lui Macchiavelli secretar al cancelariei din Florenţa) - şi erau autorizaţi să depună bani în antrepriză pentru care primeau dobînzi anuale de 8, 10, 12%. Organizarea descentralizată risca să lase prea multă iniţiativă unui şef de filială; ceea ce s-a întîmplat, în cazul Medici, cu Tommaso Portinari. Dar structurarea companiilor cu sucursale nu excludea acest risc. Sub Anton Fugger, care a introdus marea întreprindere germană de la 1526 la 1560, greutatea sucursalei din Anvers devenea enormă. Veit Hori şi Mathäus (Ertel, funcţionari succesivi, au jucat un rol personal şi au antrenat firma în împrumuturi exorbitante către regele Angliei şi către Filip al II-lea. Aşa că formula holding nu triumfase complet în secolul al XVI-lea. în fapt, existau pasaje de la un sistem la altul. Familia Bonvisi din Lucea - una dintre marile familii de negustori din secolul al XVI-lea -, rnarcînd o certă preferinţă pentru centralizare, a deschis şi filiale autonome, bunăoară la Paris. „Cu statute diferite, şi filialele şi sucursalele făceau în definitiv exact aceeaşi muncă" (H. Lapeyre).
Negustorii-bancheri din Renaştere practicau în general concomitent operaţiunile bancare şi comerţul - un comerţ care nu se specializase. Erau cîteodată şi mari industriaşi. Jucau aşadar pe mai multe planuri. Medici vindeau stofe, în particular mătăsuri şi postavuri pe care şi le făceau la Florenţa,mirodenii, migdale, cai, alaun - căruia îi controlau producţia; cumpărau tapiserii din Flandra pentru clientela italiană. Făcînd un trafic pe o gamă largă de produse, se diminuau din riscurile comerţului înlr-o epocă în care. în afara tapiseriilor şi a altor opere de artă, marfa era dirijata

fără
a fi fost comandată. Jacques Coeur, fiu al unui corne
262
ciant de blanuri, şi-a început cariera ca perceptor al regelui din Bourges". „Intendent" şi creditor al lui Carol al VH-lea, a vîndut arme şi Necredincioşilor, a făcut comerţ cu sclavi, a fost manufacturier la Mont-pellier, proprietar de mine de cupru si plumb argintifer în Lyonnais, negustor de sare, de postav şi mirodenii, proprietar de imobile în mai rnulte oraşe, proprietar funciar peste tot în Franţa (ceî puţin douăzeci şi cinci de domenii). Jakob Fugger, provenit din burghezia mijlocie din Augsburg, nu a dispreţuit negoţul de stofe şi bijuterii; a speculat cu piperul. A fost mai ales un producător şi un negustor de cupru şi de argint datorită minelor controlate în Tirol şi în Ungaria. A arendat de asemenea în Spania minele de la Aîmaden şi cele de argint de la Guadalcanal. în acelaşi timp, colecta indulgenţe, deţinea clădirea atelierelor monetare din Roma, devenea principalul creditor al lui Maximilian şi al lui Carol Quintul. Welser-ii (au fost două ramuri începînd din 1507, una la Augsburg şi alta la Niiremberg) au avut şi ei activităţi multiple, prin cumpărarea de şofran în Italia, prin participarea din 1505 la marile expediţii portugheze din Indiile Orientale, asigurîndu-şi prin aceasta un loc de prim ordin în comerţul cu piper, prin încercarea de a coloniza Venezuela şi deţinerea de interese în minele de cositor şi de argint din Boemia, prin împrumuturi şi de ei acordate suveranilor.

Oamenii de afaceri ai Renaşterii se ocupau adesea şi de negoţ şi de întreprinderi industriale, şi de operaţiuni financiare. Cu toate acestea, o evoluţie constrîn-gătoare a lucrurilor i-a împins aproape irezistibil şi către acest ultim sector, acela al comerţului cu bani. Bardi şi Peruzzi, mai tîrziu şi Medici, s-au transformat xi bancheri ai prinţilor. Succesorii lor din secolul al 'vVI-lea ori cel puţin cei mai notabili dintre ei au devenit creditorii lui Carol Quintul, Filip al II-lea, francisc I şi Henric al II-lea. S-a produs astfel o specializare. Oameni care, în limbajui vremii, continuau să

cp „i * <j '

t-neme „neguţători", au lăsat deoparte comerţul şi nu ^ mai ocupau decît cu speculaţii ale schimbului şi cu "ttpnirnuturi acordate suveranilor. Cazul Fugger-ilor

e ^velatoriu în această privinţă. Pînă la alegerea im-v ala din 1519, ei nu împrumutaseră niciodată Habs-g«or fără garanţie. Drept gajuri serveau promisiunea 263

unor livrări de metale preţioase şi de cupru, însă, î^ momentul morţii lui Maximilian, executarea pieţelor sale, - bogate în promisiuni de cîştiguri - tărăgăna Pentru a o zori, Jakob Fugger s-a hotărît să joace temeinic pe cartea Habsburgilor. Or, alegerea lui Carol Quintul a costat 851 918 florini (mai bine de l 200 de kg. aur fin, dintre care 543 585 au fost avansaţi de către Fugger, 143 000 de către Welser din Augsburg, 165 000 de către diverşi bancheri genovezi şi ilorentini. Jakob a consimţit la acest împrumut considerabil fără sa primească garanţii serioase, în anii următori, se înţelege, a reuşit să obţină unele alocări din veniturile Tirolului şi, în Spania, din întreprinderea maestragos - venituri ale celor trei mari ordine militare -, ca şi din cea a minelor de la Almaden. Rezultă că „împrumutul acesta fără garanţie a schimbat caracterul casei Fugger: siguranţei în afaceri cu metale drept gaj i se substituie riscul inert băncii politice. De la alegere încolo, Jakob Fugger îşi pierde o libertate pe care şi-o păstrase pe vremea lui Maximilian, aceea de a refuza credite de îndată ce interesele sale nu erau puse la adăpost, înce-pînd cu 1519, soarta casei sale s-a trezit strîns legată, la bine şi la rău, de cea a debitorului ei, împăratul" (L. Schick). De fapt, istoricul spaniol Carande a numărat mai mult de o sută de împrumuturi încuviinţate suveranilor Spaniei, în 1563, activul băncii Fugger se ridică la 5 661 493 florini. Din această cifră, 4 445 135 florini reprezentau creanţe asupra coroanei spaniole. Se renunţase la a mai trece în rubrica pozitivă a bilanţului pentru 613 000 florini reprezentînd creanţe ale Spaniei considerate ca pierdute. Pentru a-1 împrumuta pe Carol Quintul, pe Filip al Il-lea şi autorităţile publice din Ţările de Jos, Fugger-ii au trebuit să recurgă la credit pe piaţa Anvers. Ei au lansat pe piaţă, începînd cu 1540, Fuggerbriefe, obligaţiuni pe termen scurt, negociabile la bursă. La început, publicul le-a primit cu încîntare. Apoi a trebuit să o lase mai moale. Succesivele bancrute ale monarhiei spaniole - parţiale este adevărat - din 1557, 1575, 1596, 1608, 1627, 1647 le-au fost fatale Fugger-ilor, care au dispărut în prima jumătate a secolului al XVII-lea. Căci „veacul Fugger" a încetat încă de pe la 1560. începea cel al genovezilor.

264

Financiarii din Genova începuseră prin a fi creditorii regelui Franţei. Din 1527, au trecut de partea Habsbur-gilor. Prima bancrută spaniolă (1557) le-a permis să profite de slăbirea oamenilor de afaceri germani, în schimb, declinul Anversului şi cel al tîrgurilor de la Medina del Campo de după 1570 au favorizat ascensiunea tîrgurilor genoveze zise „de Besancon". Obîrşia acestor tîrguri urcă în 1534. Carol Quintul le crease în capitala de la Franche Comte, pentru a proteja comerţul genovez de tîrgurile lyoneze. Dar acestea nu au rămas la Besancon şi s-au ţinut succesiv la Poligny, Cham-bery-şi, în fine, la Plaisance, de la 1579 la 1621 păs-trîndu-şi mereu apelativul de „tîrguri de Besacon". Graţie acestor tîrguri trimestriale controlate de dînşii, „neguţătorii" genovezi au jucat la sfîrşitul secolului al XVI-lea şi începutul celui următor rolul de arbitri ai schimburilor din Europa, în 1580, la Plaisance, s-ar fi

negociat de mai bine de 37 de milioane de scuzi cîţiva ani mai tîrziu, 48 de milioane: cifră fantastică pentru epocă şi care echivalează cu aproape l 440 de tone de argint fin, sistemul de compensare al scrisorilor de schimb şi artificiul unei monede de cont, scudo de 'mar-chi, făcînd cu putinţă, evident, să nu se manipuleze în mod real asemenea cantitate de monedă. Cifre ca acestea lasă oricum să se presupună că între 1480 şi 1620, majoritatea marilor operaţiuni internaţionale cu caracter financiar şi comercial îşi găseau deznodămîntul în „tîrgurile Besanşon". într-adevăr, tocmai de acest „izvor reînnoit de credite (F. Braudel) s-au servit gen-ovezii pentru a împrumuta sume enorme devorantei Spânii. Cînd, în 1575, Filip al II-lea se hotărăşte să-şi „suspende" plata datoriilor cu termen scurt, oamenii de afaceri genovezi erau prinşi cu 8 800 000 de scuzi, spaniolii cu 3 750 000, Fugger cu 500 000. însă despărţirea de Spania nu era uşoară. „Regele prudent" nu consimţea să consolideze creanţele bancherilor săi decît dacă aceştia acceptau să încheie cu el noi asientos. Pihp al II-lea avea de finanţat o politică militară din ce]n ce mai costisitoare: bătălie cu turcii, intervenţie în Franţa, tentativă de debarcare în Anglia, mai cu seamă războiul interminabil cu Flandra. El nu-şi putea permite 265
să nu mai îndrume cu deosebire către această din urmă ţară cantităţi importante de numerar pentru plata trupelor si furniturilor. Iniţial, sacii cu scuzi şi cu reali plecau, ca şi sub Carol Quintul, de la porţile coastei cantabrice cu destinaţia Anvers. Curînd însă, piraţi englezi şi olandezi au curmat această cale maritimă. De aici provine alegerea, începînd cu 1578, a unui itinerar înlocuitor prin Barcelona, Genova, Milano, valea Rinului. Pe acest drum au apucat două milioane de scuzi în 1584, 600000 în 1586, 950000 în 1588. Dar asemenea trimiteri erau relativ excepţionale, în plus, depindeau de sosirile de metale preţioase americane la Cadiz-Sevilla. Or, flotele din America nu se întorceau decît o dată pe an şi uneori aveau întârziere, „baloane de oxigen despărţite de prea lungi răstimpuri" (H. Lapeyre). Regele avea, din contră, de făcut faţă unor cerinţe cotidiene care făceau necesar recursul la asien-tos. Consorţiile bancherilor care le încheiau îi asigurau suveranului vărsăminte regulate, de la un tîrg la altul, şi chiar din lună în lună, spre finalul domniei, în schimb, aceştia primeau promisiuni de rambursare pe seama stocului metalic venit din America sau alocări pe seama impozitelor de strîns în Castilia, cu permisiunea de a putea exporta argint în afara Spaniei. Cînd galerele transportau numerar şi lingouri americane de la Barcelona la Genova, nu o făceau întotdeauna în contul regelui, ci de multe ori şi, poate de mai multe ori, în contul particularilor, sumele astfel recuperate fiind reinves-tite frecvent în noi asientos. Genova a profitat în tot cazul timp de o jumătate de veac (1580-1630) de situaţia ei excepţională. La primirea galerelor încărcate cu metale preţioase şi avînd control asupra tîrgurilor din Plai-sance, aceasta s-a găsit plasată la „întîlnirea perfectă dintre banul gheaţă şi credite" (F. Braudel). Dar cînd argintii din America au prins a se rarefia, în secolul al XVII-lea, finanţa genoveză s-a estompat foarte natural.
Monarhia franceză din secolul al XVI-lea a împrumu-tat şi ea pe termen scurt la tîrguri. Atunci a făcut apel la piaţa din Lyon şi la oamenii de afaceri italieni, germani şi elveţieni care se instalaseră acolo. Cu titlu pr°"
266
vizorîu, au fost denumite 209 societăţi de neguţători-bancheri în Franţa veacului al XVI-lea, dintre care 169 la Lyon, şi între ele, 143 italiene - toscane mai cu seamă -, iar 15 germane şi elveţiene. Ca să se îngrijească de cheltuielile ocazionate de neîncetatele conflicte cu Habsburgii, Francisc I a împrumutat, începînd cu 1536, în manieră aproape regulată, din trimestru în trimestru, 14-16% pe an pe piaţa din Lyon, pe atunci cu mult mai importantă decît Parisul ca pondere bancară. La moartea sa, în 1547, datoria flotantă se ridica la 6 860 000 de livre, echivalentul, după R. Doucet, reţetelor totale ale trezoreriei pe timp de un an. Henric al II-lea a operat la început rambursări importante. Apoi, a trebuit să împrumute şi el, în principal ^de la doi bancheri din Strasburg, Minkel şi Obrecht. în încercarea de a însănătoşi situaţia, în 1554, guvernul a pus pe picioare la Lyon grand party, un împrumut nou se înţelege, dar care unifica toate vechile creanţe şi oferea ca garanţie împrumutătorilor reţete generale din Lyon, Toulouse şi Montpellier. Nenorocirea a fost că angajamentele au fost depăşite şi s-a împrumutat mai mult decît se prevăzuse. Datoria liberă a regelui a atins curînd cifra record de 12 200 000 de livre. Ca urmare - faimoasa bancrută din 1558, un an după cea a monarhiei spaniole, faimoasa „gaură" de la mijlocul secolului. Henri al II-lea şi-a redus plăţile cu trei sferturi şi, în cel mai bun caz, a vărsat creditorilor rentele pe oraşul Lyon.
Bancrutele parţiale ale regelui Franţei şi Spaniei, prea frecventa „strîmtorare" a pieţei banilor într-o civilizaţie care trăia deasupra mijloacelor şi obiceiul de a retrage depunerea la cea mai mică alertă înregistrată într-o bancă explică mulţimea falimentelor în Europa occidentală de la sfîrşitul secolului al XVI-lea şi începutul secolului al XVII-lea. Fiindcă băncile erau mai curînd numeroase decîte solide. Aceste falimente au îndemnat autorităţile să creeze bănci publice unde particularii aveau certitudinea că sumele depuse nu vor fi luate de vînt. Pe deasupra, aici depunerile erau nese-chestrabile. Aşa au apărut, în 1587, Banco di Realto la veneţia şi Tavola din Messina, în 1593 Banco di Sant'Ambrogio la Milano, în 1605 Banco di Santo Spirito la Roma, iar în 1609 Banca din Amsterdam. Aceste bănci ofereau garanţii depozanţilor: la Roma, 267
veniturile de la Santo Spirito, la Amsterdam, reţetele oraşului. Ele interziceau „fructificarea banului prin schimburi, cumpărări en gros şi alte operaţiuni". Insă operau viramente dintr-un cont într-altul, încredinţau avansuri organismelor oficiale (la Amsterdam Companiei Indiilor Orientale). Cea de la Roma plasa în public titluri de

împrumut de stat. La Amsterdam, ca şi la Veneţia, banca publică avea privilegiul de a plăti singură scrisorile de schimb venite din exterior, ceea ce îi obliga practic pe toţi negustorii de oarecare importanţă, lucrînd cu unul sau altul din cele două oraşe, să-şi deschidă cont. în acest fel, Renaşterea pe sfîrşite, bogată în experienţa bancară a secolelor precedente, pusese la punct o formulă sortită unui mare viitor.
In mod similar, se poate verifica, în domeniul datoriilor publice, procesul de clarificare şi de consolidare descris mai sus în domeniul bancar, încă din Evul Mediu, creditul public a început să se .organizeze, în special la Veneţia, la Genova şi la Florenţa, însă doar la scară urbană. Este vorba despre sistemul monti, prin care se plasa în clientela locală contra cesiunii unui capital, rente viagere sau perpetue. Secolul al XVI-lea a dat acestei formule o nouă faţă, extinzînd-o la dimensiunile unui stat. Acestea au fost, din 1522, „rentele primăriei" din Paris, primul monte instituit de papalitate, în 1526, şi, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, extraordinara multiplicare de juros. Bancrutele spaniole au constat într-adevăr în transformarea unei datorii pe termen scurt cu dobînzi mari într-o datorie consolidată a cărei rambursare se făcea în rente (sau juros) care, cînd erau perpetue, se raportau în general la 5%. La Roma, către 1600, luoghi di monti, sau titluri de rentă, făceau o dobîndă anuală de 6% dacă erau „non vacabile", adică transmisibile moştenitorilor, şi de 10% dacă erau „vacabile", şi deci reveneau statului la moartea deţinătorilor. Intre 1526 şi 1606, papalitatea a împrumutat echivalentul a 382 tone de argint fin prin sistemul monti*, fiecare garantată printr-o fracţiune din veniturile Sfîntului Scaun. Cît priveşte pe Filip al II-lea, el a fost înclinat, după 1575, să prefere sistemul juros în dauna lui asientos, datoria consolidată unei datorii flotante. Conform istoricului spaniol A. Castillo, emisiunile de juros au reprezentat, de la 1515 la 1565,

12 000 000 de ducaţi, de la 1556 la 1575 16 000 000; de la 1575 la 1600, 50 000 000.
Cînd dădeau suveranilor împrumuturi mari pe termen scurt, asientos, g rând par ty la Lyon etc., bancherii nu scăpau din vedere să intereseze aici şi o anumită fracţiune a populaţiei, distribuind în detaliu obligaţiunile regale care aveau curs pe piețe. Grand party a îmbrăcat aşadar un aspect de subscripţie publică. Servitorii îşi aduceau economiile, femeile îşi vindeau bijuteriile pentru a-1 împrumuta pe rege. Şi totuşi, sistemul rentelor, fie viagere, fie „moştenite", dat fiind că oferea mai multă stabilitate şi prezenta garanţii mai solide, fiindcă prevedea, încă de la emisie, punerea în vînzare a unor părţi pe care un economisitor putea să le cumpere^ cunoscut o audienţă cu mult mai largă. Meş-teşugarii din Roma cumpărau luoghi di monti iar confreriile de pietate înzestrau adesea fetele tinere sărace. Faptul că cele mai mari tîrguri din secolul al XVI-lea - cele de la Lyon, An vers, Castilia, „Besan-ţon" - au fost tîrguri de plată şi nu de negoţ, că bursa* din An vers s-a orientat cu precădere, începînd cu 1540, către operaţiuni de finanţe, adică împrumuturi cu do-bîndă sub diversele lor forme, sînt probe, alături de înmulţirea titlurilor de rente, de intensitatea crescîndă a jocului de bani în secolul al XVI-lea. Aceasta a constituit una din caracteristicile Renaşterii din ultima ei fază. Căci a fost vizibilă dezvoltarea, mai întîi în Italia, dar mai apoi în restul Occidentului, a practicii pari-urilor şi loteriilor. La Anvers, ca şi la Florenţa şi la Roma se paria cu furie, în particular pe naşteri. La Roma se mai paria şi pe promovarea cardinalilor şi cu atît mai abitir cu ocazia alegerilor pontificale. Sixtus Quintul ar fi vrut să interzică pariurile în Oraşul Etern; de fiecare dată a dat înapoi din teama, spun cronicarii „de a nu sărăci piaţa, căci numerarul se scurgea altundeva", în 1591 totuşi, Grigore al XlV-lea a ordonat prinţilor catolici, sub pedeapsa excomunicării, să interzică pariurile în statele lor. Ordinul pare că a fost zadarnic, însă bancherii florentini din Roma îi oferiseră înainte papei un tîrg straniu: în caz că nu se publică bula, ei să dea 50 000 de scuzi pentru zidirea unei bi-serici într-un cartier rău famat al oraşului. Cît despre Coteriile venite în Franţa din Italia prin Flandra, de care, 269 la început, Francisc I vrusese să îi ţină departe pe supuşii săi, „fie ei nobili, burghezi, neguţători sau altceva, înclinaţi şi setoşi la jocuri şi zbenguieli", acestea au devenit monedă comună în secolul al XVI-lea. în 1527, un negustor lyonez a organizat o „ruletă" unde 72 de loturi erau rentele primăriei din Paris.
, • , .
Jocul banilor care s~a amplificat progresiv în societatea occidentală a secolelor XVT-XVJII nu trebuie să facă uitată legătura dintre scrisoarea de schimb şi comerţ. „Schimbul, scria Boyron în 1582, în Tratat despre marfă si despre comerciantul ideal, este o invenţie gentilă, şi element ori ingredient pentru orice trafic: fără de care (după cum fabrica omenească nu poate subzista fără elemente) tragicul nu poate exista." Or, comerţul a fost, iar nu banca, cel care în epoca Renaşterii a suscitat asocierile cele mai moderne ~ cele care nu mai erau dominate de o singură familie, şi care, în consecinţă, a lăsat deja să se întrevadă societăţile anonime. Să se adaste asupra lui Merchant adventurers, companie londoneză engleză cu Ţările de Jos şi cu alte ţări riverane Mării Nordului. Această regulated company era deja prevăzută cu o personalitate juridică şi cu o durată independentă de viaţa membrilor săi. Totuşi, conservă un profil artizanal şi caractere de confrerie. Mai modernă apărea Marea Societate din Ravensburg, creată la sfîrşitul veacului al XVI-lea, care a depăşit nivelul artizanal precum şi stadiul familial, încă de la origine, aceasta a grupat trei familii care domiciliau în trei oraşe diferite, Ranversburg, Konstanz şi Bu'chom. Desigur că la sfîrşitul secolului al XV-lea, din 590 000 de florini, 430 000 aparţineau unor patru asociaţii principale. Cu toate acestea, între 1380 şi 1530 - se va nota pe parcurs longevitatea companiei -, s-a făcut apel la mai mult de 300 de asociaţi din 120 de familii

diferite. Către 1500, poseda sucursale la Berna, Geneva, Lyon, Avignon, Marsilia, Milano, Genova, Barcelona, Valen-cia, Zaragoza, Anvers, Koln, Niiremberg, Viena, Budapesta etc. Aceasta aducea în Germania bumbacul din Orient, mătăsurile italieneşti, postavurile englezeşti şi flamande, zahărul din zona *" Valenciei, şofranul din Spania şi din Franţa. Exporta cuprul şi argintul din Europa centrală, pîhză de cînepă şi barcheturi prelucrate în Suabia. De remarcat au mai fost asociaţiile genoveze din veacul al XV-lea, care s-au consacrat exploatării unui monopol; transportul de sare de-a curmezişul. Apeninilor, alaunul oriental, mărgean din Tunisia, mercur din Castillia, pluta din Portugalia, fructe şi zahăr din regatul Granadei, în aceste societăţi, în mod obişnuit capitalul era împărţit în 24 de părţi, sau „carate", divizibile şi cedabile la infinit în orice clipă fără formalităţi. Compania de coral a mărilor Bone, fondată la Marsilia în 1553 şi care a durat pînă la sfîrşitul veacului, s-a raliat societăţilor genoveze, participanţii deţinînd şi ei o fracţiune de 25 carate formînd capitalul. Cu toate acestea, asociaţia a rămas neisprăvită, căci nu poseda capital fix. Pentru fiecare operaţiune se adunau fonduri. Regula era aceeaşi în cazul Moscovy Company creată în 1555, şi a lui Levant Company, născută în ultima zi a anului 1600. în schimb, un progres decisiv a fost obţinut cu societatea olandeză Oost Indische Kompagnie (1602), în ciuda numeroaselor caractere arhaice pe care le mai păstra. Capitalul acesteia s-a ridicat iniţial la considerabila sumă de 6 300 000 de florini (69,3 tone argint fin) şi a fost subscris în trei trimestre (1603-1605) în urma afişării. Privilegiile acordate de către cîrmuitorii acestor noi companii erau însoţite de un fel de garanţie -dublată, este adevărat, de un control - a acestor mari organisme capitaliste pe cale de a se înfiripa.

Se poate întreba, o dată cu L. Dermigny: în ce măsură noile companii coloniale erau cu adevărat creatoare de bogăţii? Ele erau mai degrabă „organe de dublă prelevare", căci percepeau un fel de taxă asupra producătorilor şi consumatorilor din Asia şi din Europa. Dacă au^perrnis acumularea capitalului în Europa, aceasta s-a wtîmplat printr-un „transfer de bogăţie din Asia înspre Europa". A întreba în Jegătură cu „modernitatea" primelor companii coloniale şi cu caracterul deseori deci-Slv al beneficiilor realizate de acestea (în medie, mai mult de 20% dividende vărsate anual acţionarilor Com-271

paniei olandeze Oost, între 1633 şi 1712), înseamnă a pune, pe un plan mai general, chestiunea capitalismului veacului al XVII-lea şi, cu atît mai mult, a epocii Renaşterii. La începutul colonizării portugheze din Oceanul Indian, unele călătorii aduceau profituri superioare lui 100%. într-una din cele mai strălucite perioade ale istoriei sale, între 1511 şi 1527, firma Fugger a realizat beneficii anuale medii de ordinul a 54%. P. Jeannin remarca în mod just că aceste profituri enorme în care este vizibilă proba celei mai spectaculoase dezvoltări a capitalismului din veacul al XVI-lea, demonstrează, dimpotrivă, „slaba dezvoltare a structurilor capitaliste în viaţa economică în general". Diferenţele considerabile dintre preţul de vînzare şi preţul de revenire nu se explică decît prin „imperfecţiunea comunicaţiilor, caracterul discontinuu, neregulat, embrionar al pieţei." în plus, capitalismul, cel puţin în forma lui industrială a secolelor XIX şi XX, s-a sprijinit pe producţia de obiecte din ce în ce mai numeroase. Or, marii negu-ţători-bancheri ai Renaşterii au avut tendinţa să se îndepărteze de industrie pentru a miza din ce în ce mai mult pe afacerile financiare (împrumut cu dobîndă, speculaţie cu scrisorile de schimb etc.). De aici provine o „sterilizare prin finanţa a capitalurilor care ar fi putut fi mai active" (J. Bouvier). Trebuie adăugat că economia Renaşterii a rămas esenţial rurală şi că, în oraşe chiar, artizanatul a rămas preponderent. Se poate nega atunci orice prezenţă a capitalismului în Europa secolelor XIV-XVI? Sau încă, prin Marx şi Sombart, a nu-i admite apariţia, timidă de altfel, decît în secolul al XVI-lea? Fără îndoială că noţiunea de capitalism etern, regăsibilă în toate epocile, nu rezistă examenului. Insă, chiar dacă se reţine definiţia restrînsă a capitalismului formulată de Marx - un sistem fondat pe separarea dintre muncă şi proprietatea asupra mijloacelor de producţie şi în care forţa de muncă este o marfă ca oricare alta -, trebuie să se concludă că a existat înainte de secolul al XVI-lea şi că s-a dezvoltat în ultima perioadă a Renaşterii. Flandra şi Toscana au cunoscut, încă din veacul al XlV-lea, în domeniul textil, o disociere între muncă şi capital. Tipul de „neguţător-fabricant", fuy-nizînd meşteşugarului bani în avans, şi deseori materia primă, dobîndind chiar proprietatea asupra războiului

272

său de ţesut, s-a răspîndit în secolele al XV-lea şi al XVI-lea, în regiunile din Occident unde se fabricau pînzeturi: Suedia, Ţările de Jos, vestul Franţei.

Construcţia de nave, la Veneţia în particular, vine cu exemple de comparat; cînd era vorba de vapoare construite pentru particulari, sistemul cel mai curent, între 1425 şi 1570, era controlul negustorului dobîndi-tor al navei. El se ocupa de cumpărarea lemnului, furniza materialele meşterilor, închiria şantierul, angaja şi supraveghea salahorii, ţinea contabilitatea. O întreprindere tipic capitalistă a fost, Iu sfîrşitul secolului al XV-lea, cea a lui Jakob Fugger, pe vremea cînd firma lui îşi baza în principal prosperitatea pe producţia de cupru şi de argint. Controlînd minele din Tirol şi din Ungaria, Jakob „cel bogat" a folosit cele mai modeme metode pentru tratarea minereului şi a creat trei uzine de rafinare: Hohenkirchen în Turingia - adică la j jumătate de cale între Leipzig, Niiremberg şi Frankfurt, importante pieţe, importante pieţe ale metalelor, la Fuggerau în Carintia, pe axa Ungaria-Veneţia; şi la Mosovce, pe drumul care se întîlnea cu minele ungureşti din Neuhsohl în Cracovia, în 1523, el intra în posesia minelor de mercur

din Alamden, în Spania, mercurul fiind necesar în tratarea minereului argintifer în procedeul amalgamului. Sigur că marile întreprinderi industriale au rămas rare în secolul al XVI-lea. Cu toate acestea, numărul normal de muncitori angajaţi în condiţii normale la arsenalul din Veneţia către 1560 poate, după E. C. Lane, fi estimat la circa 2 000. Cu ocazia alertelor militare, s-a putui depăşi 3 000. Nu se ştie prea mult despre fabricile de alaun din Tolfa, în apropierea Romei, decît că aveau, pe la 1550, aproape 800 de muncitori, ocupaţi cu extragerea minereului şi cu producerea uniformă şi continuă a calupurilor de alaun. Direcţia de afaceri era asigurată de mari com-panii naţionale - la început compania Medici - care semnau cu Camera Apostolică nişte contracte pe 12 ^i- Şi producţia agricolă a trebuit să se supună influ-erHei crescînde a capitalului. Negustorii din Toulouse din veacul al XV-lea analizaţi de P. H. Wolff acordau ţăranilor avansuri rambursabile în frunze de pastel. Mişcarea enclosures, la care au participat oamenii de afaceri, provocînd exproprierea claselor rurale engle-

273

zeşti, a fost pentru beneficiarii operaţiunii zahărului o sursă de „acumulare primitivă" de capital. Europa de Est, unde servajul s-a agravat şi unde producţia cerealieră a crescut, a văzut dezvoltîndu-se în epoca Renaşterii un capitalism agrar. Cît despre colonizare, ea a dat naştere unui capitalism al zahărului şi al sclavagismului. Către 1635, una din cele mai mari exploatări de zahăr din Brazilia, cea de la Colegio de Santa Antão, folosea aproximativ 80 de negri, plus vreo cincisprezece inşi care formau cadrele.

Se cade oare să păstrăm definiţia strimtă a capitalismului dată de Marx? Să constatăm mai curînd că din secolul al XlII-lea a început să se manifeste, în ciuda neîncrederii teologilor şi a suspiciunii populare, un sistem economic nou şi complex care nu va atinge deplina dezvoltare decît în secolul al XlX-lea. La această din urmă dată, trăsăturile sale dominante deveniseră: triumf al marilor puteri financiare, mobilitate a bogăţiei, extensiune a creditului, dimensiuni mondiale ale comerţului, abandonare a regulamentelor şi interdicţiilor în materie economică şi deci libertate a concurenţei, proprietate privată a mijloacelor de producţie, avînt al tehnicii şi deci al marii industrii, în fine separarea capitalului şi a muncii cu predominanţa primului asupra celeilalte. De-a lungul perioadei studiului nostru, caracteristicile constitutive ale capitalismului nu erau egal dezvoltate, dar procesul care urma să îl conducă spre triumf intrase deja în acţiune. Astfel încît între era capitalismului comercial şi cea a capitalismului industrial nu a existat o întrerupere a continuităţii; una a pregătit pe alta, iar legătura dintre ele a constituit-o spiritul capitalist - acela chiar care a pus la punct, cti mult înainte de veacul al XVI-lea, instrumentele comerciale, bancare, financiare şi contabile de care ne slujim încă şi azi.

Mulţi istorici, Weber, Troeltsch, Tawney, Robert-son, Fanfani etc., au căutat să lumineze raţional conţinutul capitalismului, examinîndu-1 nu numai din punctul de vedere economic dar şi dintr-un punct de vedere sociologic. Ei au descoperit la marii neguţători italieni din Trecento şi din Quattrocento o mentalitate pe care am putea, dacă vorbele au vreun temei, să o considerăm a fi capitalistă. Aceasta, opusă într-un mod radical stării de spirit franciscane consideră cîştigul - un

274

Principalele regiuni care primesc alaun cxpcrtat du Civftavecchia 1501 - 1513

55. COMERŢUL CU ALAUN DE TOLFA PE VREMEA LUI AGOSTINO CHICI

(După J. Delumeau, l'Alun de Rome.) „Cântarul" măsura ceva mai puţin de 50 de kilograme. Din antrepozitele de la Porto Ercole, alaunul era apoi reexportat către Europa de nord fi Peninsula iberică.

cîştig redactat în termeni băneşti - ca pe un scop în sine, acumularea de bogăţie ca ţel al cursei terestre, iar sărăcia ca pe o ţară: „Nu te însoţi cu cei săraci", se citeşte într-o cărţulie florentină intitulată Sfaturi despre comerţ, că nu ai ce aştepta de la dînşii". Tot aşa, Dante flagelează încă de la începutul veacului „lumea hră-păreaţă, pizmăreaţă, trufaşă", îndrăgitoare a florinului, «această floare care a rătăcit oile şi mieii". Un pic mai tirziu, un negustor florentin povăţuieşte un tînăr care se apucă de afaceri: „Ajutorul, apărarea, onoarea, profitul tău să-ţi fie banul" - un ban care nu trebuie să dormiteze în cufere. Un alt florentin dă sfaturi adevărate: „Dacă aveţi "bani nu fiţi inactivi; nu-1 păstraţi sterp în buzunar, căci e mai bine să se mişte, chiar dacă nu-ţi !ese profit din asta, mai bine decît să-ţi stea pasiv şi tot

275

fără profit". Nu este acesta deja activismul care se va vădi mai tîrziu la puritani? „Neguţătorul" italian, om de iniţiativă, dar şi cap limpede încă din Trecento, crede în experienţă, în organizare, în metodă în acel melanj de calcul şi judecată implicat în epocă de cuvîntul raglane. „Ce greşeală, afirmă autorul în Sfaturi, „să faci negoţ după ureche; comerţul este treabă cu dichis (si vuole fare per ragione)". Această mentalitate a provocat „revoluţia comercială" care a aşezat Europa în fruntea lumii şi a dus Ja imaginarea de tehnici noi în lumea afacerilor.

Spiritul capitalist apare cu o limpezire specială în eboşele de cartel constituite ici şi colo în veacul al XV-lea. în 1448, într-un moment cînd preţurile alaunului oriental se scufundau, genovezul Francesco Drape-rio a închegat o societate care a preluat controlul tuturor fabricilor de alaun din Asia Mică şi din Grecia şi care a monopolizat exportul către Genova, Bruges si Anglia. Fiindcă se punea problema să se evite scăderea de preţuri prin

supraproducţie, s-a hotărît că nici unul din membrii societăţii să nu extragă sau să vîndă alaun în contul său. Cine decidea, era consiliul de administraţie al companiei cu sediul la Kios. Sorturile de alaun erau adunate la Kios şi de aici îndrumate înspre destinaţiile definitive. Locaţiile de nave erau încheiate de acelaşi consiliu din Kios. La Genova, la Bruges şi în Anglia, trei consilii de administraţie supuse celui din Kios asigurau recepţia şi vînzarea încărcăturilor. Punerea pe picioare a acestei organizaţii a avut ca rezultat o redresare în cursul alaunului, a cărui urcare continua în momentul luării Constantinopolului. Poprirea turcească a făcut apoi ca preţul minereului să urce excesiv, astfel încît a început căutarea alaunului în Occident. $i s-a găsit mai ales în Munţii de la Tolfa. Intre 1463 şi 1476, Medici, iar între 1501 şi 1513, Agostino Chigi, au încercat să reîhnoade cu alaunul de la Roma operaţiunea pe care genovezii o reuşiseră pentru moment cu cel din Asia Mică şi din Grecia. Bule pontificale porunceau prinţilor creştini să nu cumpere decît minereul statului ecleziastic. Monopolul acesta a eşuat deoarece alaunul turcesc a continuat să intre prin fraudă şi mai ales fiindcă s-au deschis mine de alaun şi ^ Mazaron, aproape de Cartagena. Dar tentativa nu a fost
276
prin aceasta mai puţin vrednică de interes. Mai mult succes au avut Fugger-ii cu producţia de cupru din Tirol, în Carintia şi în Ungaria, între 1495 şi 1548, producţie practic acaparată. La data respectivă, Anton Fugger a cedat lui Mathăus Manlich contractul mine-relor ungureşti, cei doi parteneri înţelegîndu-se pentru un partaj al pieţelor. Acordul prevedea drepturile pe care fiecare i le recunoaşte celuilalt în Franţa, în Spania, în Portugalia etc. In legătură cu Ţările de Jos se convenise a se menţine preţul actual, acela dintre contractanţi care 1-ar scădea urmînd să îi plătească celuilalt o penalitate.
„Modernitatea" Renaşterii care apare în atitudinea oamenilor de afaceri din Genova, a Medici-lor şi a Fugger-ilor nu a fost străină de o oarecare promovare a cantitativului, asupra căreia este nevoie, după J. U. Nef, să insistăm cu putere. Cantitatea devine atunci - numai că treptat - o dimensiune nouă a civilizaţiei occidentale. Chiar dacă cifrele din secolele XIV, XV şi XVI par a fi modeste în fata celor cu care ne-am obişnuit să jonglăm, prin aceasta ele nu au fost noulăfi grele de viitor. Să aşternem aici, aproape în vrac, unele evaluări asupra discuţiei. R. Ehrenberg a calculat că Pazzi dispuneau, la începutul secolului al XlV-lea, de un capital echivalat cu 147 Kg aur fin; cel al lui Cosimo cel Bătrîn, la mijlocul secolului al XV-lea, ar fi atins l 750 kg; capitalul social al Fugger-ilor în 1546, 13000 kg. între 1494 şi 1526, producţia de argint în uzinele Fugger, începînd cu minereul unguresc, a urcat la 316 823 mărci (adică mai mult de 77 tone de argint fin). Producţia respectivă de cupru unguresc pe timpul aceleiaşi perioade s-a ridicat la 818580 quintale. Pînă la 1540, ei au expediat anual mai bine de 10.000 quintale de cupru de la Dantzig la Anvers. în inventarul din 1546, activul atingea 7 100.000 de florini, totalul stocului de marfă reprezentînd 1250000 de florini (1000000 pentru cupru, 125 000 pentru barchetare). Peste doi ani, firma £ugger s-a angajat să furnizeze funcţionarului regal din Portugalia la Anvers 7 500 quintale brăţări de alamă şi
277